Liber.

Литературна история

ЧИТ...
БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

3 · 1978

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

дакционна колегия

Тончо Жечев (главен редактор), *Стефан Кожухаров, Кръстьо Куюмджиев, Дочо Леков* (зам.-главен редактор), *Иван Сарандев, Цвета Унджиева, Катя Янева* (секретар)

Адрес на редакцията: „Литературна история“
Институт за литература, ул. „Чапаев“ 52, София

© И-т за литература
1978
c/o Jusautor, Sofia

82(05)

Издателство на Българската академия на науките

Коректор *Е. Тошева* Техн. редактор *Т. Нинова*
Изд. индекс 7046 Дадена за набор на 19. VII. 1978 г. Подп. за печат на 18. X. 1978 г.
Формат 70×100/16 Тираж 1200 Печ. коли 8,13 Изд. коли 10,54 Цена 1,25 лв.
Печатница на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Георги Бончев“ Поръчка № 378

Код 19 9535322211
5058-40-78

Пр 185/79 пр. 8

Литературна история

Книга 3 · 1978 · София

Българска академия на науките

Институт за литература

ЧИТАЛНЯ

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

ПОСВЕЩАВА СЕ НА 100-ГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО НА П. К. ЯВОРОВ

Съдържание

Георги Цанев — Яворов — класик на българския стих 3
Михаил Неделчев — Проблемът за автобиографизма в творчеството на Яворов 5
Йордан Василев — Прозата на Яворов през погледа на критиката . . 19
Стефана Таринска — Преводите на П. К. Яворов от руски език . . 34
Никола Гайдаров — Изложението на Яворов до Софийския апелативен съд 44

Научни съобщения

Стоянка Михайлова — Пенчо Славейков и Пею Яворов 55
Иван Сарандев — Боян Пенев и Яворов 61
Бойка Вапцарова — Яворов и Вапцаров 66
Златана Хлебарова — Личната библиотека на поета П. К. Яворов — бележки и маргиналии 73

Спомени

Атанас Крачолов — Яворов в живота на Лора' 92
Бела Казанджиева — Яворов и Лора 103

Анкети

Дана Хронкова 107
Дитмар Ендлер 110

Елена Фурнаджиева — Наш ... и на света 112

Хроника

Катя Янева — Научна сесия за Яворов 128

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

Яворов — класик на българския стих

Георги Цанев

Пейо Яворов е един от класиците на българския стих. Неговото име е влязло в съзнанието на нашия народ като име на демократичен и любим национален поет. Той създаде лирика, с която упражни голямо влияние



върху поетите, дошли след него. Той е учител на мнозина от нашите поети — антифашисти и социалистически реалисти.

Авторът на „Арменци“ и „Градушка“ е от ония художници на словото, които издигнаха българската литература до равнището на световната прогресивна литература.

Творчеството на Яворов принадлежи към най-значителния дял от нашето литературно наследство. То притежава неувяхваща красота и трайно поетично въздействие, то е извор на художествено познание и рядка естетическа наслада. Отражение на времето, в което живее авторът, и на неговия неспокоен живот, то крие сериозни проблеми. Проблеми, които засягат както личността на твореца, неговото отношение към света, така и отношението изобщо между отделния човек и народа, между личност и общество.

Неговата поезия има подчертано индивидуална характеристика. В нея всичко е негово, яворовско — и тревожният ѝ тон, и вътрешното ѝ неспокойствие, и драматизмът ѝ, и противоречията ѝ, както и всичките ѝ специфични словесни, стилни, творчески похвати, които предават отношението на автора към външния свят. Неговият стих се познава веднага — той има своя ритмика, своя мелодия, свое особено очарование.

Дълбоко емоционална, взривна натура, пламенен темперамент, той се отзовава на всичко — и като човек, и като поет — с крайно вътрешно напрежение, което възбужда всичките му духовни сили. Тоя „безпокойник“ — както го нарича Пенчо Славейков — се характеризира най-вярно и най-късо, когато казва: „Аз не живея: аз горя.“ Както и други „търсещи“, честни интелигенти, излезли от народа, особено писатели, той стана жертва на оная атмосфера от задуха и противоречия, която буржоазно-капиталистическото общество създава и в която не всички можеха да се ориентират правилно.

Своите лутания Яворов въплъти във високохудожествена форма. Той откри нови пътища на художествен израз, нови средства за поетично внушение. Неговите заслуги за развитието на българския стих, на българската поетика са огромни. В писането на стихове той е изключителен майстор-виртуоз.

Тоя неспокоен творец живееше във вечно търсене. Към края на живота си той има проекти за нови драми — вече социални. Пред Асен Златаров той заявява: „Аз ще дам един тип на капиталист, та и духът на Маркса да остане доволен.“ И по-нататък изповядва: „Много пътища и завои минах и много неща от миналото съм забравил, но никога не се заличи за мене споменът за първите ми години на размисъл. Аз бях социалист. . . И аз, братко, съм учил „Основите на социалната демокрация“ (от Карл Кауцки). И ги запомних: когато ровя дълбоко в душата си, намирам, че от всички светли мигове на живота ми времето на тая ми вяра е било най-хубавото. Разбира се, животът ме тласна в друга посока, но за социализма аз имам всякога чувството на вярващия: единственото човечно и светло учение на всички векове си остава само той.“ Едно признание извънредно ценно. То значи, че след всички колебания, търсения, съмнения на неговата изпитлива мисъл той се връща отново към вярата си от младините — към социализма. Тая вяра не можа да даде нови поетични плодове поради трагичната смърт на поета, но признанията му за социализма показват най-хубавите и благородни страни на неговия образ като човек и поет.

Пред края на своя живот Яворов протегна ръка с вяра и упование към бъдещето — към нашето време.

Проблемът за автобиографизма в творчеството на Яворов

Михаил Неделчев

Един от най-известните фрагменти на Атанас Далчев гласи: „Имало е нещо нездраво още в самата основа на тоя брак между най-големия български поет и най-хубавата жена от висшето българско общество. Любовта им е била, няма съмнение, само суетност. Те и двамата са живели през цялото време под погледа на публиката като на сцена и е трябвало да играят, да представят силни чувства, каквито вероятно не са имали, и най-после да извършат оня трагичен жест, който са мислили, че им приляга като на изключителни същества.“[1]

В това изложение, посветено на проблема за *автобиографизма* в творчеството на Яворов, ще стане въпрос и за тази особена театралност в частното и публичното битие на Яворов от последните години на живота му, която така е подразнила възпитания в един друг дух на следвоенна анонимност наш голям поет Атанас Далчев. Но вероятно в него думата „поза“ няма да звучи така негативно, защото за семиологически мислещия човек тя означава някакъв тип *функционално стилово поведение*. И оттук вече може да се обсъжда дали тази функция е положителна или негативна в живота на обществото.

В своя така всеобхватен доклад от посветената на 100-годишнината от рождението на Яворов научна сесия акад. Петър Динеков каза, че трудно може да постави в българската литература някого редом с Ботев и Яворов, и, мисля, за всички е ясно, че тази трудност произтича не само от изключителните художествени достойнства на творчеството на тези двама наши поети, но и от превръщането им в национални митове, от ролята им на герои на епохата в живота на българското общество. В това отношение паралелът, който Тончо Жечев прави в превъзходната си уводна работа към бележките в новия том с прозата на Яворов между двойките „Ботев — Левски“ и „Яворов — Гоце Делчев“, е напълно уместен.[2] Но докато митът за Ботев отдавна е вече цялостен, единен, ненакърним, Яворовият мит все още търси своята стабилност, все още не е така убедителен за всички. Защото е мит от епоха на упадък, а не на революционен подем.

---

[1] А т. Д а л ч е в. Фрагменти. С., 1967, с. 14.

[2] П. К. Я в о р о в. Събрани съчинения. Том втори. С., 1977, с. 205—209.

В това изложение ще се опитам да покажа — макар и тезисно поради обширността и сложността на темата, — че особеностите на Яворовото посмъртно битие се коренят наистина в характерни особености на неговото творчество и по-специално в така ярко проявената през известен период ориентация към автобиографизъм. Т. е. че съвсем не само нездравият интерес около скандала с двойното самоубийство поражда потока от устни и писани легенди. Съзнавам всички опасности, които ме дебнат в желанието ми да се занимавам с този проблем. От една страна, може би това е старомодно: нали до преди 3—4 години най-актуално мислещите литературоведи призоваваха преди всичко към един автентичен прочит на творбата в реалните ѝ граници. И наистина заниманието с биографията на един писател и отражението ѝ в неговото творчество сякаш неизбежно е водело до безкрайното разширяване на всички семантични граници. Но аз съм убеден, че днес можем да отговорим положително на въпроса, дали любовта и трагичната гибел на Яворов и Лора е предмет на литературознанието, без да има нужда да губим поданството си в която и да е област на хуманитарното знание. Разбира се, по-лесно е да преодолеем третата опасност: да прочетем творчеството на Яворов така, както е било четено между 1914 и 1925 г. от редица литератори — като едно самопророчество за трагичната му съдба.

В убеждението си, че Яворов е една мащабна персонификация на общи процеси в живота на българската интелигенция и че подобно на Ботев неговото въздействие върху по-сетнешното ни обществено развитие (така проникновено описано от Иван Мешеков в книгата му „Ляво поколение“) има комплексен характер, ще се опитам да докажа, че за всичко това важна роля играе въпросният автобиографизъм. Ще се опитам да покажа, че от 1904 до 1914 г. особената публичност на Яворовото творчество и личност има и своите върхове, и своя декаданс. И всичко има начало в един етап в творчеството му, но по закона за обратната връзка публичността започва да формира късното му творчество и стила му на житейско поведение.

Съвсем естествено, разглеждайки по такъв начин чисто литературния проблем за автобиографизма, неизбежно ще излизам извън литературоведската специфика и неизбежно ще навлизам в широките територии на културологията. Но и това не е толкова страшно, ако тези преходи са съзнателни, ако винаги знаем кога точно минаваме една или друга граница.

* * *

Не бих имал самочувствието да напиша този увод, ако проблематиката, която ме занимава, не беше добила малко неочаквано изключителен научен престиж през последните години.

Възкресяването на редица теоретически текстове на Юрий Тинянов, усилията на такива литературоведи като Гуковски, Виноградов, Лихачов (някои от работите на първите двама станаха известни след смъртта им) внесоха прелом в разработката на тази научна проблематика. Нещо повече, тя се оказа неочаквано модерна, оказа се, че има изключително важно място и сред кръга от проблеми по теория на литературата, към които съветското структурно-системно литературознание насочи изследователските си усилия напоследък. Без да удължавам текста с цялата история на въ-

проса, искам да посоча, че тук става въпрос в същност за цяла поредица от проблеми, фокусирани около такива понятия като „образ на автора", „литературен бит", „лирически герой", „литературна личност" и пр. Въобще това са проблеми, които засягат нарушаването на дистанцията между реалната действителност и художествената творба. Беше съвсем естествено в зрелите си години именно теоретиците от ОПОЯЗ, разглеждайки процесите на изминалото от 1905 до 1915 г. литературно десетилетие, да сътворят тази терминология, която безусловно в своята цялост беше теоретически образ на една литература на декаданса. Но цялата тази терминология се оказа — след разрушаването на класическите литературни форми и след смешението на жанровете в днешната литература — изключително ползотворна.

В редица свои статии („Блок", „Литературният факт", „За литературната революция", „Промеждутък"[3]) Юрий Тинянов подчертаваше, че в отделни периоди от историята на литературата естетизацията на литературния бит води към опредметяване, конкретизиране на изразеното в литературата авторско „аз" в такава степен, че можем да говорим за „литературна личност", която читателската аудитория възприема през произведението като нещо съвсем реално. Той свързва тези процеси и с внезапното „изплуване" от бита на текстове, които дотогава са имали чисто прагматично-информативна стойност. Канонизирани като „литературни факти", те изместват дотогавашните официални жанрови явления, но, разбира се, могат след време отново да се върнат в бита и да загубят тази своя получена за кратко време функция. Става въпрос преди всичко за писмото, за личния дневник, за шеговитото дружеско послание и за ред други явления, които изразяват светската литературност на салоните. Всичко това Тинянов нарича „експанзия на литературата в бита"[4] и обратно. В една своя статия, също от 20-те години, Томашевски говори за смяната на няколко типа читателски интерес към различен тип авторски личности в края на XIX и началото на XX в.[5] В своя публикация от най-ново време съвременната изследователка Ермилова очертава една тенденция в изразяването на авторската личност — от безличното „аз" до пълното опредметяване на авторското „лице" — тенденция, където е трудно да се изгради някаква строга класификация.[6] Всички тези проблеми изследователите свързват с имената на Блок, Ахматова, Есенин, Маяковски и, разбира се, по-назад в историята — и с Пушкин. Те говорят и за отсъствие на литературна личност при Фет, Майков, Тютчев, Гумильов. Изтъква се, че за създаване на такава опредметена „литературна личност" творчеството на съответния поет е стилизирано в определена насока, изградено е според особени художествени закони, довели до разграждането на изкуство и действителност.

---

[3] Всички тези статии са поместени в известната книга на Ю. Тинянов. Архаисти и новатори. 1929. В наше време те са включени в сборника на Тинянов. Поэтика. История литературы. Кино. Н., 1977.

[4] Ю. Тинянов. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977, с. 279.

[5] Цит. по изказване на М. Чудакова в разговор за биографичния жанр във „Вопросы литературы", 1973, кн. 10, с. 65.

[6] Сб. Проблема художественной формы социалистического реализма. Т. 1. М., 1971, с. 366.

Този екскурс направих, тъй като описаната ситуация в руската литература от този период удивително съответствува на някои особености от творчеството на литераторите в кръга „Мисъл“, а и, струва ми се, днешната актуалност на обозначаващата я теоретическа проблематика в съветската наука е валидна и за нас.

Естествено не всички теоретици споделят увлечението по тази проблематика. Михаил Бахтин например, който е сред изследователите, поставили най-задълбочено проблема за „образа на автора“ във връзка с многогласието, разноезичието в художествената проза, с проблема за чуждото слово и т. н., принципно се противопоставя (в публикуваната преди няколко месеца недовършена работа „Проблемът за автора“ и в своеобразното си теоретическо завещание „Към методологията на литературознанието“[7]) на втурването на автора в създадения от него художествен свят, на изоставянето позицията на демиург на този свят. Според него авторът трябва уверено да пази своята позиция на — нека цитираме на руски създадения от него термин — „вненаходимость“. Но Бахтин тук говори най-вече за белетристиката, за „големия и силен стил“, т. е. за класическите форми на художественото съзнание. А в същност явленията, които ни интересуват сега, изразяват именно криза на такива класически форми, преобръщане на литературната йерархия и е съвсем естествено да използуваме споменатата по-горе терминология, макар и тя да не е израз на тенденция към естетическата стабилност.

На проведената през 1976 г. в Ленинград Пушкинска конференция Юрий Лотман изнесе доклад на тема „Биографията на Пушкин като факт на творчеството му“. С теоретическата си дълбочина, с принципните положения относно анализа на мемоарните свидетелства, писма и пр. тази работа на големия учен има неоценимо значение за разработването на темата, която ни интересува тук. Бих желал да цитирам два фрагмента от нея: „Но нали не само у литератора, художника, но и у всеки човек има различни жанрове и стилове на поведение и едва ли може да се поставя въпросът за това, кой от стиловете е по-„искрен“. Животът въобще е „разностилен“ и човек с един единствен стил на поведение по същество е асоциален. Ето защо трябва да говорим не само и не толкова за искреност, колкото за стила на поведението и неговата биографична стойност.“[8] И още: „Биографията става отново един от централните въпроси на пушкиноведението, но за нейното изучаване се изработва нов подход: *описателността отстъпва място на концептуалността*. Върху примера на Пушкиновата биография се потвърждава, че в живота си всеки голям човек има цялостност, „замисъл“. Такъв живот ни се представя като осмислен *път към целта*. В тази светлина изникват нови въпроси: какво е бил животът на Пушкин по „замисъла“ на самия Пушкин? Как се е изменяла с течение на времето представата на Пушкин за това, кой е „Пушкин“ и защо живее на земята? На тези въпроси може да даде отговор както изучаването на творчеството на поета, така и на неговия живот, в който сложно се съчетават значителното с малозначителното. Но за това е необходима дълбока теоретичност в постановката на проблемите.“[9] Бих желал, когато се зани-

[7] М. М. Бахтин. Проблема автора. — Вопросы философии, 1977, кн. 7, с. 152—160; К методологии литературоведения. — В: Контекст — 1974. М., 1975, с. 203.

[8] Цит. по информацията за конференцията във „Вопросы литературы“, 1976, кн. 3, с. 304.

[9] Пак там, с. 308.

мавам с проблемите за вътрешната противоречивост на Яворовата „литературна личност", за нейната многослойност, за функционалното разностилие на добилата стойност на „литературен факт" неговата любовна кореспонденция, за позата и театралността в живота и литературата, да привлека на помощ методологическата сила на тези фрагменти.

И така ще потърсим причината за особената популярност на Яворов в изграждането на „литературната личност Яворов" в особения стилистичен строй на неговото творчество, който предполага такава читателска представа; ще видим ред житейски проявления на поета и техните литературни отражения като израз на естетизацията на литературния бит в кръга „Мисъл"; ще си обясним непресекващия читателски интерес към писма, дневници, спомени и пр. от това време с олитературяването и издигането им до ранг „литературни факти". И ако впоследствие няма да се говори толкова за „литературна личност", а за прояви на автобиографизъм, то е, защото съответните литературни факти са твърде разнородни по състав, отнасят се към различни жанрове, макар и към един кратък период от време.

* * *

Не само митовете на Ботев и Яворов слагат силни личностни акценти в историята на нашата литература. Взрем ли се внимателно в нея, ще установим, че в същност персоналистичността на аксиологическата ѝ, ценностната ѝ система е нейна основна типология в продължителен период от време. Въпреки че Иван Радославов посочваше в своята литературна история Пенчо Славейков като повлиян от парнасисткия идеал,[10] едва ли можем да смятаме, че именно отделната, съвършена творба е висша ценност за него. Антологиите му — мистификацията „На острова на блажените" и преводната „Немски поети" — в същност са така построени, че тук едва ли не биографиите доминират и творбите са сякаш просто тяхна илюстрация. А макар да се противопоставяше на „новоромантизма" на кръга „Мисъл" в увода си към манифестната антология на българския символизъм „Млада България" Иван Радославов изтъкваше преди всичко „една сама за себе си целна и определена индивидуалност"[11]. Едно малко сравнение на колективните и индивидуалните изяви на литераторите от кръга „Мисъл" с представителната антология на групата писатели, които са тяхно съответствие в сръбската литература — „Антология на новата сръбска лирика" на Богдан Попович, — ще ни покаже, че там основната ценност е „лепа песма" и че властвува съвсем различен аксиологически модел. Тези ценностни ориентации в нашата поезия са съвсем естествено отразени и в критиката ни, където преобладава портретът, а не проблемната статия, персоналистичното авторово разглеждане, а не цялостният анализ на отделна творба. Васил Пундев нарича този твърде продължителен — обхванал няколко поколения — период от развитието на българската поезия, вече свързвайки го и с проблема за доминантата на авторското „аз", „пленничеството на личността в лириката ни".[12] Съвсем естествено тази така ясно

[10] Ив. Радославов. Българска литература (1880—1930). С., 1935, с. 137.
[11] Млада България. Антология. Под редакцията и с предговор от Иван Радославов. С., 1922, с. 10.
[12] В. Пундев. Днешната българска лирика. С., с. 15.

изразена особеност на нашата литература е един силен тласък при изграждането на Яворовия автобиографизъм.

Нека добавим и нещо друго: обществения статус на българския писател. Липсата на държавни и обществени институции в последните десетилетия от преди Освобождението (с изключение на църква, читалище и училище) създаде в представите на българина особен ореол около *дейци, поборници, просветители, революционери, писатели*. Отделната активна личност става символ на народността. И това се запазва и след Освобождението: неслучайно Симеон Радев нарече своята книга „Строителите на съвременна България". В „издребнялата" епоха на 90-те години писатели с афинитет към политически проблеми, като Алеко Константинов например, станаха тези идеални обществени личности, устои на народността, алтернатива на политиканството на дребно. Епохите се сменяха, сменяха се и функциите на писателите в цялостния ни обществен живот и често писателят трябваше да носи непомерен товар, който надхвърляше реалната сила на словото му. В едно преходно време, в един кризисен период Яворов пое именно такава мащабна функция в живота на българското общество.

* * *

„Литературните факти", при които откриваме въпросния автобиографизъм, се появяват — това вече беше казано — през един ограничен период от творческата дейност на Яворов. (Използувам условно термина на Тинянов „литературен факт", а не още веднага „произведение" или „творба", тъй като ще говорим и за текстове, които не се отнасят към традиционни литературни жанрове.) Нека уточним този период: това е времето между 1904 и 1908 г. с един рецидив през 1910 г., т. е. именно символистичният му период. Но макар те да се появяват след излизането на второто издание на книгата „Стихотворения" с прословутия предговор на Пенчо Славейков (края на 1903 г.), още преди това някои критици откриха проблема „автобиографизъм". В рецензия от сп. „Наш живот" за първото издание на „Стихотворения" Антон Страшимиров пише: „Тази непосредственост в тъгата и образите е изразена в автобиографичния елегичен етюд „Нощ" от Яворова с такава сила и откровеност, каквито има само в литератури на народи-мъченици, каквито имаше и в нашата през билите страдания при Ботева. Ний ще се спрем засега единствено на тоя етюд като на пълен израз на авторската преди всичко *човешка душа*."[13] А в същност в главата „Яворов страшен хайдутин" на книгата си „Критици"[14] — текст, печатан преди това като подлистник във вестник, — Юрдан Маринополски разглежда по повод още на „Хайдушки песни" именно „литературната личност" на Яворов. И макар на места неговата памфлетно звучаща работа да е твърде буквалистична в анализа си, макар в общата си оценка той да не е прав, тя е интересна с долавянето на тази особеност на Яворовото творчество, която само след две-три години ще доминира за известен период. Но към фактите. . .

В първа книжка от XV годишнина на „Мисъл" /1905/ се появява мемоарният очерк „Спомен". Това е в същност първата глава на „Хайдушки

[13] Наш живот, год. I, 1901—1902, кн. 1 (ноември 1901), с. 35.

[14] Юрд. Маринополски. Критици. Отзиви на един читател за д-р Кръстев и П. Славейков. Велико Търново, 1910, с. 81—87.

копнения", където насловът е вече „Към границата". Съвсем естествено е един спомен за четничеството в Македония да бъде автобиографичен. Но ако говорим тук за „автобиографизъм" от рода на този, който ще открием в лириката и в любовната кореспонденция, то ще имаме пред вид съкратената в книгата начално-финална епистоларна рамка, както и своеобразната поетизация с оглед на особеното стилово поведение на самия автор.

Отново в същата годишнина на „Мисъл" се появява цикълът „Самота" с посвещението: „На г-ца Дора Г.", за който вдъхновителката ще каже в наши дни, че е следила тези публикации като един дневник на техните отношения.[15] Това е и цикълът, който след шеговитото подмятане на Антон Страшимиров в края на един негов очерк (той отново чете всичко като автентична автобиография[16]) довежда до първия разрив между Яворов и Дора Габе и с ред свои писма поетът напразно се опитва да се защити. Публикациите на Яворов и Дора Габе в „Мисъл" през 1905 г. — техните стихотворни цикли — са един своеобразен диалог, който сякаш продължава разговорите им чрез писмата. Вече в 6—7-а книжка на „Мисъл" от 1906 г. е отпечатан големият цикъл „Дневник" (12 стихотворения). Не е ли последното от тях — „Теменуги" — един дискретен спор с Дора Габе чрез използуване на едно и също заглавие? Нейният цикъл „Теменуги" бе отпечатан в предишната годишнина. А в 9-а книжка на тази година излиза и най-известният в това отношение Яворов цикъл — „Писма. Денят на самолъжата" с мото от писмо на Мина: „Не мога да си дам сметка що ще излезе от всичко това: аз съм толкова млада, а вие сте поет..." Добре известно е, че този цикъл предизвиква големия скандал в дома на Тодорови и на Мина е забранено да кореспондира с Яворов — по това време той е в Нанси. След направените му остри бележки Яворов брани правото си да изявява дори публично своята любов (именно защото това е в стила на литературния бит на кръга „Мисъл", но за това — по-късно). В писмото си до д-р Кръстев от 21 декември 1906 г. той пише: „Аз не мога да затикна с кърпа устата на душата, защото ще се задуши. Нито пък мога да я вземе като гайда под мишница, защото ще зафъфли. И ще млъкне.

Подир това ще добавя още, че моето самолюбие на автор и достойнство на човек стенат от оскърбление само при едната мисъл г. Христо да цензурира стиховете ми и да не позволява печатането на неприятните нему. Най-многото, което мога да направя за негово успокоение — да напиша едно стихотворение:

„Не е за нея вече дума" —

и да го посветя:

„На г-н Хр. Юр. Тодоров
от гр. Елена" —

иронизира Яворов.

---

[15] Г. Найденова-Стоилова. П. К. Яворов. Летопис за живота и творчеството му. С., 1959, с. 254.

[16] „Спомних, далечний, твоята песен за неизживените дни: харесва ми, хубава е и съжалявам, задето на края си се разпищял от нощта. Недей, че ако нощ няма, как бихме видели себе си? По-добре помисли: утро ни чака на върха! И горко, Пейо, ако не осъмнем: няма да видим Дора и няма да познаем гроба си!" (Ден, год. II, 1905, бр. 557).

И все пак с г-н Христо той не се съобразява: цикълът „Признания“ в последната, XVII годишнина на „Мисъл“, кн. 1, отново е с посветени на Мина стихотворения, този път без мото. Тук са: „Аз не живея, аз горя‘, „Ще бъдеш в бяло“ и пр.

Нека спрем за момент, преди да изброим и последните два литературни факта, които ни интересуват. Още при включването им в стихосбирката „Безсъници“ стихотворенията в циклите са разместени, а вече в „Подир сенките на облаците“ (и особено в подготвеното второ издание) циклизацията е премахната. Но тук тези лирически творби са в циклите като в свой естествен контекст. Ще обърна отново внимание, че два от тях носят характерните заглавия „Дневник“ и „Писма“. Защото именно в 1905 и 1906 г. в средата на „Мисъл“ става този процес, който Тинянов беше описал: изплуването от литературния бит на текстове с нехудожествена до този момент функция и утвърждаването им като „литературни факти“. Любовната кореспонденция на Яворов с Дора Габе и Мина е тази естествена флуидна среда, в която лирическите творби се схващат действително като израз на автобиографизъм. Нещо повече: известно е, че голяма част от стихотворенията са били изпращани заедно с писмата и са тяхна органична съставна част. Трудно ни е, разбира се, днес, след като тези толкова скъпи на толкова влюбени поколения българи стихотворения са откъснати отдавна от този свой естествен контекст, да направим тази връзка. И все пак в описвания период тя е нещо реално. И което е по-важно — тази свързаност има за времето обществено-литературен смисъл.

Останаха два от най-очебийните литературни факти, в които откриваме автобиографизъм. Очеркът „От обсерваторията до гарата“ е печатан отново в „Мисъл“ в една от последните книжки на списанието — кн. 9 — 10 на 1907 г. Отнасяме го към тази група Яворови текстове не само защото е очерк, в който персонаж е и авторът — така както е в очерка „В тренът“. Просто в тази творба авторовата личност се „натрапва“ на читателя съвсем съзнателно — като се почне от прекалено личното въведение, като се мине през отклоненията, които също ни отвеждат към съвсем лични и несвързани с действието авторови преживявания, и се достигне до откровена гавра дори със собствените изрази („Фу, как непоетично започнах!“). Тук се употребяват много имена на писатели, възпроизведена е домашната литературно-битова атмосфера на кръга „Мисъл“ и в същност очеркът е писан за тесен кръг читатели, които добре познават тази атмосфера. Ироничният завършек не оставя съмнения — това е една добродушна подигравка със сериозния „физиологически“ очерк — един твърде развит в нашата литература на 90-те години жанр.

Последният литературен факт от тази поредица е писаният през 1910 г. в Париж след смъртта на Мина „Философско-поетически дневник“. Създавана под напора на голямата скръб, тази творба в същност е една творческа несполука. Но известно е, че именно от този „Дневник“ се отделя проблемно-тематичното ядро на „В полите на Витоша“ и това движение става една връзка между субективно-автобиографичния период в творчеството на Яворов и обективния период след 1910 г.

* * *

Макар да е краен изразител на тази тенденция към автобиографизъм и макар посмъртното му обществено битие да закрепва този читателски

прочит, в рамките на кръга „Мисъл“ Яворов съвсем не е единственият автор, чието творчество е стилизирано в тази посока. Дотук в това изложение на няколко пъти се промъкна изразът „домашният литературен бит на кръга „Мисъл“. Казано бе вече, че в средата на това литературно обединение се е извършила описаната от Тинянов канонизация на нелитературни дотогава явления. В подкрепа на това ще посоча високата художествена стойност на писмата на Пенчо Славейков до Мара Белчева, особено от Париж и от Русия, писмата на Петко Тодоров до съпругата му Райна Ганчева-Тодорова. (10 години по-късно Боян Пенев ще запише в дневника си фрагмент за възхищението на Владимир Василев от писмата на Лора.) Тази грижа за естетическия вид на писмото вече издава един друг тип художествено съзнание, при което естетизацията на литературния бит има твърде голямо значение. Въобще, ако се вгледаме в сп. „Мисъл“ от последните му три години, то наистина е твърде „домашно“ — прави се за кръга. Ще добавим тук куриозните библиофилски издания на Пенчо Славейков, появата на явления, които можем да отнесем към литературата на салона — дори Яворов пише своята „Изповед“ в албум на Офелия Кръстева. „Безделýшките“, както казват руснаците, добиват стойност. Мемоаристите от това време обръщат твърде голямо внимание на салоните, но те вече съвсем не са достолепните салони на Михалаки Георгиев и атмосферата е твърде различна от тази при срещите на литераторите от „Мисъл“ под дряна в двора на Кръстев от 1898—1900 г. Има нещо лековато в този нов стил — това са неразвити, но започващи процеси по това време и макар и скептично, Боян Пенев ги описва добре в дневника си. В прословутата си книга „Ева“ от 1907 г. близкият до кръга Андрей Протич е предал сгъстено, идеализирано, по-светски, по-близко до представата за бита на един истински бомонд тази атмосфера на българския интелигентски живот.

Но нека започнем вече с парадоксите: нима със своя силен уклон към автобиографизъм, с подвластността си по това време на личните любовни взаимоотношения „кърджалията“ Яворов (така той сам неколкократно нарича себе си и отбелязва с това неорганичната си принадлежност към тази среда) ще изрази най-пълно този стил? Но парадоксът е парадокс само на пръв поглед: защото всичко, което у Протич е светско, игровò, бутафорно-демонично, у Яворов става дълбоко-трагично и истински противоречиво. Макар и хранейки се от тази битова среда, Яворов успява и нея да види като действителност, заредена с действителни конфликти.

А ето и втория парадокс: в „Мисъл“ от това време съществува силен афинитет към очерковата, документалната, мемоарната и пр. литература. Десетки страници на списанието са отделени за публикациите на дневника на *Денница* (Даница Петрович). Посмъртната публикация е придружена от голяма статия на д-р Кръстев, а под очерка „Моминска участ“ четем следната бележка: „Ако и не съвсем завършен, особено по разпределбата на частите, тоя очерк представлява интерес като изображение на чувства, действително преживени.“[17] Ще добавя, че освен дневника на Боян Пенев са запазени и твърде интересни дневници на Протич и д-р Кръстев. Оказва се, че в един момент най-естетският литературен кръг има нуждата да се движи най-близо до реалността, да естетизира най-конкретното, а не да създава втора, фикционална действителност.

[17] Мисъл, год. XVII, 1907, кн. 7—8, с. 521.

* * *

Нека отново се върнем само към Яворов, нека проследим какви са особеностите и функциите на Яворовия автобиографизъм в контекста на тогавашния литературен живот и на живота на българската интелигенция въобще. Загадката на Яворовата популярност е вълнувала не един и двама литератори от миналото. Д-р Милко Ралчев например пише: „Тая публика, която видя своя бард, равен на себе си, го взе за свой мит, издигна го като свсй идеал — и Яворов стана поетът на начинаещите поети, на младежта, на времето, предшествуващо зрялата възраст, на ония, които трябваше да бъдат или да се чувствуват като избраници на народа си, най-сетне — на всичко онова, което беше ново, което скъсваше с традиционната форма и традиционното съдържание.“[18] Твърде общо! Може би трябва да тръгнем от автентичните свидетелства, например от дневника на Боян Пенев. Но там ще срещнем редица пасажи за неискреността на Яворов.[19] И ето тук бихме могли да си припомним мисълта на Лотман за различните стилове на поведение, за възможността те да бъдат естетизирани, да получат литературен израз. При Яворов тази възможност достига наистина крайни форми, така че бихме могли да откриваме противоречия, например между това, което пише на Мина като мисъл за бъдещето, и това, което съобщава на домашните си.[20] Не трябва да се забравя нито за момент, че неговата любовна кореспонденция се е превърнала в „литературен факт“, че това са истински „романи в писма“. И ролята на „литературната личност Яворов“ във всеки от тези романи е различна. В кореспонденцията с Дора Габе това е снизходително-менторското отношение на зрелия поет към начинаещата литераторка (една иззета от истинския ментор на кръга „Мисъл“ Пенчо Славейков роля). Конфликтите тук започват, когато любовта започва да доминира, а и когато ученичката се разбунтува. В епистоларния роман с Мина гордата самотна личност търси едно идеално духовно съзвучие — стремеж, влязал в драстичен конфликт с псевдоаристократичната, еснафска по същество охранителна позиция на домашните на любимата. Съвсем естествено редица мотиви оттук ни отпращат към „В полите на Витоша“. И отново всичко е свързано с „кърджалийската“ позиция на Яворов в българските културни кръгове — непринадлежност към традиционна интелигенция, към съсловна група, липса на ценз. Талантът и решимостта за действие — главните достойнства на Яворовата „литературна личност“ — срещат отвсякъде трудно преодолими прегради.

Не е възможно, когато се четат внимателно спомените на Яворов за хайдушките му дни, да не се долови „остраненост та“ (по термина на Шкловски) на неговата позиция. Това е и живот, но и своеобразна „игра на живот“. Някак отделен е Яворов от всички останали. Това е подчертано и чрез „френския“ диалог с капитан Стоянов, чрез непрекъснатите кавички при по-особените народни изрази. Въобще това е една изключително *семиологизирана* проза. Спомените са не толкова автентични свидетелства на непосредствен участник, а на непосредствен наблюдател, който и себе си е наблюдавал непрекъснато, който сам себе си е формирал като бъдещ литературен герой.

---

[18] Д-р М. Р а л ч е в. Яворов, С., 1942, с. 16.

[19] Б. П е н е в. Дневник. Спомени. С., 1973, с. 189, 196 и 199.

[20] Вж. например писмата до Мина Тодорова от 5 дек. 1907 г. и от 4 ян. 1908 г. и писмото до Екатерина Найденова от 17 дек. 1907 г.

Нека това не се схваща като обвинение, че Яворов не е участвувал истински в македонското движение. Тук обсъждаме именно „литературната личност Яворов", а тя е изграждана в периода, когато поетът пише и своите символистични стихове. Тези два тематични кръга — хайдушкоборческата митология (едно възкресено Ботево начало) и съвременната индивидуалистична митология за талантливия самотник — се срещат по един изключително своеобразен начин в първия „Спомен" — непреработения още текст от „Мисъл".[21] Може да се твърди, че насочвайки се към художествената проза, Яворов има опит от писмата — те са един терен, където се разработват стилистични прийоми и интонации. Неслучайно съкратената рамка на „Спомен" (обръщението с „госпожо") е именно писмо. Това е едно вторично олитературяване — току-що изплувалият от бита литературен факт се включва в образната система на традиционен жанр като водещо стилово начало. Тази естетизация е била схванатa на времето като нещо функционално в литературния ни живот. В рецензията си за „Хайдушки копнения" Константин Константинов протестира против съкращаването на началнофиналната епистоларна рамка.[22] И наистина замисълът се е изменил, живата реалност е увлякла автора и той се отказва от първоначалната си идея да срещне двата мита, които владеят съзнанието му.

Прехвърлим ли се към лирическите цикли, които отнесохме към „литературните факти" — носители на автобиографизъм, — ще се сблъскаме отново с парадокс в чисто стилово отношение. Независимо че тези творби се възприемат в очертания контекст като израз на определен автобиографизъм, авторовата личност тук съвсем не добива предметност, вещественост, не се конкретизира с реалии (така както е при Блок, при Ахматова и пр.). Въпреки това на времето тези творби се превеждат на езика на всекидневието, а това означава, че лириката на Яворов задоволява една потребност от поезия с такава характеристика. Около 1904—1906 г. българското общество се вглежда по новому в художника, търси в него артистизма, особеното. За него той вече не е само изразител на общи идеи и настроения — като патриархално-сериозен и достолепен деец от възрожденски тип (Вазов, Величков) или литературен адекват на новите политически фигури от рода на П. Каравелов, за каквито се схващат Михайловски и Алеко Константинов. Привлечено от трагическите конфликти в творчеството на Яворов, българското интелигентско общество иска да проникне чрез него в мистиката на художественото съзнание. И ако използуваме определенията на критиката от това време, Яворов е още един път жертва и тук. Това българско общество го натоварва сякаш с бремето да живее на показ, тласка го към този определен автобиографизъм — със спонтанно избликналия си талант той е предизвикал това желание.

Надраснала автобиографизма в своето творчество, Яворовата „литературна личност" става нещо само за себе си, става тема, върху която могат да се решават ред проблеми на социалното ни битие. Още приживе

---

[21] Мисъл, год. XV, 1905, кн. 1, с. 16—30.

[22] „Но непростим грях на г. Яворова е, че в книгата му — „Споменът" е излязъл след болестната операция — доволно обезобразен. Тук липсва онова хубаво предисловие, от първия ред още на което се лее миньорния тон на целия разказ. (. . .) Може би г. Яворов се е посвенил от интимния тон на тая интимна песен? . . . Може би нему се е видяло някак несъобразно вмъкването на тия „сантименталности" в неговите спомени от Македония? . . ." (Българска сбирка, год. XVI, 1909, кн. 5, с. 285—286).

две драми — „Змейова сватба“ на Петко Тодоров и „Отвъд“ на Антон Страшимиров — бяха първи отгласи на тази формираща се митология. С всичко това Яворов е една мащабна, трагична персонификация на модерния тип художник в културното развитие на България от първите две десетилетия на века.

Без да се разпростирам и без да се опитвам да обобщавам, искам да посоча, че с култа към надвишаващата средното ниво творческа личност, с функционалната страна на споменатата литературна „домашност“, с разрушаването на границите между действителност и литература идеологията на кръга „Мисъл“ има по това време определена опозиционна насоченост. Всичко това е не празно занимание на материално осигурени интелигенти, а своеобразно житейско поведение, което влиза в драстичен конфликт с държавно-канонизираните форми на културата. В самото списание този стил вече е подкрепен и от една последователна антиофициозност: нека дадем за пример само дългогодишната борба на „Мисъл“ по университетския въпрос. В средата на „Мисъл“ митът за Ботев също добива формите на един идеал, който трябва да бъде упорито пазен от опитите да се „официализира“, да се използува за държавно-реакционни цели (такава е позицията на тези деятели и по въпросите на македонското революционно движение). Връхна изява в тази насока е статията на д-р Кръстев с презрителния си тон от последната годишнина на списанието „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“.[23]

Направената характеристика не означава, че трябва да игнорираме множеството противоречия в дейността на литераторите от „Мисъл“, но тя трябва да се има пред вид, когато разглеждаме и оценяваме в по-широк контекст проблема за автобиографизма у Яворов.

* * *

Редица критици (Вен. Тин.,[24] а по-късно и Ралчев[25]) виждат още на времето в насочването на Яворов към драмата и в написването на посветените на жени от древността поеми един излаз от затварянето в рамките на личността, отказ от автобиографизма, стремеж към обективиране на художествените идеи. Тук можем да добавим и познатите ни вече преработки — разрушаването на циклите и съкращенията в „Спомен“. Този процес при Яворов остана незавършен — особено що се отнася до лирическото му творчество. А в драмите, както знаем, независимо от тази обективизация имаше голяма доза „биографизъм“. Някои персонажи там могат да се разглеждат като своеобразни лица — маски на *Яворовата литературна личност* — Христофоров, Друмев, а дори и Витанов. Все пак това е процес, който говори за излаз от кризата, за движение по посока на едно устойчиво естетическо самосъзнание. Неслучайно Яворов пише на Кръстев,[26] че със създаването образа на Христофоров той се е освободил до голяма степен от проблемите, които е вложил в него.

---

[23] Мисъл, год. XVII, 1907, кн. 4—5, с. 367—376.
[24] Демократически преглед, год. VIII, 1910, кн. 7, с. 811.
[25] Д-р М. Р а л ч е в. Яворов. С., 1942, с. 83—87.
[26] Писмо от 14 март 1912 г.

Запазени са множество свидетелства, че в последните години на живота си Яворов не ценял своята лирика.[27] Това не трябва да се схваща буквално, тъй като прецизните поправки при подготовката на проектираното второ издание на „Подир сенките на облаците“ не говорят за такова дезинтересиране. Просто изказванията, които е правил пред свои близки в тази насока, са израз на новото му художническо обективно съзнание. Станала му е чужда тази особена стилизираност в посока към автобиографизъм.

Но „литературната личност Яворов“ е вече факт на културния живот и публичността започва да оказва отрицателно въздействие върху частното му и общественото битие. В това е най-вече причината на осъжданата от Атанас Далчев театралност в отношенията му с Лора. Поетът вече е формиран по създадения сякаш от него образец, заставен е да действува, да се държи така, че да отговаря на представата за *литературната личност Яворов*. Това насилие се извършва, разбира се, не без неговата съпротива. То е особено силно при поставянето на пиесата „В полите на Витоша“. Разпасаната публичност на тогавашната преса, свободата, с която се обсъждат във вестниците най-интимни неща, твърде често уязвява болезнено така популярния Яворов. Сред многобройните повече или по-малко злобни задявки стихотворението „Есен“ на Lumpacius (псевдоним на Александър Божинов) е в същност твърде безобидно:

На Черний връх, на Белий връх
по вси върщища на Балкана
настлал се сняг, светлив, игрив,
кат дребна захар разпиляна.
Шумака жълт на длъж и шир, мъгли —
фандъци го обвили —
отлита Вазовий славей, бегаха
Петковите вили.
На Витоша една пола остана само
свежа, здрава —
и тамо Яворов сега трагични сцени разиграва.[28]

Твърде огорчен е бил Яворов от факта, че сериозен литератор като Боян Пенев изразява в рецензията си[29] убедеността, че Христофоров става пряк рупор на автора, и в писмо до Кръстев[30] той обстойно се защищава от това обвинение. След разиграната се трагедия обаче той вече няма да може да се защити от безсмислената злоба на бездарните вестникари. И малко след самоубийството на Лора ние ще прочетем във в. „Пряпорец“ следното: „Като че Яворов с драмата си *извън театъра* е искал да спомогне за успеха на Атанасова вътре в театъра. И благодарение на това всичко невероятно за българския писател в тая пиеса, сега вече е света истина...“[31]

[27] Вж. например спомените на Асен Златаров. — В: Пенчо Славейков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си. С., 1963, с. 532.
[28] Смях, год. I, бр. 16, 18 септ. 1911.
[29] Съвременна мисъл, год. III, 1912, кн. 2.
[30] Пос. вече писмо от 14 март 1912.
[31] Пряпорец, год. XVI, бр. 85 от 25 декември 1913.

Митът Яворов доби нови очертания след смъртта на поета. Д-р Кръстев написа статията си „Орисията на Яворов в неговите песни“[32], където разгледа мотивите за слепотата и смъртта в лириката на поета като едно висше самопророчество. В предговора си към „Антология на българската поезия“ Гео Милев видя Яворов като една втора след Ботев еманация на расовия гений, като израз на трупана с векове народна горест. А в по-ранната си поема „Панихида за поета П. К. Яворов“ даде поетичен израз на тази своя идея. В студията си за Яворов от 1925 г. Людмил Стоянов разгледа стихотворенията от „Безсъници“ и „Прозрения“ като едни предварително „начертани писмена на оракула“.[33] Естествено ние днес не сме увлечени от идеята за подобно ясновидство. Но когато тълкуваме мотивите за бъдещето в ред Яворови творби, когато все пак установяваме, че неговата съдба наистина ги повтори, това само ще означава, че неговият автобиографизъм не е емпиричен. Той е израз на самосъзнанието за един трагически конфликт на талантливите люде от неговото поколение с това, което в есето си за Ботев бе нарекъл „чиновническа България“. Независимо от конкретните си и ясни очертания Яворовият автобиографизъм трябва да се схваща и като израз на съдбата на едно цяло интелигентско поколение.

[32] Тази статия е включена в книгата на д-р Кръстев: В. Миролюбов. Христо Ботйов. П. П. Славейков. Петко Тодоров. Пейо К. Яворов. 2 изд. С., 1917, с. 189—203.

[33] Л. Стоянов. П. К. Яворов. Поет на любовта и смъртта. С., 1925, с. 17.

Прозата на Яворов през погледа на критиката

Йордан Василев

През първото десетилетие на XX в. в българската проза се появява нов и интересен автор. Той обаче има нещастната съдба да бъде съименник на поета Пейо Яворов и остава незабелязан. Незабелязан от съвременниците си и това не е толкова за чудене — те често са слепи за близкото, — но недооценен остава той и през цели десетилетия по-късно. Бързо придобитата популярност на лирика Яворов след излизането на първата му сбирка в 1901 г. пречи на прозаика Яворов при появата на първата му книга през 1904 г. Но читателските увлечения не могат да бъдат решаващ фактор. Те са по-скоро последица. Изглежда, причините за такова пренебрежение тогава са били далеч по-сложни. Това, разбира се, съвсем не извинява късогледството или професионалната немарливост на литературоведите по-късно.

Началото на нашия век е време преди всичко на засилено брожение в поезията. Тя е „водещият" жанр, общоприето е, че тя носи големите идеи, манифестира новите направления. Литературата ни от този период бележи върхови изблици чрез лириката на Пенчо Славейков, Кирил Христов, Яворов, Траянов, Димитър Бояджиев, Дебелянов, Лилиев. Главните духовни търсения на малобройната, но с високи нравствени и социални стремежи българска интелигенция в периода до Първата световна война са съсредоточени в поезията, изразяват се в стих. Нито новопоявяващите се исторически романи на Вазов, ни актуалните по тема и претендиращи за артистичен авангардизъм романи на Страшимиров, ни дори първият том с разкази от Елин Пелин могат да променят господствуващата йерархия на ценности и да отклонят основния поток на общественото внимание.

Може би поради това книгата „Гоце Делчев" не получава никакъв отзвук, нито една рецензия. Дори педантичният немец Георг Адам не споменава заглавието ѝ в своето „българско писмо", където изброява десетки творения на поезията и на прозата от периода 1903—1906.[1] Нито пряката болка от разгрома на Илинденското въстание, нито засиленият до крайност политически и психологически интерес към личностите и събитията в македонския край, нито обаянието на авторовото име — Яворов безспорно е бил най-известният поет в момента — се оказват способни

[1] Das literarische Echo, J. 8, Heft 15.

да преодолеят инерцията на жанровото пренебрежение, да не река, жанровото предубеждение на епохата. Такъв е бил етапът на естетическо развитие и той е налагал своя отпечатък върху духовния живот. Да бе написал Яворов една поема за Гоце, да бе го възпял чрез стиховорен разказ или драма, критиците биха се втурнали да хвалят или да отричат. Тогава тънката книжка от сто страници би получила друга цена в очите на познавачите и на публиката, защото и поеми, и стихотворни драми никнат като гъби, те са привично явление в тогавашната изящна словесност. Вазов е в синхрон с установената жанрова йерархия и с вкусовете на съвременниците си — забравените герои, удостоени първо от Захари Стоянов с една признателна статия, той възпя в стих — одите от „Епопея на забравените." А „Гоце Делчев" е попаднала в числото на второразредните словесни произведения — не само задето е проза, но в нея няма „художествено" сътворени герои и събития, а се разказват истински случки с истински хора от сферата на политиката. Дали изобщо се разказва някаква история, дали има фабулност, тепърва ще трябва да се види, защото прозата на Яворов е залеж за литературоведски анализ — и от историческо, и от съвременно теоретично гледище. Самият автор не се е осмелил да определи литературния вид на рожбата си и е поставил на корицата само заглавие — името на нейния действителен герой.

И като тръгнала така зле орисаната съдба на тази книга, та почти до ден днешен. Малко по-различно е литературното битие на следващата Яворова книга в проза — „Хайдушки копнения" — с подзаглавие „Спомени от Македония, 1902—1903". Тези спомени са печатани първо на части в списания от 1905 до 1908 г. и преработени, прекомпозирани, излизат като книга през декември 1908 г.

И читатели, и критика посрещат с по-голям интерес появата на „Хайдушки копнения". Борбите на македонските българи за изтръгване от гнета на Отоманската империя са навлезли остро във всекидневието на цялата българска общност. Вестникът на либералната партия „Свободно слово" в бр. 417 от януари 1909 г. помества препоръчителна бележка за книгата. Веднага се откликва и едно друго издание, съвсем далечно на харамийската тема — религиозното списание „Духовна пробуда", излизащо в Пловдив.[2] Недългият отзив издава гъвкавата дипломатичност на църквата. В началото се изтъкват решително високите качества на „Хайдушки копнения": „Те се четат с увлечение и са ценни дори като исторически материал не само за него, но и за бъдещите поколения." След това се изразява учудване от думите на Яворов — „аз не съм християнин в чувствата си". Но те се омаловажават и оценяват като „случайно хвърлена фраза", за да се подчертае накрая, че нищо не пречи „горещо да препоръчаме „Хайдушки копнения" на нашите читатели". Списанието не иска да се ангажира нито с отрицателен отзив за произведението на големия писател, нито да влиза в полемика с него, а, напротив, прави всичко възможно, за да го спечели. Хилядолетната опитност в идейни борби и в сложни взаимоотношения с интелигенцията личи дори чрез такива дребни факти.

Литературните рецензии за прозата на поета обаче са строги за да не избързвам да кажа — неразбиращи.

---

[2] М. Н-в. Хайдушки копнения. — Духовна пробуда, 20. ян. 1909, с. 15—16.

Критикът Владимир Василев деликатно изразява не твърде благоприятната си оценка за книгата на своя близък приятел.[3] Той намира, че „фактическият материал е незначителен", после споменава: „Тая двустранност на стила внася раздвоеност във впечатлението и отслабва поетическата следа." Критикът трупа преценки като „поетическо обобщение", „поетическо самонаблюдение", за да стигне до извода: „Спомените на Яворова не са в никой смисъл на думата *мемоари* — тям липсва и жизнена пълнота, и трезво отношение към събитията, и по-голяма историческа документалност и най-първо — истински *повествувателен* тон" (курс. на Вл. В.). Това изказано през 1909 г. убеждение Владимир Василев запазва и по-късно.

Не по-различно е мнението на Димо Кьорчев.[4] Той не оставя място за колебание: „Литературната цена на книгата може да се види само в отделни дребни описания и добрия стил. За психологията на един истински спомен Яворов не е спазил място, нито се е погрижил за това." Заключителната преценка направо стъписва днес: „Който *спокойно* може да заживей с миналото, е човек без спомени, защото истинският спомен на душата е винаги нейния грях и нейните мечти. Спомените от Македония на Яворов са спокойно написана история." Отрицанието на критика през 1909 г., разочарован от липсата на видимо вълнение, напомня колко близо до нашето антиизлиятелно съвремие е прозаикът Яворов, как е предусещал той, с неговия вкус, бъдещето на безпристрастна документалистика. Това е и силен художнически инстинкт, и невероятна способност за превъплъщение: в поезията и в драматургията изблик на страсти, в прозата — хладнокръвна наблюдателност.

През май 1909 г. се появява рецензията за „Хайдушки копнения", написана от един 19-годишен младеж с поетически прегрешения под псевдонима Душечка.[5] Както може да се предположи, интонацията му е патетично-възторжена, а впечатленията са тъкмо в противоположна на Владимир Василев посока. Константинов изразява съжаление, че при преработката на познатите от периодичния печат откъси авторът е пропъдил нотките на сантименталност и особено, че е отстранил епистоларната рамка и предисловието към непознатата: „Спомен, госпожо, из миналото на един — цитирам последното ви писмо — винаги обичан приятел, с когото няма да се срещнете никога вече!" Критикът Владимир Василев упрекваше автора за отсъствие на трезво отношение към събитията, а младият събрат, наопаки, е недоволен от обективността. Ето какво пише той: „Книгата съдържа осем отделни къса, половината от които са истински перли на художествената проза у нас. . . Вещо и художествено са изпълнени и останалите работи, но те сякаш губят нещо от красотата си, затуй, че са по-обективни."

В недългия отзив на Константин Константинов, бъдещия създател на „Път през годините", се мяркат преценки, които показват съзнание за стойността и на събитието, и на неговия летописец: „И будят те скъпите

[3] Вл. Василев. П. К. Яворов. Хайдушки копнения. — Демократически преглед, 1909, кн. 2, с. 249—251.

[4] Д. Петров. Хайдушки копнения. — Слънчоглед, год. 1, февруари 1909, кн. 1, с. 15—16. Няма съмнение, че Д. Петров е Димо Кьорчев, който заедно с Елин Пелин е редактор на новосъздаденото списание. Петров е бащиното име на критика.

[5] К. Константинов. Хайдушки копнения. Бележка. — Българска сбирка, 1909, кн. 294—297.

спомени за едно близко минало, невъзпето от никого. . . Тоя лиричен разказ е самотен в нашата сиромашка литература."

Никак не е изключено този първи допир с необичайна проза да е дал на Константинов подтик за неговите търсения по-късно в пътеписа и есето.

Има един критик, който веднага, още при излизането на книгата, посочва някои нейни качества, опитва се да я включи в литературния процес, като я съпоставя с нашумелите по онова време и дълги години превъзнасяни идилии на Петко Тодоров. В един от редовните си годишни прегледи Алберт Гечев твърди категорично: „Най-значителните книги, излезли през 1908 г., принадлежат на писатели от Кръстевия кръг; те са „Идилиите" на Петко Тодоров и П. К. Яворовите спомени от Македония „Хайдушки копнения". Аз не зная на коя от тия две книги да дам първо място."[6] Гечев сочи: „Яворов така близо е застанал до усещанията на обществото, че няма никакво основание да му се предрича някаква съдба по-малко завидна от Петко Тодоровата." Гечев е комай единственият български критик, който се е освободил от предубежденията към прозата на Яворов, не я задгърбя заради поезията му и затова я поставя в реален контекст. Не само това, той се осмелява да я сложи на една дъска с творение на фантазията като „Идилиите" — нечувана дързост и лекомислие за ония години. В конкретните си бележки за „Хайдушки копнения" Алберт Гечев изтъква, че това не са отделни разкази, че „книгата има смисъл на една народна поема, която ще се чете и тогава, когато македонското дело не ще съществува вече". Той я определя и като „добре построено художествено произведение", и като „исторически документ".

Същият критик написва през 1910 г. по повод появата на „Подир сенките на облаците" мъдрото наблюдение: „Виждам Яворова потънал в дълбочините на своята душа, угаснала навеки за дрязгите на живота, но жива за неговото величие."[7] Като социално-психологическо и литературно предсказание звучи заключението на Гечев: „Яворов е изпредил далеко епохата си."[8]

Прозата на Яворов остава извън полезрението на най-видните критици от онова време — д-р Кръстев, Симеон Радев, Боян Пенев, Александър Балабанов, Михаил Арнаудов. Очевидно те са изключвали от кръга на заниманията си и следователно от литературата всички явления с „ниска" или аморфна жанрова характеристика. Подобни произведения в онази епоха са били смятани за „нисш" вид книжнина и поради това напълно пренебрегнати са за цели десетилетия книги от мащаба на „Записки по българските въстания" и „Строителите на съвременна България". През лятото на 1911 г. Михаил Арнаудов осъществява известната си анкета с Яворов, публикувана след смъртта на поета, в 1916 г. Той го разпитва за всякакви подробности, интересува се в детайли за творческата дейност при лириката и при драмата — този дял обхваща към 50 печатни страници. И не задава ни един въпрос за прозата. По този начин лишава изследвачите в по-късно време от авторовите сведения. Признанията и самопреценките на Яворов в тази анкета се цитират често и нерядко безкритично. На някои литератори, изглежда, убягва от окото прикритата иро-

[6] А. Гечев. Българската литература през последните няколко години (1907—1912). Критически статии. Русе, 1914, с. 28.

[7] А. Гечев. Цит. съч., с. 54.

[8] Пак там, с. 61.

ния, самоиронията и насмешливостта в част от отговорите, измъкването от сериозна изповед чрез шеговити сравнения или прибързани отрицания. Като пропуска напълно прозата на Яворов при разговорите, Арнаудов записва без коментар и без допълнително запитване следното решително заявление: „Абсолютно никакви дневници. Нито плана на драмата си писах дори предварително.“[9] Известно е, че биографията „Гоце Делчев“ е създадена след планомерно и съвестно записване на спомени от другари и близки на новия апостол, а „Хайдушки копнения“ в основата си са разработка на стенографски бележки, водени на място, т. е. дневникови записи. Това личи от самия текст, от първите думи в книгата: „Три похода — и пред мене стоят, пропити с миризма на мешинена чанта, три бележника в оръфани черни корици. Стотини стенографически редове, писани някога с весела безгрижност или мрачни предчувствия, при масата на някой учител или върху приклада на пушката, край задимено селско огнище или под зелен хайдушки шатър в планината.“

От мнозина критици и историци дълги години с охота се цитираше и друга фраза в анкетата: „Македония, за моята поетическа продуктивност, се оказа твърде мащеха. Сигурно затуй, защото аз там изживявах настроенията си в дело.“[10] А това, че революционната дейност породи и прозаика Яворов, и публициста Яворов, все не се изтъкваше доскоро. Дори в подробни монографии този крайно интересен и важен период от идейното и от творческото му развитие се тълкуваше — и не веднъж доста разгорещено — чрез стиховете и чрез самопризнанията в същата анкета, без да се взема под внимание такъв факт, че 1903, 1904 и 1905 г. за Яворов са години предимно на прозата и на публицистиката. Дали тази инерция тръгва от „Психографията“ на Арнаудов и от оценките на Владимир Василев? Дали затвърдяването ѝ се дължи на университетски преподаватели и изследвачи от по-късно време? Или това е отражение на естетически възгледи, характерни за дълъг етап от развитието на нашето литературознание, свързано с цялостния духовен облик на обществото?

Доколко далеч от вниманието и признанието на литературните кръгове са останали двете Яворови книги в проза, може да се съди донякъде и по спомените на Симеон Радев — не само критик, освободен от естетско доктринерство, не само ценител с култивиран вкус, но човек, признателен на Яворов заради участието му в борбата за освобождение на родния му македонски край. Когато веднъж в компания през ония години Елин Пелин подхвърля по адрес на Яворов — „Той си приготовлява биографията. Иска да се види, че подражава Ботева“, — Симеон Радев срязва приятеля си с такава реплика: „Пелине, бих желал за честта на нашето поколение да има повече млади хора в България с амбицията да подражават на Ботева по същия начин.“[11] След като е готов да се спречка с неразделния си другар, едва ли можем да се съмняваме в доброжелателното отношение на Симеон Радев към Яворов. В спомените си, записани през 1964 г., критикът твърди: „Яворов бе чист лирик. Там беше дарованието му. Но там бяха и неговите граници. Извън тях той не дава нищо сполучливо. При-

---

[9] М. Арнаудов. Яворов. Личност, творчество, съдба. С., 1970, с. 103.
[10] Пак там, с. 109.
[11] С. Радев. Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени. С., 1965, с. 324.

мер за това са и неговите пиеси."[12] Заглавията на биографичната книга „Гоце Делчев" и на „Хайдушки копнения" дори не се мяркат. А тъкмо те би трябвало да са се запечатали в паметта на ресенеца Симеон Радев, кръстен в революционното дело от самия Гоце. Явно произведения от този род са били причислявани към публицистиката, принадлежали са на политическия момент и се е смятало, че умират заедно с него. Още на времето Симеон Радев не ги е възприел като литературни ценности и на старини те не изплуват в спомена за личността и творчеството на Яворов.

Марксическата критика от онези години за жалост също не се е изказала за прозата на Яворов. Тъкмо в този период (1904—1909) Благоев е насочил цялото си внимание към идейната и организационната борба с общоделството и не пише литературни статии. Дори острият „македонски въпрос", погълнал цялото българско общество, не може да го откъсне от основната му битка. Благоев изразява становището на тесните социалисти само в една статия[13] и повече не се връща на този проблем. Георги Бакалов е разочарован от Яворов поради неговото отдръпване от социалистическото движение и не вижда в стиховете му след 1901 г. никакви положителни качества. За тях той се изказва така през 1910 г.: „Мъглата на Яворовата поезия е приятният тамян, в който се забулва ренегирането от задачите на века."[14] Тази статия Бакалов препечатва по-късно няколко пъти в свои книги. А от текста на „Гоце Делчев" личи, че и през 1904 г. Яворов е запазил своите симпатии към идеите на социализма независимо от това, че организационно тогава не е бил включен в партията на тесните социалисти.

На едного пречат естетски предубеждения, другиго възпират криво разбрани партийни съображения, но фактът си е факт — прозата на Яворов остава неоценена от критиката в момента на своята поява. Впрочем в литературата има не един случай, когато неразбраната от съвременниците творба остава за дълъг период след това в сянка. Добре, че животът на книгата сред читателите не твърде много се влияе от оценките на литературоведите.

Появата на „Хайдушки копнения" и сравнително по-благоприятното ѝ посрещане от публиката предизвикват и един закъснял колегиален отзвук за биографията „Гоце Делчев". През същата 1909 г. в кратките медени месеци след младотурския преврат Страшимиров издава в Солун брошура „Апостол на свободата. Гоце Делчев". Заглавието е гръмко, обаче текстът не предлага никакви нови факти или преценки, а е подчинен на банална фразеология: „Кое божествено длето бе изваяло тоя безсмъртен човек такъв? В кой вулкан бе изкована неговата необятна душа?"[15] Но още в началото си подава рогата една подозрителна ревнивост към пишещия събрат, който е опитал да пресъздаде образа на героя: „В нескопосната и вестникарски написана биография на Гоця от Пея Яворов е изложен твърде невярно фактът за заловения от Гоця бей за откуп. . .[16] Неоснователната раздразненост е подсторила и човек като Антон Страшимиров. Яворов е трябвало да гълта и нейните изблици заедно с неразбирането към неговите жанрови находки за нашата проза.

---

[12] С. Радев, Погледи върху литературата. . ., с. 335.
[13] Д. Благоев. Около македонския въпрос. — Ново време, 1905, кн. 6.
[14] Г. Бакалов. Избрани съчинения. Том 1. С., 1963, с. 201.
[15] А. Страшимиров. Апостол на свободата. Гоце Делчев. Солун, 1909, с. 11.
[16] Пак там, с. 5—6.

След пет години Яворов се самоубива. Думата се предоставя на литературните историци. Но те никога не прибързват. Нижат се серии от спомени, спорове, тълкувания все около житейската драма на Яворов — кой кого е ревнувал и т. н., — и заради Делото Яворов делото на Яворов остава на заден план. Едва през 1929 г., цели 15 години след смъртта на поета, излиза първият кратък критически очерк за Яворов от Михаил Арнаудов. Този път добросъвестният учен не пропуска и прозата, изтъквайки предимно нейните патриотични качества, т. е. политико-културното ѝ значение: „Македонското въстание от 1903 г., заедно със своята подготовка и своя пръв апостол, е спасено за очарованието на потомството в голяма степен благодарение на Яворов."[17] Арнаудов представя съдържанието на „Гоце Делчев" чрез сбит преразказ и дава съобразно задачите на популярния си очерк бегла литературна характеристика на произведението. Той го определя като „поетически портрет на една личност", „жив разказ, в който не липсва ни убедителност на фактите, ни стегната композиция и напрежение при излагането".[18] Малко по-нататък ученият допълва: „тънка живописна и психографическа студия", „поема в проза".[19] Последната формулировка днес вече смущава. Очевидно то иде не от внимателен анализ на текста, а от външни, предпоставени убеждения — нали авторът е поет. Без да ще, Арнаудов подценява книгата „Гоце Делчев", представяйки я просто като прозаичен вариант на поезията му. На „Хайдушки копнения" е отделено съвсем малко място, но характеристиката е точна, изтъкнати са някои от главните качества на творбата: „Това са картини и настроения, характеристики и диалози, комично или трагично осветени типове и сцени, сякаш глави от един недописан автобиографски роман или от една национална епопея. . . Ту лирически кадансирани изповеди, ту малки тихи идилии, ту драматични моменти на изненади и напрежение, спомените крият неподозирано разнообразие."[20] Може би впечатлението за незавършеност, както и схващането, че у Яворов „качествата на белетрист тъй и останаха непроявени напълно", са попречили на литературния историк да съзре, че прозата на Яворов разкрива нов терен за българското изкуство. Арнаудов, както и всички почти изследователи покъсно, не поставя тези произведения в исторически контекст и не отчита значението на подобно явление за развитието на литературата.

През 1934 г. Владимир Василев осъществява първото петтомно издание на Яворовите съчинения. В предговора към него той разглежда обстойно поезията, но на прозата изобщо не се спира. В същност за критика най-главно е да надникне в психологията на твореца, да се добере до загадките на личността, а текстовете имат тук само спомагателна роля — като свидетелства и излъчвания на техния създател. Владимир Василев е възпитаник на школа, която така подхожда към литературните явления и недвусмислено сочи това: „Защото пред внушението му на поет стоеше едно друго внушение: Яворов бе внедрен с цялата си личност в своята съвременност. На моменти той я изпълваше с жизненото си дело. Той я проникваше със съвестта на интелигента, който отива насреща ѝ,

[17] Библиотека Български писатели. Факел, 1929. Том 6. Цит. по: М. Арнаудов. Яворов. С., 1970, с. 36. Текстът от 1929 г. е препечатан тук без промени.
[18] М. Арнаудов. Цит. съч., с. 37.
[19] Пак там, с. 38, 39.
[20] Пак там, с. 39.

защото се чувствува призован от нея. В „Хайдушки копнения“ и „В полите на Витоша“ личи колко са силни връзките му с неговото време и готовността му да даде себе си.“[21] Това е единственото споменаване на прозата в този предговор от 40 страници. Към том 2 на същото издание от 1934 г. Владимир Василев помества бележки, които включват спомени на Яворови другари от походите в Македония и сведения за преработката на „Хайдушки копнения“. Съвсем бегло изразява и отношението си към тази книга (за „Гоце Делчев“ — ни дума): „Ако се чете внимателно, ще се открие много общо между стихотворенията му и „Хайдушки копнения“.“[22] И по-нататък недвусмислено: „Много от най-интересните черти на Яворова като човек ще намерим в неговите „Хайдушки копнения“. . . В това отношение „Хайдушки копнения“, вън от поетическата им стойност, са ценен документ за неговата биография.“ Владимир Василев се интересува преди всичко от личността на поета и революционера и дори не се опитва да разкрие каква е в същност „поетическата стойност“ на произведението, в какво се изразява. Тя остава наистина „вън“ от обсега на наблюденията му. И дълги години след това не един литературен историк ще преповтаря безкритично същата оценка, ще преповтаря и подхода — да се разглежда преди всичко личността на Яворов, макар идейните акценти да бъдат различни, дори понякога противоположни спрямо възгледите на Владимир Василев.

Една статия от 1939, потънала в страниците на сп. „Училищен преглед“[23], е опит да се погледне към прозата на Яворов чрез анализ на езика ѝ. Подходът на Руси Русев е плодотворен и дава големи възможности, но статията се ограничава в изброяване на прилагателни и на пасажи от прозата като заемки от поезията. Русев сочи някои неживи езикови елементи като „во“ и „со“, както и излишните русизми.

През 1940 г. един литературен труженик, Цветан Минков, издава книжка за Яворов, в която между другото го нарича „великолепен прозаик“ и дава следната характеристика на „Хайдушки копнения“: „Записките за дейността му в Македония са написани на места с издържан поетически език, а на места с публицистичен стил. С хумор и реализъм Яворов излага различните моменти от дейността си, разкрива редица четнишки образи и хвърля светлина върху взаимните борби на дейците.“ Макар и в рамките на един анализ, пригоден за школски нужди, Цветан Минков се докосва до наличието на стилови нива в текста, без да схване тяхната истинска роля. Книгата „Гоце Делчев“ се означава като произведение на изкуството: „За разлика от обикновеното осведомително биографическо изложение, творбата на Яворов изпъква със своите белетристични качества, които я превръщат в художествено произведение. В това отношение той е имал пред вид майсторските опити на Захари Стоянова. Яворов притежава гъвкав, стегнат и умерен поетичен стил, умение да изобрази с малко черти човек или случка, усет за разговорната реч и способност да разкрие душата на човека.“[24]

---

[21] В л. В а с и л е в. Яворов. — В: П. К. Яворов. Съчинения. Том 1. С., 1934, с. 9.
[22] В л. В а с и л е в. Яворови другари за неговото четничество. — В: П. К. Яворов. Съчинения. Том 2. С., 1934, с. 243.
[23] Р. Р у с е в. Яворов като прозаик.—Училищен преглед, 1939, кн. 7, с. 778—781.
[24] Ц в. М и н к о в. П. К. Яворов. Живот и творчество. С., 1940, с. 103.

В тази непретенциозна книжка за пръв път се сочи връзката на „Гоце Делчев“ с традициите на Захари Стоянов. Никой изследвач на Яворов не подхваща това плодотворно подсказване.

През същата 1940 г. излиза още една книга за Яворов. И нейният автор е предимно популяризатор. Малчо Николов разглежда в отделни глави „Гоце Делчев“ и „Хайдушки копнения“ сравнително подробно и това вече е едно признание за самостоятелен дял в творчеството на Яворов. Но цялостното разбиране на автора, подходът му до голяма степен повтарят Владимир Василев. Непрекъснати сравнения с интонациите от лириката, психологически наблюдения над личността Яворов, за да се стигне до една, струва ми се, преднамерена присъда: „Свободната“, немерена реч стеснява, ограничава Яворова — лирик par excellence, той разкрива себе си напълно само в ритмично-мелодичния израз. Затова лиризмът в спомените, както и в статиите му, неизбежно избива в реторика.“[25] Но М. Николов не може да бъде обвинен в едностранчивост, по-скоро в противоречие. След като подбира няколко хумористични епизода, той заключава: „Всички тия случки са разказани съвсем естествено, без всякакви украси, дори с изнасяне на преден план не на „героичното“, патетичното, а напротив — на обикновеното, смешното, прозаичното, грубоватото. . . И при все това — или може би затова — авторът ни става по-близък, обикваме го и му вярваме. Чувствуваме неговото сдържано благородство.“[26] Малко по-нататък критикът допълва все в тоя смисъл, като говори за „нравствения максимализъм“ на Яворов, „прекомерната взискателност преди всичко към самия себе си.“

През 1909 г. Алберт Гечев постави „Хайдушки копнения“ на една дъска с високо оценяваните от критика „Идилии“ на Петко Тодоров. В своята книга Малчо Николов, един скромен литератор, направо сравнява фрагмент от прозата на Яворов с военните разкази на Йовков: „Преди Йордана Йовков никой друг не е писал такива правдиви страници, които разкриват психологията на боя, както Яворов. . . Нито сянка от познатата банална боева афектираност, от бабаитско позиране. И чудно! Субективният в поезията си Яворов тук достига до голяма обективност и спокойствие.“[27] На друго място Малчо Николов не се смущава да даде в някакво отношение предимство на Яворов. „Психологическият рисунък е тънък и подробен, както е рядко дори у Йовкова (във „военните“ му разкази).“[28]

Но нито думите на рано починалия Алберт Гечев три десетилетия преди това, нито преценките на Цветан Минков и Малчо Николов са имали някакъв реален научен ефект или обществен резонанс. Днес ги напомням само от чувство за историческа справедливост. Никой не подхваща тогава техните догадки и преценки — да ги развие и да разбие мнението, създадено от господствуващата преди време литературна йерархия.

Ще наруша малко хронологията на този преглед, за да посоча един куриозен пример. Тъкмо в разгара на Втората световна война, през 1942 г., се пръква на бял свят една книга, която има претенцията да каже всичко и докрай за Яворов — без да се поддава на „предразсъдъци и недоразу-

---

[25] М. Николов. П. К. Яворов. Човекът и творецът. С., 1940, с. 115.
[26] Пак там, с. 116.
[27] Пак там, с. 119.
[28] Пак там, с. 120.

мения", дължащи се на популярността на поета. Студията на д-р Милко Ралчев е комичен епизод от миналото на нашата книжнина. Един рецензент я нарича „многоучена гавра с Яворов"[29]. Но библиографската изчерпателност задължава да се разгърнат страниците и на такова явление. Ето тежката присъда на д-р Ралчев над прозата на Яворов: „Прозата на Яворов, макар и в друг стил в сравнение с поезията, притежава почти същите недостатъци, като тази последната. Макар и значително по-успокоена и по-задълбочена, по-ясна и по-конкретна в изложението си и в стила си, прозата на двете му книги е четиво, което би могло да има известен кръг читатели."[30] Дори някои сполучливи наблюдения върху „Гоце Делчев" губят стойност след това снизходително и претенциозно въведение.

Почти по същото време, в 1941 г., излизат деветте тома на серията „Вечното в нашата литература" от Николай Райнов. Загубил донякъде писателската си популярност от 20-те години, Н. Райнов има авторитет като познавач на древното и на съвременното изкуство. Само за една година той издава нещо като история на новата българска литература в портрети на писатели, но това амбициозно начинание носи следа на прибързаност. Прозата на Яворов получава следната оценка: „Животописната книга „Гоце Делчев" изглежда писана набърже, без грижа за слог. Езикът е на много места вестникарски, мисълта — лишена от дълбочина."[31] Със самочувствие и замах е направено изказване и за другата книга: „В „Хайдушки копнения" се срещат пресилени изливи на чувства, декламаторско красноречие и плосък хумор, но много страници съдържат и стегнат, безпристрастен, спокоен разказ, добри наблюдения, къси и верни характеристики, самохвалство няма."[32] С необяснима неприязненост Николай Райнов се нахвърля върху летописеца на революционното движение в македонския край от неговия най-светъл период, без да прави разлика между облика на дейците преди Балканската война и по-късно: „Често фактите се издуват, за да се подкрепи определена предумисъл. Изхождайки от безосновното положение, че македонските бунтове били исторично продължение на „делото на Каравелова, Ботйова и Левски" — писателят се сили да придаде пресилена важност на македонското движение, което — всеки знае това днес — доведе само до взаимно избиване на дейците."[33] Тази неприязненост обяснява и черногледството на Николай Райнов към художествените качества на Яворовата проза. Намесват се някакви лични или идейни съображения. Но във всеки случай — извънлитературни.

С това се приключват оценките за прозата на Яворов от додеветосептемврийския период. През цялото съществуване на буржоазното литературознание не се е появила нито една солидна история на българската литература от ново време — Боян Пенев завършва лекциите си до Ботев и смъртта прекъсва неговото дело. Единственият опит е колективната библиотека „Български писатели" с отделни очерци, между които споменах студията на М. Арнаудов за Яворов от 1929 г. Литературните истории на

---

[29] Б. Н о н е в. Многоучена гавра с Яворова. — Златорог, 1943, кн. 4, с. 185—188.
[30] Д-р М. Р а л ч е в. Яворов. С., 1942, с. 88.
[31] Н. Р а й н о в. Вечното в нашата литература. Свободни беседи. Том. 7. С., 1941, с. 70. (През 1941 г. Н. Райнов издава и История на изобразителното изкуство в 12 тома).
[32] Пак там, с. 74.
[33] Пак там, с. 70.

Иван Радославов и на Малчо Николов са информативни, описателни, не проследяват литературния процес, жанрови преходи и т. н. Те отразяват равнището на теоретичното мислене от първата четвърт на XX в. у нас, когато шества позитивизмът.

Една от първите литературоведски книги след Девети септември е „Пътят на Яворов“ (1947) от Георги Цанев. Авторът очертава ясно своята задача: „Предмет на моята работа е идейният път, идейният развой на Яворов.“[34] В това изследване срещаме оценка за „Хайдушки копнения“, която отново е ограничителна: „Тяхното значение е преди всичко автобиографично — съдържат богат материал за дейността и психологията на Яворов.“[35] Това отношение към прозата на Яворов се възприема задълго от мнозина изследователи.

През 1958 г. Димитър Талев[36] и през 1974 г. Давид Овадия[37] направиха опити да изтъкнат патриотичните и литературните качества на Яворовата проза, но това не се отрази върху общоприетото традиционно третиране на биографичната книга „Гоце Делчев“ и на „Хайдушки копнения“ като някакъв едва ли не ненужен придатък към поезията на Яворов.

За първи път решително се противопоставя на привичното отношение към прозата на Яворов Ганка Найденова-Стоилова в своята обширна монография „П. К. Яворов. Пътят към драмата“ (1962). Авторката е събрала и систематизирала богати сведения, тя сочи неиздирени връзки между преживелица и произведение, между отделните творби на писателя, приемствеността в духовното му развитие и по този начин руши някои схематични представи за него. Г. Найденова разглежда подробно публицистиката на Яворов — и като самостойно явление, и като предвестник на прозата, като подготовка на автора за преход от лирика към епос. Това се върши за първи път едва след като е изминал половин век от смъртта на иначе всеобщо признавания голям творец в нашата култура. Проследяването на критическия отзвук само за част от литературното дело на един писател отразява особеностите на литературното мислене през различни периоди, неговите темпове на разгръщане, че ако щете, оглежда и професионалната подготовка и задълбоченост на литературните работници през изтеклите десетилетия.

Ганка Найденова първа от многобройните изследователи на Яворов се заема да проследи развитието на жанровете в неговото творчество, без да подценява никой от тях. Според мен в това е нейната главна заслуга. Можем да не се съгласим с някои нейни формулировки, но трябва да се види, че тя насочва към същностни, специфично литературни проблеми своите търсения и с това поставя основа за дълбочинно проникване в прозата на Яворов. Ето например една преценка: „Биографията на Гоце Делчев представлява все още сравнително най-лесно разрешение на проблема за архитектониката на цялото, защото всички отделни факти се групират около един централен образ. Съществото тук е изграждането на този образ. В пътеписа за пръв път Яворов застава пред проблемата за

---

[34] Г. Цанев. Пътят на Яворов. С., 1974, с. 6.
[35] Пак там, с. 128.
[36] Д. Талев. Яворов и Македония. — Септември, 1958, кн. 3.
[37] Д. Овадия. Антифашистката тема и съвременността. — Септември, 1974, кн. 5, с. 114.

сюжетността."[38] Дали така ще възприемем жанровите преходи и характеристики или ще възразим, че сюжетът не е задължителна принадлежност на прозата и че биографичната книга „Гоце Делчев" е подчинена на съвсем друг организиращ принцип, това е въпрос на различни подходи и мнения. Но отношението към текста на писателя вече не се характеризира с пренебрежението по инерция.

Анализите на Г. Найденова носят белезите на определен етап от развитието на нашето литературознание и страдат от установения през ония години критически жаргон. Твърде често се срещат определения от рода на „висока поетизация", „ярка поетическа образност", „майсторска четка", „живописва с ярки багри", „майсторската везба на художника" и др. Постиженията на авторката не са толкова в конкретните наблюдения, колкото в преодоляването на традиционния подстъп — да се изследва личността на Яворов, а произведенията му да бъдат само като суровина за психологически заключения или повод за дискусии около идейно-политическите възгледи и зигзаги на писателя.

Монографията от 1962 г. е между другото и опит да се установят някои нишки, които свързват Яворов с неговите предходници. Когато разглежда пътеписа, Найденова напомня, че Яворов развива традициите на Вазов и Алеко Константинов. На друго място изтъква, че през 1904 г., когато се готви да пише спомените си от Македония, Яворов чете с подробни бележки „Записки по българските въстания" от Захари Стоянов. Това са важни възли за изясняване на мястото, което заема прозата на Яворов в развоя на българската литература. Ганка Найденова не сочи приноса на Яворов като един от създателите на биографичния жанр у нас, като последовател на Захари Стоянов и в това направление. Тя не установява и въздействието на „Хайдушки копнения" върху следващите поколения белетристи и мемоаристи. Без да ще, тя подценява и друг принос на Яворов: „Все по това време, когато Яворов пише своите очерци, се разпространява като предпочитан пред очерка жанр „есето", рожба на уединен кабинетен размисъл, което стои далеч от всяка актуалност на проблематиката."[39] Есето едва ли заслужава чак такова очерняне. Но цялата работа е там, че Яворов е един от първите наши есеисти — и с някои от т. нар. негови статии, и с „Гоце Делчев". Но за това — при друг повод.

Ще отбележа още един случай, когато Найденова неволно омаловажава ролята на Яворов. Тя твърди, че „непосредствено след Илинденското въстание мемоарната литература се беше обогатила с твърде много спомени на македонски дейци"[40]. В същност Яворов проправя пътина. Той е автор не само на първите художествени произведения за борбите в македонския край, но и *пръв* техен мемоарист. Не само че няма „твърде много", но просто няма никакви мемоари преди неговите.

Заслугата на Ганка Найденова за проучване на Яворовото творчество е несъмнена и значителна. Немалък дял за това имат усилията на авторката да се противопостави на подценяването на прозата на писателя, което тя определя като „ненадживяно наследство от буржоазната критика"[41].

---

[38] Г. Найденова. П. К. Яворов. Пътят към драмата. С., 1962, с. 174.
[39] Пак там, с. 202.
[40] Пак там, с. 189.
[41] Пак там, с. 201.

И след излизането на двутомната монография на Ганка Найденова обаче не настъпва някаква особена промяна в становищата на нашите най-влиятелни литературоведи. През 1967 г. излезе вторият том на „Панорама на българската литература“ от Пантелей Зарев. Личността, поезията и драматургията на Яворов са разгледани обстойно. На Яворов са отделени 80 страници от тома. Но за прозата отново не е отредено място. Заглавието „Гоце Делчев“ изобщо не се споменава. За „Хайдушки копнения“ става дума по страничен повод: „Сам поетът изповядва склонността си към халюцинации в „Хайдушки копнения“[42]. Във второто и третото издания на „Панорама“ (1969, 1977) промени в студията за Яворов не са нанесени. Изследването „Яворов“ е отделно издание на същия текст, тъй че очевидно авторът запазва своето становище за прозата на Яворов. Не би могло да се каже, че той не я цени — в края на очерка Зарев изброява: „Няколко белетристични творби, между които чудните „Хайдушки копнения“, цял сборник критически творби — всичко това се прибавя към голямото творчество на лирика. То обогатява представата за неговата духовна същност.“[43] Но критически наблюдения върху прозата липсват в това най-пълно досега изследване върху историята на най-новата българска литература. Защото монографии като тази на Ганка Найденова имат значително по-стеснен обсег на въздействие и не могат да влияят върху публиката, а многотомни представителни издания в голям тираж от известни автори навлизат сред широки кръгове на интелигенцията и формират отношението към автори и творби от класиката.

Предполага се, че една колективна „История на българската литература“, издавана от БАН, ще поднесе изчерпателно и прецизно разглеждане на писатели и на литературен процес. През 1970 г. се появи третият том на това крупно по обем начинание. Но е пропусната още една възможност да се даде път на някакво по-справедливо и реално, съгласно с фактите отношение към прозата на Яворов, а в изданието остава непростима празнина.

В двутомната „Кратка история на българската литература“ от Иван Богданов (1970) на Яворов като прозаик са определени два реда: „За добри възможности като белетрист подсказват и двете негови мемоарни книги.“[44] Ни дума повече в очерк от 17 печатни страници.

Не по-голямо внимание отделя на Яворовата проза и Георги Цанев във втория том на своето четиритомно изследване „Страници от историята на българската литература“ (1971): „През това време Яворов издава биография на Гоце Делчев, в която с поетично увлечение и възторг описва живота и делото на големия революционер, като заявява на много места, че споделя възгледите на Гоце. Между 1905 и 1908 г. печата „Хайдушки копнения“ — спомени за революционната борба в Македония.“[45] И тук нищо повече за качествата на тези книги, за мястото им в творчеството на Яворов, ако не в развитието на цялостния литературен процес.

---

[42] П. Зарев. Панорама на българската литература. Том. 2. С., 1967, с. 119.
[43] Пак там, с. 180.
[44] Ив. Богданов. Кратка история на българската литература. Том 2. С., 1970, с. 132.
[45] Г. Цанев. Страници от историята на българската литература. Том 2. С., 1971, с. 319.

Темпераментният критик Любен Георгиев издаде през 1972 г. една странна по определението си книга: „П. К. Яворов. Романизирана монография". На прозата той отдава заслужено внимание и в началото на обемистата глава, която ѝ посвещава, слага пръста в раната: „Дойде време да се оцени по достойнство и всичко, каквото е направил Яворов за Македония. Над огромното му революционно дело дълго време тегнеше забравата, непризнанието, неопределеното отношение... Художествено-документалната му проза, посветена на Македония и на Гоце, и до днес стои непризната, поне не е бивала обект на задълбочени проучвания."[46] Склонен към увлечения, Любен Георгиев пропуска да направи уговорка, че неколцина скромни труженици преди десетилетия, както и Михаил Арнаудов през 1929 г., и Ганка Найденова през 1962 г. са се опитали да оценят прозата на Яворов и да ѝ извоюват място в историята на българската литература. Но макар и библиографски неточен, Любен Георгиев е прав по същество. Той се подчинява на животописния характер на своята книга и използува произведенията на Яворов предимно като свидетелства за неговата активна революционна дейност. Все пак, без да използува литературен анализ и без да дава оценки, авторът успява да внуши интерес към двете постоянно пропъждани рожби на Яворовото перо.

В книгата на Стоян Илиев „Противоречивият свят на Яворов" (1976) прозата е разгледана като извор на данни за психиката на писателя съобразно задачата, която си е поставил авторът.

По повод 100-годишнината от рожденито на Яворов се предприе ново издание на неговите събрани съчинения в пет тома. Появиха се първите два и те дават основание да се каже, че сме изправени пред литературно събитие. Работата на редакционната колегия и особено на автора на коментарните бележки Михаил Неделчев е нещо рядко в нашата издателска практика. Към първия том е поместена като предговор статия „П. К. Яворов" от Пенчо Данчев. Критикът се спира на лириката и на драматургията, обаче продължава традиционното пренебрежение към прозата, за която се изказва бегло: „Резултат на вътрешната му потребност да пише и проза са двете му сравнително ранни и за съжаление единствени книги."[47]

В статията на Тончо Жечев към новото издание се прави паралел между биографията на Ботев от Захари Стоянов и биографията на Гоце Делчев от Яворов. Критикът вижда исторически сходства и приемственост, изтъква ролята на възрожденските идеали за формирането на Яворов, сочи македонското движение като продължение на възрожденските борби за свобода. Спирайки се на „Хайдушки копнения", Тончо Жечев е повъздържан: „Техният произход е от новата естетика, от страстта към опоетизирване и символизация на преживяното; в тях доминира настроението на дистанцията, дистанция както от „хайдушко" време, така и от самата реалност; това е нежно, поетично подчертаване и наблягане върху разликата между хайдушките митове и реалността." Критикът фокусира значението на „Хайдушки копнения": „Толкова съществена и неизменна част

---

[46] Л. Георгиев. П. К. Яворов. Романизирана монография. С., 1972, с. 111.

[47] П. Данчев. П. К. Яворов. — В: П. К. Яворов. Събрани съчинения. Том 1. С., 1977, с. 48. След като настоящата статия бе дадена за набор излезе книгата „Яворов" (БП, 1978) от същия автор, където Данчев разглежда обстойно прозата (с. 175—187).

от биографията на големия поет, колкото и в биографията на едно освободително движение."[48] Но и Тончо Жечев пропуска да види ролята на тази книга като звено в разгръщането на българската проза, като качествено ново явление — и жанрово, и стилистично, и като цялостна художествена организация.

Отмина времето, когато при нескончаемите спорове за двата периода в поезията на Яворов се забравяше изобщо самата поезия. Тогава изследвачите, разгорещени да доказват своите тези, пропуснаха да забележат, че на синора между тези два периода се разполага прозата на Яворов и това сигурно значи нещо и за идейното му, и за писателското му развитие. Съвременната българска критика вече намира все по-верни пътища и подходи към богатото и разностранно творчество на Яворов. Предразсъдъците се разчистват и можем да очакваме спокойните и трезви наблюдения на литературните историци. Ако за Яворов изобщо може да се пише спокойно. Настоящият преглед има скромното предназначение да представи изказаните досега мнения и най-съществените от критическите находки, за да послужи като основа за бъдещи издирвания.

[43] Т. Жечев. Прозата на Яворов. В: П. К. Яворов. Събрани съчинения Том 2. С., 1977, с. 212.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Преводите на П. К. Яворов от руски език

Стефана Таринска

Известно е, че П. К. Яворов е превел от руски две стихотворения „На Лидия Фигнер“ и „Петру Алексееву“. Тези преводи датират от времето, когато поетът все още е близко до социалистическото движение и поддържа тесни връзки с Г. Бакалов. Обстоятелствата, при които възникват двете произведения, са изяснени от Г. Бакалов, той е дал и някои сведения за руския текст. Днес посочените от него данни могат да се уточнят и допълнят, а обогатеният литературно-исторически коментар насочва към изводи с по-широко значение.

През 1901 г. Г. Бакалов, наскоро установил се във Варна, превежда и издава дванадесетата брошура от библиотека „Книжки за народа“ под заглавие „Руският тъкач Петър Алексеевич Алексеев“.[1] Тя съдържа две стихотворения, преведени от П. К. Яворов — това е съобщено в отделна бележка на гърба на заглавната страница: „Преводачът благодари на своя приятел П. К. Яворов, който има любезността да го улесни с превеждането на двете стихотворения, поместени в тази книжка.“ Самият преводач фигурира само с инициалите Г. Б. Известно е, че брошурата има второ издание от 1924 г. с видоизменено заглавие,[2] с езиково-стилни поправки и някои изменения в бележките под линия. Върху корицата до името на Бакалов като преводач е посочен и Яворов, а в края на книжката след съдържанието е отбелязано: „Статиите и речите са преведени от Г. Бакалов, а стиховете от П. К. Яворов.“ Съществува и една репродукция на първото издание, направена в Шумен през 1915 г., вероятно във връзка със смъртта на Яворов.[3] Така двата превода на поета от руски заживяват свой особен живот, свързан с характера и предназначението на книжката, в която се появяват. По-късно Г. Бакалов пише специална статия за пре-

---

[1] Руският тъкач Петър Алексеевич Алексеев. Превел от руски Г. Б. Варна, 1901.

[2] Феликс Волховски. Руският работник Петър Алексеев. Превели Г. Бакалов и П. К. Яворов. Библиотека „Нов път“. 1924.

В съчиненията на Яворов (1960, 1977) и на Бакалов (1963) в библиографското описание на двете издания има някои неточности.

[3] Руският тъкач Петър Алексеевич Алексеев. Превел от руски Г. Б., Шумен, откупено издание от Ил. Лесичков, 1915. Книжката се намира в къщата-музей „П. К. Яворов“ в София под №20 и в библиотеката на Института за литература при БАН.

водите на Яворов, като препечатва текста и разяснява съдържанието на творбите.[4]

Първото издание на брошурата се появява след селските бунтове от 1900 г,, а второто — след Септемврийското въстание. Една кратка бележка към второто издание прозрачно намеква за агитационните задачи на книжката и за нейното пряко отношение към обществено-политическата обстановка в страната: „Даваме второ издание на тая книжка, която е печатана още през 1901 г. във Варна... Читателят лесно ще разбере, защо сме сметнали за нужно днес да я дадем отново в ръцете на трудещия се народ.“ За да разкрием какво е искал Бакалов да внуши на читателя, трябва да се обърнем към конкретното съдържание на брошурата. Тя представлява малък сборник, посветен на руския революционер Петър Алексеев, един от първите руски работници, взели активно участие в народническото движение, популярно име в революционните среди през 70-те и 80-те години. По произход селянин, работил от детска възраст в тъкачните фабрики в Петербург и Москва, той се свързва с младежи от тайните кръжоци, участвува в първата по рода си „Всерусийска социално-революционна организация“ и като неин функционер е арестуван през 1875 г. Наскоро в ръцете на царската полиция попаднали повечето от неговите другари и през 1877 г. бил организиран процес, останал в историята с името процесът на 50-те (по броя на осъдените). Този процес и приключилият през същата година процес на 193-мата отбелязват важен момент в развитието на руското освободително движение — равносметка са на първия сериозен опит да се внесат революционни идеи сред широките народни маси, главно селячеството (движението „хождение в народ“). Тъй като младежите-пропагандатори от революционните кръжоци в Москва действували активно в работническите среди, в процеса на 50-те заедно с представителите на разночинската интелигенция били съдени и четиринадесет работници. Един от тези работници бил Петър Алексеев. Той се отказал от официална защита и когато съдът му дал думата, произнесъл реч — обвинение срещу съществуващия обществен и политически ред. Особено силно звучал в тази реч автентичният разказ за нечовешките условия, в които живее и работи руският работник, и убеждението, че пролетариатът намира съчувствие и подкрепа само в лицето на революционната младеж. Неговото слово — свидетелствува един от съвременниците — било така неочаквано, толкова необичайно и с такова зашеметяващо въздействие, че изричайки последните си думи, той можел спокойно да напусне залата, без някой да го спре. Речта на Петър Алексеев била веднага отпечатана и влязла за дълги години в основния репертоар на нелегалната руска революционно-пропагандна литература. Появила се и на български език няколко години преди брошурата на Бакалов.[5] Петър Алексеев, осъден заради речта си на десет години каторга и след каторгата изпратен на заточение в Якутия, бил убит там през 1891 г.

Бакалов е подбрал кратки материали от руския задграничен печат. На първо място е поместил спомените на Феликс Волховски, революционер,

---

[4] Г. Бакалов. П. К. Яворов преводач. — В: Избрани произведения в четири тома. Т. I. С., 1963, с. 226—229. Стихотворението „На Лидия Фигнер“ е без трите последни куплета.

[5] Речта на П. А. Алексеев. Превел от руски К. К. Максимов. С., 1894.

съден по процеса на 193-мата и заточен в Сибир, откъдето избягал и се установил в Лондон. Името на Волховски е поставено върху корицата на брошурата (второто издание), но той е автор само на спомените. В тези спомени е включен текстът на стихотворението, посветено на Лидия Фигнер, пресъздаващо образа на революционера от времето на „хождение в народ". Стихотворението има не само емоционална, а и смислова роля — характеризира дейността на революционната интелигенция, посочва, че в резултат на нейната самоотвержена работа „сред народа" израства борецът от народните низини.

След спомените на Феликс Волховски следва некролог за смъртта на заточения Петър Алексеев, препечатан от сп. „Социалдемократ", след това — речта на Алексеев пред съда и накрая стихотворението „Петру Алексееву". Така че двете стихотворения не са „приложение" към брошурата, както се твърди обикновено. Те имат свое място и роля в цялостното оформяне на малкия непретенциозен сборник, изготвен по образеца на подобни руски пропагандни издания и излязъл очевидно във връзка с 10-годишнината от гибелта на работника-революционер. Констатирайки този факт, пред нас възниква въпросът, в какво отношение се намират преводите на Яворов към съдържанието на брошурата, в която са публикувани.

Запазени са две писма от кореспонденцията между Яворов и Бакалов, в които намираме ценни сведения за стихотворните преводи. В едното от тях с дата 20 ноември 1900 г. Яворов съобщава на Бакалов: „Ще се постарая да преведа стихотворенията." Само след три дни, на 23 ноември, поетът изпраща преводите, придружени с кратко писмо, в което разяснява начина, по който е превеждал. За съжаление писмата на Яворов, твърде лаконични, не показват в какъв вид му е бил изпратен текстът на оригиналите и какво е знаел за книжката, подготвяна от Бакалов. Прави впечатление, че засяга само въпроси на стихотворната форма, изглежда, че съдържанието и идейната насоченост на творбите не са му създавали затруднение. По-късно Яворов ще каже за преводаческата дейност: „Не ми е занаят. . .", и ще уточни във връзка с малкото свои преводи: „Превел съм. . .,защото ми е направило удоволствие" (Писмо до А. Паскалев от 28.XI.1910 г.).[6] Боян Пенев в своите спомени загатва за капризния механизъм на Яворовия поетичен превод във връзка със стихотворението „Зимна нощ" от Ленау: „Когато ми го прочете, аз го почувствувах като оригинално творение — в него се разкриваше сам Яворов. . . Преводът се превръщаше в изповед."[7] Разбира се, тези констатации, отнасящи се до виждането на зрелия Яворов, не могат да бъдат отнесени в пълна степен към по-ранен период от развитието му, но могат да бъдат взети под внимание, доколкото засягат основни черти на творческата личност.

Кореспонденцията на Яворов до 1900 г. показва, че той не се е отнасял пренебрежително към преводаческата дейност. В писмо до Пейо Гаврилов от 5 декември 1897 г. той изтъква, че имал намерение „да се залови с някой превод". Писмото е от времето на неговата активна социалистическа дейност в Чирпан и е отправено до приятеля от детинство, с който през тези години го свързват и общи възгледи. Това навежда на

---

[6] П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. V. С., 1960, с. 104—105, 291.

[7] П. Славейков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си. С., 1963, с. 420—421.

мисълта, че обещанието да се залови с превод е свързано с усилията на българските социалисти да създадат родна пропагандна литература. Писмата до Г. Бакалов от същия период показват, че Яворов е следел българските социалистически издания и е притежавал всички преводи на Бакалов.[8] Главният източник за тези преводи е била руската революционна литература. Бакалов е най-добрият познавач на задграничните руски издания, известна е близостта му с Плеханов и ревността, с която разпространява неговите възгледи и неговите произведения през тези години. Той следел и другите литературни прояви на руската политическа емиграция в Женева, Париж и Лондон. Сред тези прояви видно място заемат няколко стихотворни сборника. Поезията на революционното народничество била представена в повечето периодични издания и в редица политически брошури. (Една от тях е, както ще видим по-долу, брошурата за Петър Алексеев, която Бакалов превежда.) Личният контакт между изтъкнатия социалистически деец и младия поет указва на едни от възможните пътища, по които тази поезия е могла да стигне до Яворов. Да припомним, че през същите години Бакалов издава няколко антологии със социална и революционна поезия, а и сам обръща вниманието на читателите към нея в една бележка към спомените на Феликс Волховски: „Песни — работнически и революционни — доколкото ги има на български, ний сме ги събрали в издадената вече „Работническа песнопойка". Материал за декламация и заучаване наизуст от работници сме приготвили твърде изобилен и се каним наскоро да пристъпим към неговото отпечатване."[9]

Срещата си с руската революционна народническа поезия Яворов не е отбелязал нито в писма, нито в изказвания, но тя е факт, и то значителен, от периода на формирането му като поет. Притежаваме едно безспорно свидетелство, което не бихме могли да тълкуваме като случайно и изолирано явление и на което досега не е обърнато достатъчно внимание — двете стихотворения, преведени от руски език.

Г. Бакалов е дал някои сведения за авторите на двете стихотворения — доста точни, но недостатъчни, поради което техните имена и произведенията, от които Яворов е превеждал, оставаха непознати.[10] Стихотворението, посветено на Лидия Фигнер, по-точно написано по повод участта на революционерката Лидия Фигнер, е включено в спомените на Ф. Волховски без заглавие. В статията „П. К. Яворов преводач" Г. Бакалов му поставя заглавие „Подсъдима" и отбелязва, че е написано от „един от защитниците по делото 52-мата обвиняеми". Става дума за процеса на 50-те, по който е осъдена и Лидия Фигнер като член на Всерусийската социалнореволюционна организация. Тя водела революционна пропаганда сред работниците, като постъпила в една московска фабрика. Била арестувана през 1875 г. След двегодишен предварителен затвор се явила на процеса

[8] В писмото си от 4 януари 1899 г. Яворов съобщава на Бакалов: „Излезлите досега книжки от твоите библиотеки съм ги набавил. . . изпращай ми от бъдещите си издания по един екземпляр. . ." П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. V. С., 1960, с. 103.

[9] Руският тъкач Петър Алексеевич Алексеев. Варна, 1901, с. 13.

[10] Оригиналните руски произведения и имената на техните автори са посочени за първи път от Мих. Неделчев в бележките към том I на „П. К. Яворов. Събрани съчинения. Стихотворения и стихотворни преводи. Под редакцията на Кръстьо Куюмджиев", излязъл в края на 1977 г. Настоящето научно съобщение бе разработено в основни линии преди появата на това издание.

съвършено изнурена, но се държала твърдо, както и всички останали. Мълвяло се, че е заболяла от туберкулоза. Заедно с нея били съдени още седемнадесет девойки, за първи път в политически процес участвували такъв голям брой жени. Този факт направил силно впечатление на обществеността в Русия и в чужбина. Десетилетия по-късно Вера Фигнер, изтъкната революционерка и по-голяма сестра на Лидия Фигнер, си спомня: „Боровиковский, совершенно плененный образами женщин, написал стихотворение, посвященное Л. Фигнер, „Мой тяжкий грех, мой умысел злодейский", ходившее во множестве экземпляров по рукам".[11] Стихотворението било напечатано веднага в задграничните руски издания — сборника „Вперед!", т. V, в Лондон, и книгата на Мих. Драгоманов „Детоубийство совершаемое русским правительством. Женщины в процессе московских социалистсв", излязла в Женева все в същата 1877 г. Стихотворението станало много популярно, било препечатвано в повечето сборници с революционни стихове и песни под заглавие „К судьям" без името на автора или с друго име. Вера Фигнер отбелязва в посочените спомени: „В видах конспирации мы выдавали его за стихотворение Бардиной" (т. е. София Бардина, революционерка, съдена по същото дело, автор на няколко стихотворения, написани в затвора).[12] Предпазна мярка, необходима, за да се запази от преследвания действителният автор Александър Л. Боровиковски, който заемал видно обществено положение. Боровиковски принадлежал към левите либерални кръгове, бил близък приятел на Салтиков-Щедрин. През 1877 г. бил защитник и в двата процеса срещу революционните народници. Горещото си съчувствие към младите борци за социална правда изразил в няколко стихотворения, между които „К судьям", добило най-широко разпространение и останало като вълнуващ документ за освободителното движение през 70-те години, за облика на революцинера и за неговата самоотвержена любов към народа. Творбата живеела без автор, чрез принадлежността си към репертоара на руската революционна песен.

Г. Бакалов е посочил правилно още в брошурата, че стихотворението „Петру Алексееву" е написано от Вербовчанин, но не е разкрил, че това е псевдоним на изтъкнатия деец и поет на революционното народничество Сергей С. Синегуб. За разлика от А. Л. Боровиковски, временен спътник на движението, С. Синегуб е професионален революционер, ярък изразител на идейните и литературните позиции на своето поколение. Свързан е с т. нар. „Чайковци", главните организатори на движението „хождение в народ", бил между най-активните пропагандисти в Петербургските работнически среди. Другарите му единодушно го признавали за свой най-добър поет, това е отразено и в спомените на Волховски. Едно от ранните му стихотворения — „Дума ткача" — получило широко разпространение като народна песен. Стиховете си печатал с псевдонима Вербовчанин. Синегуб бил осъден по делото на 193-мата на каторга и заточение и най-тежкото

[11] В. Фигнер. Полное собрание сочинений. Т. V. М., 1932, с. 187.

[12] Стихотворенията на С. Бардина, написани в затвора, са отпечатани в посочената книга на Мих. Драгоманов. Между тях се намира и една малка поетична творба от С. Бардина или от А. Боровиковски (не е уточнено), която носи заглавието „На Л. Фигнер" и до днес с това заглавие се свързва именно тази творба. Затова мисля, че не е уместно Яворовият превод на стихотворението „К судьям" да се печата със заглавие „На Лидия Фигнер", още повече, че то не е свързано с авторската воля на българския поет, нито с първите публикации на превода.

обвинение срещу него се съдържало в бойките му стихотворения, чиито ръкописи били открити при ареста. Много творби Синегуб създал в затвора, Волховски го нарича „лучший тюремный поэт".

Стихотворението „Петру Алексееву" е публикувано за първи път в сборника „Из-за решетки", един от най-значителите революционни стихотворни сборници, станал много популярен не само в революционните, а и в либералните среди, изиграл съществена роля в развитието на революционната поезия. Той бил съставен изцяло от творби, създадени в затвора от младежите, арестувани през периода 1873—1877 г., „осъдени, или очакващи „съда" — както е отбелязано в подзаглавието на сборника. Един от съставителите и организатор на прехвърлянето на материалите извън затвора бил Феликс Волховски. Сборникът бил издаден в Женева през 1877 г. и се посрещнал много радушно; проникнал и сред българската емиграция в Румъния. Стихотворенията на Синегуб, пак с псевдонима Вербовчанин, били препечатани в следващите сборници, между които най-значителен е издаденият от П. Лавров в Париж през 1898 г. „Новый сборник революционных песен и стихотворений", който също намира разпространение у нас. Изтъквам всичко това не защото смятам, че Бакалов е взел текста на стихотворението „Петру Алексееву" от някой от тези сборници, а за да дам известна представа, към какъв род литература принадлежат творбите, преведени от Яворов.

В последните десетилетия на XIX в. сборниците с революционна поезия са едно от най-важните средства за агитация. Те служат като основа за множество препечатки, ръкописни размножавания и устно препредаване. Масовото разпространение се улеснявало от практиката поетичната творба да бъде свързана с някоя популярна мелодия и да бъде разпространявана като песен. Песента заживявала без името на автора, често пъти бивала повече или по-малко променяна и тези промени намират отражение и в печатните издания. Поради това обстоятелство съвременните издания на революционната народническа поезия, направени върху основата на първата публикация или на най-добрия от наличните варианти, могат да не отразят текста в онзи вид, в който той е бил познат в определена среда или в определено време. Следователно идентификацията на двете творби, преведени от Яворов, не е достатъчна, необходимо е да открием точно кое издание е ползувал поетът при превода. Тук обаче навлизаме в област на вероятности и предположения. От данните, с които разполагаме в момента, може да се заключи, че най-вероятна е възможността преводът да е направен от руската брошура „Русский ткач Петр Алексеевич Алексеев", издадена в Лондон през 1900 г.[13] Тази брошура не се намира в българските книгохранилища, но върху основата на Бакаловия превод и съвременни издания на руската революционна поезия[14] могат да се направят някои изводи за отношението на Яворовите преводи към оригинала.

[13] Вж. Сводный каталог нелегальной и запрещенной печати XIX века. Часть IV. М., 1971, с. 557. Както е отбелязано в каталога, брошурата съдържа: спомени за П. Алексеев от Ф. Волховски, речта на П. Алексеев и „Петру Алексееву", стихотворение от Вербовчанин. Като вземем под внимание, че стихотворението „К судьям" на Боровиковски е включено без заглавие и без автор в спомените на Волховски, виждаме, че съдържанието се покрива с брошурата на Бакалов, той е добавил само статията за смъртта на Алексеев от сп. „Социалдемократ".

[14] Вж. Вольная русская поэзия второй половины XIX века. Л. 1959. Този сборник е най-пълното съвременно издание на революционната поезия от посочения период; бележките към тома съдържат и разночетенията в по-важните препечатки на текста.

В писмото до Г. Бакалов Яворов е изтъкнал: „За да не се загуби мелодията на основното настроение както в първото, така и във второто (стихотворение — б. м.) не обръщах голямо внимание на буквата, защото инак бих се спъвал на всеки ред и бихме имали стихове, невъзможни за четене." Придържайки се към този основен принцип, в стихотворението „За грях велик, за помисъл злодейска. . ." поетът остава близо до оригинала, а в „Петру Алексееву" се отклонява значително; и в двата случая обаче той остава верен на творбите, които превежда. Правдиво и точно предава идейното съдържание и съхранява емоционалното въздействие.

Произведението на А. Л. Боровиковски не поставя сложни проблеми на поетичната форма. Преводачът е улеснен от близостта на езика изобщо, а в конкретния случай — от една твърде близка, често почти идентична лексика. Образът на революционерката е изграден чрез монолог — думите ѝ, отправени към съдиите, са в същност нейната защитна реч:

Оставь, судья, ненужные вопросы. . .
Взгляни — я вся в уликах: на плечах
Мужицкая одежда, ноги босы,
Мозоли видны на руках.

Руският поет не е акцентирал върху борческо-героичното начало, а върху нравствената чистота и твърдост на бореца, любима тема в революционната литература на времето. Противопоставени са официалното обвинение за „престъпна" дейност спрямо държавата и дълбоко благородните подбуди на революционните дейци:

. . .в душе моей, на дне,
Тягчайшая из всех улик сокрыта:
Любовь к родимой стороне.

Широко застъпената юридическа терминология е средство за художествен израз — символ на властта, бездушна и сляпа за истината; в действителност престъпен е законът, който убива будната обществена съвест и преследва носителите на най-високата социална нравственост. За да засили внушението, поетът е представил героинята белязана от смъртоносна болест, която ще я избави от жестокостта на царския съд. Тя приема смъртта като спасителка и като съюзник в борбата за правото дело:

Нет, я суровой каре недоступна,
И победишь не ты, а я.

Мотивът за жертвоготовността е получил известна сантиментална окраска в края на стихотворението. Засилени са чертите на пасивност и несъпротивление, срещу което протестирали някои революционни дейци още при първите публикации. Неслучайно по-късно се появява нов вариант на стихотворението от неизвестен автор с изменен финал. Яворов също е нюансирал идейното съдържание на последния куплет, като е внесъл и по-голяма психологическа правдивост. Ето финалната строфа на Боровиковски и нейния български превод:

А я умру все с тою же любовью. . .
И, уронив тюремные ключи,
С молитвою приникнут к изголовью
И зарыдают палачи!. . .

Но ще умра с любов аз във сърцето. . .
В тъмницата самият ми палач —
Загледан на престъпната в лицето —
Не ще сдържи неволен плач. . .

Както личи от приведените цитати, особеностите на ритмично-интонационната система са възпроизведени забележително точно. Нашият поет е доловил вярно и е предал убедително със средствата на българската реч и стиловия ключ на творбата: естествената разговорна интонация и вклинената дисхармонично юридическа лексика. Доколкото съществува отклонение, тъй като пълно стилово съответствие при превод трудно може да се постигне, отклонението е по посока на романтично-символния образ: конкретно-предметното „судья“ в превода е „съдник“, „наши братья“ „бедняки“ в превода са „неволника на черен труд“, а категоричното, но сухо „И победиш не ты, а я“ е преведено „Спасителка над мене бди“ (императивният момент, доколкото отбелязва твърдостта на героинята, е привнесен във втория стих на строфата: вместо „Ты надо мной бессилен, мой судья. . .“ у Яворов е „Безсилен си — не щеш ме победи. . . .“). Първите два стиха на втория куплет са единствен случай, при който преводачът е накърнил до известна степен съдържанието на оригинала, заменяйки характерни исторически реалии с обобщено-символен израз. Но тук той е бил подведен от печатна грешка в текста, от който е превеждал („крестьянские вериги“ вместо „крестьянскую дерюгу“).[15]

Във връзка със стихотворението „Петру Алексееву“ Яворов е отбелязъл специално: „. . . направих значителни съкращения: многословно — яде се в оригинал, а в пълен превод би било просто отвратително.“ Очевидно при превода на двете творби поетът съзнателно тръгва по различни пътища. Води го поетичният му усет и самочувствието на вече укрепнал творец. Така, ако ползуваме неговия термин, отказвайки се по принцип от буквализма, той дава „пълен“ превод на стихотворението, посветено на Лидия Фигнер, а към „Петру Алексееву“ пристъпва по-свободно.

На пръв поглед преводачът си е позволил твърде голяма свобода: от 80-те стиха на оригинала в превода са останали 48, променена е ритмичната система, избледняла е интонационната и стилистичната близост с фолклора. Въпреки всичко това поетът е предал вярно съдържанието на творбата и

[15] Вместо конкретния, носещ реално историческо съдържание израз „Крестьянскую дерюгу вместо платья (Одев и сняв „преступно“ башмаки) Я шла туда. . .“ у Яворов четем: „Избрала бях селяшките окови (за наниз свой; безстрашна в пек и студ) отивах там. . .“ Обяснението, откъде са дошли тези непонятни „селяшки окови“, за да изразят робското тегло на селянина, на мястото на намека за приобщаването на революционната младеж към живота и бита на народа намираме в текста на първата публикация: „Крестьянские вериги вместо платья одев. . .“ Очевидно грешката, която води до безсмислица, е била повторена и в текста, от който Яворов е превеждал и той е бил принуден да прибегне към по-отвлечен образ, чрез който да запази в общи линии идейното съдържание на строфата. Този случай още веднъж показва сигурността, с която българският поет се ориентира в съдържанието на творбата. (За първата публикация вж. в сб. Вольная русская поэзия. . ., с. 778.)

основните черти на героя. Уловил е и е изразил отчетливо трите основни смислови момента: идейното съзряване на героя и опълчването му срещу съществуващия ред, отношението на господарите и тяхната власт, изразено в обвиненията, които отправят към него в съда, и накрая отговора на П. Алексеев. По замисъл творбата на Синегуб може да се отнесе към обикнатия в руската гражданска поезия жанр на дружеското послание, но тя е изпълнена до известна степен в стила на поемите-биографии за народни герои. Самият Синегуб е автор на няколко такива поеми-билини, в които се стреми да пригоди фолклорни форми към нуждите на революционната пропаганда сред масите — явление, извънредно характерно за литературата, създадена във връзка с движението „хождение в народ". Що се отнася до преведената от Яворов творба, струва ми се, че тя има по-скоро литературен, отколкото фолклорен образец и е повече сродна с творческите открития на Некрасов, отколкото до стилизациите в поемите на Синегуб.

Яворов е превел сравнително пълно първия и втория момент от сюжетната нишка на произведението и е съкратил централния момент, който в оригинала количествено преобладава и най-много тежи с характерните за творбата фолклорни образи-повторения. Поетът се позовава на впечатлението за многословие, което на руски е търпимо, доколкото говори на читателя с познати фолклорни интонации, но на български би довело до стих, невъзможен за четене. Яворов е прав, че подобна фолклорна образност не се поддава на „пълен превод" и че е необходимо в случая да се отклони доста от оригинала, за да съхрани силата на вложената идея и убедителността на израза. Ето няколко стиха и техния превод:

Эх, и озлобились же
Подлостью богатые
Палачи народные,
Палачи проклятые!
Каменное, жесткое
Сердце их гранитное
Ядом переполнилось
Местью ненасытною.
Говорят удалому
речи ненавистные:

Изедниците глутница
обелиха зъб вълчи,
и тъй юнаку думаха
пред тях на съд изправен:

Изцяло са отпаднали например следните стихове от монолога на „палачите":

В звании кандальника
Битого, голодного,
Ройся в адской темени
Рудника холодного,

Знай землицу-матушку
Заступом покапывай,
Песни пой о волюшке
Да цепми побрякивай!

Очевидно е, че специфична руската фолклорна образност, чужда на българската народна песен, е смутила преводача и той не се насочва към съответствия от нашия традиционен народен епос — хайдушките и юнашките песни, — а само загатва за него с някои епитети и синтактични постройки, като оставя своя стих по начало в атмосферата на една разговарно-сказова интонация, която също не е чужда на оригинала. В същност именно с премахването на песенната обособеност на стиха и с узаконяване на слу-

чайната за оригинала ямбична стъпка, като не спазва в ред случаи задължителните (без изключения!) дактилни окончания, характерни за руското народопесенно творчество и широко използувани от Некрасов като средство за приближаване към ритмиката на народната песен, Яворов се е отдалечил от фолклорното звучене на стиха на Синегуб. Нашият поет е потърсил народностен израз върху основата на двусричната силаботоника. На тази основа, както показват изследванията, е изградено ритмичното богатство на неговата социална поезия.[16] Следователно тук въпросът не е до фолклорната окраска на стила, а до принципното становище за използуване на фолклора в личното творчество и може би начинът, по който е превел „Петру Алексееву", е по-скоро израз на позиция, отколкото несполука в търсенето на „адекват на народностно звучене"[17]. Загубила фолклорното си рухо, поемката на Синегуб в българския превод не е изгубила народностното си звучене, което Яворов се е постарал да предаде главно чрез интонациите и стилистиката на обикновената простонародна реч. Загатнал е и за традициите на родната революционна поезия — финалът напомня за Ботевото „На прощаване":

„Пък аз. . . какво! Над гроба ми
народът ще се моли —
и ще пребъде славата
на моите неволи. . ."

Стихотворението „Петру Алексееву", без да бъде художествен шедьовър, поставя пред преводача труден творчески проблем — роденият поет веднага усеща и дава свой отговор на този проблем. Когато четем произведението на Синегуб и превода на Яворов, изпитваме особено чувство на удоволетворение от възпроизведената *по същество* художествена творба. Редица компоненти на цялото са видоизменени и все пак поетът е останал верен на творбата и още повече на духа на руската революционна народническа поезия. Българският вариант на „Петру Алексееву" е интересна творческа проява, достойна за таланта на Яворов.

[16] М. Янакиев. Българско стихосложение. С., 1960, с. 166—167, 178—179.
[17] П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. I. С., 1977, с. 507.

Изложението на Яворов до Софийския апелативен съд

Никола Гайдаров

След необичайното протакане на следственото дело № 205/1913 г., образувано за издирване причините за смъртта на Лора Каравелова, до Яворов е достигнал слухът, че срещу него е формулирано обвинение в убийство и ще бъде съден. Изненадан от това, че може да бъде обвинен и предаден на съд, без да е предизвестен, привлечен и разпитван като обвиняем по следственото дело, той не е имал друга възможност за защита, освен да направи писмени обяснения и възражения пред софийския апелативен съд, на който (по тогавашната процедура) е било изпратено делото от окръжния нъд с предложение за съставяне на обвинителен акт. И на 28 юли 1914 г. соетът отправил известното свое изложение, в което дава подробни обяспения на случая, прави задълбочен анализ на фактите и остро протестира срещу пристрастното и оскърбително отношение на правосъдието към него.

Това изложение не се намира днес между документите по следственото дело в Държавния исторически архив. Неговият оригинал е изчезнал. За пръв път и след смъртта на Яворов то е било публикувано в четири последователни броя на в. „Утро“ от 31 октомври до 4 ноември 1914 г. под общото заглавие „Истината по П. К. Яворов“. Придружено било със статия от името на Тодор Александров, Александър Балабанов, Владимир Василев, д-р Кр. Кръстев и Боян Пенев. През разни времена след това изложението е било поместване в книги или статии, но без оценка на литературно-историческото му значение за разкриване на истината, на личността и нравствения образ на Яворов.[1]

Уместно е днес отново да си припомним съдържанието на този исторически документ, който представя последна творческа проява на големия национален поет, блестяща съдебна защита на истината и внушителен про-

[1] След 1914 г. изложението е публикувано в следните издания: Истината по трагичната случка с Лора и П. К. Яворов. Ст. З. 1925, с. 43—54; Д-р Н. Меворах. Делото Пею Яворов. — Юридическа мисъл. 3 год. XV, 1934, кн. 9; П. К. Яворов. Събрани съчинения в 5 тома. Т 5. С., 1960, с. 672—682; М. Арнаудов. П. К. Яворов — Личност — Творчество — Съдба. С., 1961, с. 376—383, и следващите издания на същата книга; Мих. Кремен. Романът на Яворов. II ч. С., 1965, и следващите издания.

тест срещу един съдебен произвол. Но преди това наложително е да се опровергае неоснователната претенция на един литературен критик, която оспорва авторството на Яворов върху изложението и която до днес е минала незабелязана в литературно-историческите изследвания и писания за поета.

В своите спомени за Яворов и по повод на цитираната статия от 1914 г. във в. „Утро“ Владимир Василев ни обяснява, че той е писал и изцяло съставил въпросното изложение до апелативния съд: „На апелативния съд — твърди той през 1962 г. — представихме известното изложение, което обикновено се цитира. Яворов ми повтори пак фактическите обстоятелства, които беше ми казал в Александровската болница, когато отидох на третия ден след случката да го видя (нищо не ги опровергава), и някои други подробности. Но той не знаеше делото, нито пък какво е юридическа аргументация и процесуални форми, не можеше и да пише — *написах го аз — от първото до последното изречение. Гледах тук-там да дам впечатление уж на негов стил...*“ (к. н.).[2]

В тези твърдения на Василев има нещо очевидно недостоверно или най-малко — твърде преувеличено. Когато през 1962 или 1963 г. той е писал спомените си специално за цитирания сборник, се е поддал на слабостта да изяви претенции за авторство върху изложението на Яворов. За пръв път и след толкова много години от смъртта на поета в нито един от множеството си спомени Василев не е отбелязал този в същност важен факт, ако той отговаряше на истината.

Без никакво съмнение всеки, който прочете изложението, ще се увери, че то съдържа и изразява само мислите, обясненията и аргументите на Яворов в свойствения му стил и в характерните за неговото перо изрази и внушителна сила. От първия до последния ред изпъкват специфични мисли на поета, отразяващи лични чувства и интимни изживявания около трагичния случай и най-важно — огорчението му от несправедливото отношение на съдебната власт към него. Главната и основна част от съдържанието на изложението представлява една негова дълбоко искрена и интимна изповед, която не е възможно да се състави и съчини от другиго, а най-малко от Вл. Василев, чието отношение към трагедията изключва тази възможност. Сигурно е, че изложението не е писано от ръката на Яворов — той е бил почти сляп. Оригиналът не е налице, за да може да се провери от кого е написан. Най-вероятно е това обширно изложение, изискващо часове, да е диктувано на брата на поета — студент-юрист — при спокойна домашна обстановка. Но ако наистина то е писано от Вл. Василев, без съмнение това е станало изцяло под диктовката на Яворов

Има и редица други съображения и доказателства в подкрепа на горното предположение.

Василев ни обяснява, че Яворов не познавал делото. С това иска да ни каже, че той, Василев, е познавал в подробности следствието, доказателствата и актовете по него. Но сам Яворов в началото на изложението си заявява, че е прегледал с помощта на брата си делото, защото не виждал. А това означава, че Атанас Крачолов, който почти винаги е придружавал брат си, е ходил в съда, преписал е решението от 12 юли 1914 г. и някои

[2] Споменът в цитираната му част за пръв път е даден в сборника „П. Славейков, П. К. Яворов и П. Т. Тодоров в спомените на съвременниците си.“ С., 1963, с. 597—598.

други книжа. Яворов ги е имал под ръка, всичко му е било четено и спокойно обсъждано от него. В обстановката на постоянни унижения, при които е живял поетът, изключено е да се допусне, че той лично е ходил в съда да преглежда делото.

От друга страна, точното цитиране и възпроизвеждане на някои от мотивите и изразите на съда, както и от някои други документи показва, че Яворов е знаел почти в подробности обвинителните аргументи, тяхната необоснованост, грешките и своеволията на съда.

„Яворов — обяснява Василев — не знаеше какво е юридическа аргументация и процесуални форми." Следователно — внушава ни той — аз, юристът, трябваше да дам тази аргументация и да разясня процесуалните форми. Но, както ще видим по-долу, в изложението на Яворов най-малко и най-слабо (или по-точно почти никак) са застъпени „юридическите аргументи и процесуалните форми". Напротив, те изобщо липсват и ако нещо се споменава от този род, то в същност издава непознаване и незнание на разпоредбите на Закона за углавното съдопроизводство. Стойността и силата на самозащитата на поета не са в юридическата мотивировка, а в правдивостта на обясненията му относно случая и в логиката на дадения от него анализ на фактите.

Но има и нещо друго, което ни убеждава, че Василев не е преглеждал делото и не е бил наясно по процесуалните форми, по своеволията и грешките на съда. Ето какво пише Боян Пенев в своя дневник за разбиранията на Василев по делото и отношението му към съдиите: „Друга среща с Яворов" — . . ." За Лора не може да говори спокойно. Очите му се насълзяват и гласът му се разтреперва. Още по-неспокойно говори за следствието. Следствието още не е привършено. Това твърде много го нервира. Той подозира, че тук има някакъв комплот против него лично; съдиите нарочно вършат това, подбудени от неговите врагове, за да го измъчват и сломят напълно. Така мисли Яворов. *Но Владимир Василев ми обяснява после, че работата не била така; съдиите просто от много усърдие искат да се покажат много добросъвестни, понеже обществото е силно заинтересовано и все не могат да дойдат до единно решение* (к. н.)*: следствието се изпраща от едно място на друго и времето минава.* Яворов се бои, че могат да го арестуват, с тази мисъл той по никакъв начин не може да се примири. Владимир Василев обяснява, че ако го привлекат като обвиняем, може да го арестуват за няколко дни само. Но понеже Яворов е болен, може да прекара ареста в някоя болница. *Какво от това!*". . . (к. н.).[3]

Съпоставянето на тези изказвания на Василев с очевидните факти около своеволията, грешките и пристрастието на съдиите поставя под пълно съмнение познаването на делото от негова страна, както и юридическата му компетентност. Ако той е прочел мотивите в решението на съда от 12 юли, възможно ли е да не е разбрал явните недомислия и грешки в тях и да се заблуждава и вярва в. . . прекаленото усърдие и добросъвестност на съдиите в търсене на истината! При това не е нужно да си юрист, за да знаеш, че привлеченият като обвиняем в убийство не може да бъде „арестуван за няколко дни само"; по такива дела и по закон задържането и влизането в затвора е задължително и не може да бъде заменено с никаква

[3] Б. П е н е в. Дневник. Спомени. С., 1973, с. 206. Близкият и доверен приятел, както се вижда, приема и допуска, че един Яворов може да дочака и да изживее и влизането си в затвора; „Какво от това!", пита той.

друга мярка за неотклонение. Това на всички е известно. На всичко отгоре възпроизведеният разговор от Боян Пенев става през септември 1914 г., когато вече е известно, че неправилното решение на окръжния съд е отменено от апелативния съд с определение № 314 от 6 август.

Ето текстуално съдържанието на изложението на Яворов:

„Господине Председателю,

Случайно преди няколко дена узнах, че по нещастната случка с жена ми (покойна) Лора, Софийския окр. съд е постановил да бъда даден под съд, като неин убиец. Нищо до сега не ми беше известно по делото, освен това, че съдебният следовател бе ме разпитал като свидетел. И голяма бе изненадата за мене, когато узнах, че без да бъда привлечен като обвиняем и изслушани обясненията ми като такъв, без да ми бъде предявено следствието и без да ми се даде възможност да представя доказателства за невинността си (ако би съществувало някакво подозрение срещу мене), Соф. окр. съд постановява да бъда съден и наказан. Аз не познавам точно углавната процедура, но ми се вижда странно, че всичко това е възможно да стане тъй. Въпреки това, аз не искам да се ползувам от формалностите на закона и желая колкото е възможно по-скоро да се ликвидира с това обвинение. Доколкото имах възможност, аз прегледах с помощта на брат си (защото не виждам) делото и моля почитаемия Софийски апелативен съд да счете, че следствието ми е предявено. Но понеже никога до сега не съм бил разпитван като обвиняем, моля съда да има снисходителността да изслуша моите обяснения върху случката като такъв и върху ония обстоятелства, които Соф. окр. съд счита, че ме уличават в убийство.

Случката стана така, както съм я разправил на съдебния следовател. Причините за убийството на Лора са същите, които изложих пред него. Това е самата истина и няма тя да стане друга — каквото и да мисли правосъдието за мене, както и да постъпва спрямо мене. И нищо повече не бих искал да прибавя, нищо повече да говоря за оправдание. Пред кого да се оправдавам? Ако даже моята изповед пред смъртта е в състояние да възбуди подозрение и да бъде тълкувана като симулация на един нечувано хитър престъпник — нима моите по-нататъшни оправдания могат да важат нещо? Бих искал след този аргумент на Окр. съд да млъкна — нека правосъдието прави както намира за добре! И не за да се оправдавам аз давам долните обяснения. Мен ме дълбоко огорчава, че не съм могъл да намеря в правосъдието поне едно достатъчно внимателно отношение и преценка на фактите. Игнорирайки най-важните данни по делото, невярно предавайки други, нагазвайки в областта на хипотезите и фантазиите, служейки си с едно своеобразно тълкуване на психологическите моменти, съдът ме изкара убиец на Лора. Нека почитаемият Апелативен съд има търпението да ме изслуша, за да види с каква тежка несправедливост Окръжния съд се е отнесъл към мене:

Аз казах, че Лора се застреля, като държеше револвера допрян до гърдите си. Това бяха няколко ужасни мигновения на страх и на очакване, през които аз не смеях да се мръдна, да стана от леглото и да и отнема оръжието — да не би с това да я предизвикам още повече да спусне револвера, както много пъти дотогова се бе заканвала да стори. Софийския окр. съд обаче счита, че тя не се е самоубила, а аз съм я застрелял

подло откъм гърба. Той се позовава на „устното мнение, което двама лекари са изказали *преди да е била направена аутопсията:* че предната рана е по-голяма, а задната по-малка (на гърба). Даже и в тоя пункт, който поне не търпи тълкуване, най-старателно е подведена работата така, че да се даде впечатление, какво наистина всичко това е тъй.

Още веднага съдебният следовател е счел тяхното устно мнение за невярно, неотговарящо на действителността пред вид обгарянето раната на гърдите. Какво са казали тези същите лекари с третия след направената аутопсия. И тримата единодушно дават заключение, че раната има направление отпред назад и че ударът е нанесен с допряно до гърдите оръжие. И това те го твърдят не „устно" и въз основа на случайни първи впечатления, а с подписите си — след най-щателно изследване вида на раната и вътрешния ход на куршума. Най-силното, очевидното, необоримо с нищо доказателство е, *че раната на гръдната кост е широко обгорена* (виж съдебно-медицинския акт). Нима може след това да става съмнение откъде е нанесен ударът? Но за Окр. съд тоя факт просто съвсем не съществува, той го преминава мълком, без с нищо да загатне, да даде да се разбере поне с една думица, с една загадка, че такова широко обгаряне е било констатирано.

Но ако Окр. съд напълно игнорира тоя най-важен факт, с най-старателна подробност се залавя за големината на раната на гърдите и гърба и, намирайки първата по-голяма, а последната по-малка, мисли, че ударът е направен отзад. Какво значи големината на раната и нима лекарите, които дават заключение, не са имали това пред вид? Вярно е, че входната рана бива по-малка, а изходната по-голяма, но това е когато се стреля от достатъчно разстояние, за да може куршума да се засили. Когато се стреля отблизко, от „плътен упор" — както експертизата за балистическите свойства на куршума удостоверява, че е стреляно в случая — куршумът произвежда разрушения, защото токущо излязъл от дулото, преди да бъде засилен, среща масата и употребява усилия, за да я разкъса. Окръжният съд в аргументацията си, че входната рана е винаги по-малка, твърди, че експертизата установила, че в подобен случай „едва се виждала".

Наистина, експертите твърдят това, но го твърдят за в случай, когато се стреля от разстояние 1 метър, а не от далечина 1—4 см., както същите експерти дават заключение, че е стреляна Лора. *Нима мога тъй да бъда третиран от съда?*

Със същото невнимание Окр. съд е минал и всички данни, относително вътрешния ход на куршума. Ето какво е констатирано в съдебно-медицинския акт: 1) Раната на гръдната кост отвън има диаметър 10 мм., а на задната страна дължина 12 мм. и широчина 4 см. и 2 мм. Значи, на задната страна раната е по-голяма. 2)Върху задното лице на лявата камера на междукамерната преграда, и върху самата нея, раната е дълга 18 мм. и широка 8 мм. Значи, раната отзад на сърцето е по-голяма от раната отпред на гърдите. 3) Частица кост е откъртена от задната страна на гръдната кост. 4) Една част от външната ламелка на костта на реброто на гърба е отчекната и свободно виси. 5) Пред сърцето и под раната на гърдите има костни частици.

На мене ми е непонятно, как тия всички многочислени факти могат да се отминат, просто, като че ли не съществуват, и да се изкарва, че ударът е нанесен откъм гърба.

Заминаването на Лора за Париж, което според Окр. съд е било непосредствения повод да я убия, е една измислица, също така старателно използувана срещу мене. За заминаването на Лора в Париж действително е ставало между нас дума — пръв път преди мобилизацията. Аз тогава трябваше да замина за Македония и не исках да преживява тревогите и страховете в София, затова ѝ предлагах да замине за известно време при сестра си в Париж. Подир това често пъти след първата и втората война тя изявяваше желание да замине в Париж, но това бе не за да побегне, не за да се отърве от мене, а за съвсем друго. Никой път не съм имал нищо против нейното заминаване, но то си остана само проект, който служеше за взаимни закачки и шеги. Ако за това са потребни свидетели, ето г-н Тихов установява това. Даже и вечерта у тях при играта на оракул, тя пак се закачаше, че ще остана сам в София, но като я запитаха сериозно, наистина ли ще заминава, обясни: „*Толкова ли не виждате, че е шега.*“

Но било намерено едно писмо от Лора до сестра ѝ, че на 1 декември 1913 г. тръгва за Париж. Това писмо нито е било пращано, нито е имала намерение да го изпраща. Слугинята е обяснила защо е направено това — да ѝ се дадат писмата, така че да узная и аз, какво Лора е решила да замине, а след това тайно да ги вземе назад. А разгадката на тая детинска игра трябва да се търси в следното: Лора се блазнеше от наивната мечта, че е възможно някоя от моите пиеси да бъде поставена на някоя от Парижките сцени. „Аз бих се оженила, пише ми тя в едно от писмата, които прилагам, за някой друг богат човек, за да построя с парите му един театър, в който да се дават само твои пиеси.“ За своя план тя разчиташе на miss Ornsby, секретарка на Сара Бернард, и на m-lle Germaine Senosse, имената на които се срещат в приложените писма (цялата кореспонденция е задигната от бившия ѝ мъж Дрянков, когато аз бях пренесен в болницата). И истинска треска бе я обхванала, когато получи писмо да пратим пиесата. Тя настояваше постоянно да коригираме заедно превода и на „Когато гръм удари“ и да го изпратим. Но понеже аз бях зает с много друго и работата се отлагаше, Лора ми говореше, че ще го прати некоригиран или сама ще го занесе и прибавяше: „Ако не вярваш, ето — пиша!“ Впрочем, такива игри около пиесата са повтаряни много пъти и аз се чудя, че е намерено само едно писмо! Но аз всякога ѝ казвах: „Лора, наистина, иди в Париж — и ако не направиш нещо за пиесата, поне ще се разведриш“ — тя веднага ме хващаше за ръцете сърдита, говорейки: „Ти нарочно ме пращаш, за да останеш сам, кой знае за какво!. . .“ И тогава, за да я успокоя, трябваше да ѝ обещая, че през ваканцията непременно ще заминем двама.

Истината пък с писмото на г-ца Вяра Хаканова е още по-невинна. Г-н М. Никифоров бе наш познат и приятел и в това писмо (в същност записка) г-ца Хаканова съобщаваше на Лора за деня, когато ще заминава за Виена да се лекува (той беше тежко ранен). Не за заминаване на Лора се касаеше тук, а за едно обикновено предупреждение, за да идем на гарата да го изпратим. Понеже тренът заминаваше към 3—4 часа и аз имах неотложна служебна работа, помолих я да отиде сама, като предаде на пътника моите поздрави и благопожелания. Това могат да потвърдят и г-ца Хаканова, и г-н Никифоров. За какво заминаване с експреса още същия ден говори Окр. съд, когато записката е от 14 ноември, а писмото до Виола е от 28 същия?

Но Лора била казала на слугинята, че ще заминава. Прочетете показанията на слугинята, за да заключите колко това е било сериозно: днес ѝ каже ще заминава утре, други път — след 1 месец, трети път — напролет и всичко в свръзка с проектите за пиесата. Но слугинята на края на показанията си твърди, че няколко дни преди случката тя не ѝ е говорила нищо за заминаване. Това е било не един ден преди смъртта, както твърди Окр. съд, а преди месец.

Никакво приготовление за заминаване не е имало. Свалянето на сандъците от тавана бе предизвикано от това, че хазяите бяха дали таванските стаи на работници; стана тясно и неудобно да се държат известни вещи там и Лора бе принудена да изпрати 1—2 сандъка при майка си.

Изтеглюването на 1 000 лева от банката също не е във свързка с никакво заминаване. Тя ги бе изтеглила, както много други пъти, за свои дамски потребности. С тях щеше да купува някои принадлежности за салона и да уравнява някакви свои сметки. Окръжният съд счита тия пари за заминаване? Ако Лора би имала намерение да заминава същия ден (в петък), не би ли се погрижила за паспорт?

Че цялата тая история за заминаване е измислена, се вижда от това, че последните дни тя се занимаваше със съвсем друго — да гледа къщи, които се продават, защото имахме намерение да си купим своя и да се наредим тъй, както тя искаше. Даже и в самия ден на случката пак щяхме да ходим да гледаме къща. Ако трябва да се вярва на слугинята, трябва да се вярва и на всичко това, което тя установява и на което Окр. съд не намира за уместно да се спира. Ами че даже вечерта на вечеринката у Тихови тя пак говореше за намерението ни за собствена къща, както са показали присъствуващите.

Не, г-да съдии, за никакво заминаване не е ставало дума и никога аз не съм бил против него.

Аз обясних на съдебния следовател, че убийството на Лора се дължи на ревност. Нейната ревност бе велика, както бе велика и нейната любов и нищо не можеше да я удовлетвори. Тя ме ревнуваше винаги, навсякъде и от всичко — от хората, от самата ми работа, от мъртвците. Прочетете онова писмо, в което тя се измъчва от съмнението, че аз пазя моята любов за „покойната малка приятелка", на чийто гроб може би в него момент се намирам. Каквото и да правех, колкото време и да отделях, никога моята любов не беше достатъчна за нея и тя вечно се измъчваше от съмнения. И ако в такива минути тя често говори в писмата си за смърт, за самоубийство, може да си представите какво би била в състояние да направи нейната ревност, когато напоследък изкуствено се разпали до неимоверност отвън. Тук аз не мога да казвам всичко, за да не стана причина с обясненията си и виновник за две или три чужди нещастия, но Ви моля да прочетете внимателно собствените признания на г-жа Дора Грозева за държанието ѝ спрямо мене, за желанието ѝ да дразни Лора, за секретните картички и букети, за късните съпровождания и пр. Аз Ви моля да обърнете внимание и на това как Лора е гледала на всичко туй (показанията на приятелките ѝ и на слугинята), как е реагирала на тия предизвикателства (пред г-ца Бонева тя се е оплаквала, че вече я било срам от света и че ѝ идело да се самоубие). Обърнете внимание и на това, защо тя в мълчаливата си женска гордост не е давала на г-жа Д. Грозева нито повод да помисли, че ме ревнува от нея. Това бяха изблици на една ужасна рев-

ност, която се проявяваше винаги, навсякъде, без никакъв повод. В едно от писмата си тя ми забранява дори погледите за други хора, освен за нея. Такава една ревност я обхвана и вечерта у г-н Тихови (по какъв повод, това е смешно да се говори) и нищо вече не бе в състояние да я отклони от заседналото в душата ѝ подозрение спрямо мене. Мислейки, че аз я пренебрегвам заради други, наранена дълбоко в своята женска амбиция и гордост, тя направи това, което често и в писма по-рано пред мен се канеше да направи, за да даде едно удовлетворение на себе си, а може би и да ми отмъсти.

Това е самата истина и аз мисля, че приложените писма достатъчно я уясняват. Съдете сами, дали това е било у нея едно „нормално, законно чувство" или едно болезнено състояние, което е могло да я доведе до такава постъпка.

Като улика, че аз съм убиец, се използува и това, че съм бил революционер и че следователно и „лесно съм могъл да посегна на своя и чуждия живот". Аз протестирам, дето Окр. съд си позволява да се занимава с моята революционна дейност. Ако съм ходил в Македония, правил съм го да изпълня един дълг и няма да се намери даже и едно куче в поробената земя, което да засвидетелствува, че съм убил някого — не! Че съм присъствувал на някое убийство или даже, че съм говорил за убийство на когото и да е. Моята дейност в Македония бе чисто агитационна. Колкото се отнася до намереното в къщата ми оръжие, ще кажа, че понякога се е случвало да има у мене и чувал с бомби. Аз бях временен задграничен представител на Македонската организация и всички тия неща бяха нейни.

Думите, които д-р Червениванов твърди, че съм казал на Лора преди венчаването си, ги приемам за истински, макар и да не ги помня. Ако може да се прави аргумент и от тия съвсем естествени любовни клетви и то 2 години преди случката, съгласен съм те да се считат като улика срещу мене. Господа съдии, когато ще преценявате в състояние ли е била Лора да извърши такава постъпка, имайте пред вид писмата, които прилагам. . . Колко често я намираха настроения да се махне от хората, да се махне от света! С мисълта за смъртта тя бе свикнала толкоз, че чувствуваше някаква сладост в нейната близост. Прочетете писмата от Париж, дето тя ме увещава да ѝ изпратя няколко грама кокаин! Вижте как се радва, как тя тържествува, когато най-после е успяла да се снабди с достатъчно количество кокаин и как е успокоена, че сега има „такъв сигурен и съчувствен другар"! Вижте най-подир колко пъти тя говори за самоубийство и ме успокоява да се не боя, — че няма да направи това сега, а някога по-подир, на есента и пр. . .

Нейната любов бе едно много сложно и тъмно чувство, което неминуемо водеше към смъртта; друго удовлетворение то не можеше да намери! И сега, като ми препрочитат нейните писма, като се мъча да си припомня онова, което е било, пред мен постепенно се открива най-голямата истина на станалата случка. Нашите съдби бяха решени в деня, когато си подадохме ръка.

София, 28.VII.1914.

П. К. Яворов"

В този забележителен документ, оставен по делото от Яворов, се съдържат три вида възражения и аргументи срещу формулираното произволно и пристрастно обвинение: допълнителни обяснения по случката, логически доводи и анализ на доказателствата и възражения по неправилното процедиране на съда.

От най-съществено значение за разбиране на истината са новите показания на Яворов около обстоятелствата на случая от 30 ноември 1913 г.; обяснени са правдиво и убедително повода и вътрешните мотиви на Лориното самоубийство, естеството и силата на нейната любов, както и постоянните пристъпи на една болна, патологична ревност. Изтъкнати са като особености на психиката на Лора нейните натрапчиви мисли към смърт и самоубийство. В подкрепа на това Яворов е приложил шест от най-характерните писма в тази насока.

Значително място в изложението заемат съображенията и възраженията, които посочват слабостта не, а произволния характер на обвинителните аргументи. Яворов добре е схванал явно погрешното и абсурдно становище на Окръжния съд относно мястото на входната рана, която се намирала отзад, на гърба! Правилно е подчертана в изложението необоримата доказателствена стойност на широкото и силно обгаряне отпред на входната гръдна рана. Тук поетът е пропуснал да посочи и редицата други констатации в съдебномедицинския акт за мястото на входната рана (например, липсата на пробив на роклята отзад на гърба, намирането и изпадането на куршума от дрехите и др.)

Наред с доводите срещу обвинението, направени с ясна и логична мисъл, в изложението са подчертани пристрастието на съда, извращенията на фактите, премълчаването на важни доказателства. Яворов се възмущава и с огорчение констатира, че не е могъл да намери в правосъдието поне едно внимателно, човешко отношение към него. Той недоумява как е възможно да бъде третиран по този начин.

Единственото възражение от юридически характер е направено в началото на изложението. Яворов заявява, че не познавал точно углавната процедура, но се учудва, че Окръжният съд е могъл да поиска предаването му на съд и съденето му, без да е предизвестен, без предварително да е привлечен и разпитан като обвиняем. Не е било нужно това възражение да му се подскаже от юрист; на него не е дадена никаква „юридическа аргументация“, нито пък е посочено кои „процесуални норми“ са нарушени в случая. Така както е изразено това възражение, личи, че то е собствено разбиране на поета, който не е могъл да не знае, че не е възможно да бъде съден за тежко престъпление, без да е разпитан като обвиняем по следствието.

Следващото съждение на Яворов обаче, че „не държи да се изпълнят неизпълнените формалности на закона“, издава наистина незнанието му на основни принципи на углавната процедура. Той не иска да се ползува от тези формалности, но той няма това право, няма свободния избор да се ползува или да се откаже от тях. Тяхното изпълнение в случая (привличане, разпит като обвиняем и пр.) са от публично-правен характер и са абсолютно задължителни независимо от желанието на обвиняемия. Без тях не е възможно да се извърши предаване на съд, образуване на съдебен процес изобщо. И тук непростимото и фрапантно нарушение на съда е тъкмо това престъпно пренебрежение и неспазване на тези основни пра-

вила на наказателния процес, и то от страна на трима „коронни“ съдии от един столичен съд!

Впрочем нищо вече не би могло да ни изненада и учудва в действията на този съд. Наред с пристрастието, своеволията по делото, съзнателното изопачаване на очевидните факти, достигащо до фалшификация на истината, заслужава да се отбележи и да се види как един български съд се е отнесъл към писмената защита на Яворов и как той е преценил представените шест писма на Лора.

Както се каза, като не е имал друга възможност за защита, поетът е отправил изложението си до Апелативния съд, пред който се е намирал за разрешаване на спора по прекратяването на следствието. Тази висша съдебна инстанция не само имаше право, но беше и длъжна да вземе отношение по изложението, да разреши по същество спора, като обсъди и прецени както това, което то съдържа, така и представените шест писма. Апелативният съд обаче не пожела да направи това, задоволи се с формалната страна на въпроса и предостави отново в нечистите ръце на Софийския окръжен съд съдбата на Яворов, предписвайки му да се занимае с изложението, да го прецени и обсъди, да прецени и представените с него писмени доказателства.

И по-нататък става нещо наистина куриозно и уникално като съдебен произвол. Окръжният съд, на който е върнато делото с пределно ясни предписания от по-висшата инстанция, бави и задържа хода на следственото дело в продължение на цели 70 дни! И едва на 16 октомври 1914 г., т. е. в деня, в който Яворов поставя край на живота си, този съд в същия състав отново се събира на заседание и (по внушение отвън!) отказва да се подчини на задължителните предписания на Апелативния съд и отново му праща делото, което продължава своя ход из съдебните инстанции 50 дни след смъртта на поета!

В решението си от 16 октомври Окръжният съд отминава с пълно мълчание писменото изложение на Яворов, все едно, че то не съществува. Нито дума по съдържанието на това изложение, по направените там възражения, доводи и обяснения. В пет реда в мотивите на решението докладчикът Йордан Хр. Панов се спира единствено на шестех писма на Лора и ни уверява, че *съдът разглеждал най-щателно и подробно тези писма и намерил, . . . “че те били резултат на начетеност и нямали никакво значение по делото!“*. „Това са — казва се дословно в мотивите — писма, резултат на начетеност и са едни теоретически разсъждения за живота и смъртта, каквито много често се употребяват и в разговори, и в писма между интелигентните хора.“

Наистина изтъкнаха се много неща, които дават пълна представа за интелекта и умствения уровен на съдията-автор на цитираната фраза, за неговото явно недобросъвестно и невежествено отношение към доказателствата. Но по своето безсмислие фразата надминава всичко, писано от него. Основателно се питаме — дали наистина този служител на Темида не е могъл да схване и разбере смисъла и съдържанието на Лориите писма? Но в такъв случай къде са били останалите двама съдии, те не са ли прочели тези писма, обясненията на Яворов, недомислията в решението, което подписват?

Ние нямаме пред нас тези шест писма. Те са изгубени и точното им съдържание не ни е известно. Но от изложението на Яворов и от дадените

там цитати от писмата се разбира ясно, че те са били най-типични и най-характерни, които са доказвали склонността на Лора да изживява мисли и желания за самоубийство. Сам поетът е подчертал важността на тези писма и много настойчиво обръща внимание на съда да ги прочете и да ги вземе пред вид, когато ще решава — в състояние ли е била Лора да посегне на живота си. В писмата няма и помен от абстрактно теоретизиране „върху живота и смъртта", за каквото говори съдът. В тях, както и във всички почти останали свои писма Лора изживява конкретни мисли и желания за самоубийство, говори за своите проекти и намерения да посегне на живота си, заканва се на Яворов със самоубийство, и то все поради нейните съмнения и тревоги около любовта на поета към нея, поради стремежа ѝ да получи повече внимание и взаимност на чувствата от негова страна. В едно от последните си писма от Париж от 10 май 1912 г. преди сключване на брака Лора пише на Яворов: „Един ден ще стане и друго. Един ден ти даже и без много да ме обичаш, ще жалиш много за моята любов. Това е неизбежно. Ще видиш. Ще го купя на всяка *цена, даже ако е необходимо да не живея повече*."

Пенчо Славейков и Пею Яворов

Стоянка Михайлова

„В началото на 1899 г. К. Кръстев образува един петчленен комитет, който пое редактирането на неговото списание „Мисъл“. В тоя комитет освен самия Кръстев влизаха още Иван Ст. Андрейчин, Пенчо Славейков, Кирил Христов. Влизах в него и аз. Кореспонденцията и ръкописите се получаваха в дома на д-р Кръстев, а събирахме се да обсъждаме редакционни въпроси в стаята на Пенча Славейков в ниската бащина му къща.

Когато да се подреди материалът от първата книжка, Пенчо, комуто Кръстев бе предал цял куп стихове, подбира измежду тях някои от подобрите и: „Ще дадем — казва — една малка китка от лирически стихотворения. Нека я наречем „Албум“. На първо място ще поставя две стихотворения от някой си Крачолов. . .“

— Крачолов . . . какво грозно име — каза Кирил Христов.

— Затова след поместваните през изтеклата годишнина стихотворения не поставях цялото му име — поясни Кръстев.

— Колкото е грозно името, толкова са хубави стиховете му — важно заявява Пенчо. — Под тия хубави стихове на може, разбира се, да стои толкова грозно име, дайте да му намерим друго.

— Друго име ли? — усмихва се Андрейчин.

— Някой псевдоним, някой хубав псевдоним — добавя Пенчо.

— Да му пишем той да си намери, какъвто му се харесва — казва Кръстев.

— Няма защо да се протака тая работа — намесва се Кирил Христов, — да му турнем ние новото име и, ще не ще, ще го приеме.

— Ние — вие ще го прекръстим — потвърдява Пенчо. И започва да прехвърля с нисък глас разни имена: Детелинов, Тополов . . . Яворов . . . ах, да Яворов!

— Виж, хубаво е — съгласява се друг.

— Яворов, така ще бъде — отсича Славейков . . .“[1]

Така предава раждането на литературния псевдоним на Яворов писателят Тодор Г. Влайков. От този ден до последните часове на поета

[1] Т. Г. Влайков. Когато Крачолов стана Яворов. — Златорог, 1939, кн. 8.

д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков ще му подават приятелска десница за помощ и подкрепа. Какво е означавало това внимание за младия неизвестен поет, лишен от възможността да завърши солидно образование, запратен в глухо провинциално градче да чиновничествува, личи от писмата му: „. . . Безгранично е неочакваното щастие — пише той до д-р К. Кръстев, — не намирам думи да благодаря! . . .“ В по-късно писмо Яворов повтаря: „. . . Едва смея да се обърна с благодарност към Вас за вниманието, което ми оказвате, защото ме мъчи мисълта, че не го заслужавам, а още повече, че надали ще смогна да го оправдая . . .“[2] А възторженият прием на неговите стихове в сп. „Мисъл“ му вдъхва творческа увереност: „. . . Завъртя ми се главата . . . Че тогава като захванах да пиша . . .“, споделя той с проф. М. Арнаудов. Признателност и приятелски чувства към д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков Яворов запазва до края на живота си.

Трудно е да се разкаже за творческата и човешка дружба на Яворов със Славейков. С огромен интерес техните съвременници следят всяка изява на двамата, с радост и въодушевление посрещат всяка тяхна нова стихосбирка. В архива на музей „Петко и Пенчо Славейкови“ се съхраняват десетки писма на неизвестни почитатели на Славейков от цялата страна, от хора с различни професии и възрасти, които споделят чувствата си за различни произведения на поета. „Благодарим Ви, велики майсторе, за празника, който ни създадохте, четейки Вашите „Епически песни“, пишат финансовите служители от Пловдив през 1901 г. „Вий ме карате да се чувствувам повече българин чрез Вашата „Кървава песен“ и да вярвам в българския дух“, пише учител от Варна. А ученички от Стара Загора споделят: „Нима може тъй нежно и възвишено да се обича жената? Вашите песни от „Сън за щастие“ са възхитителни и ний съжаляваме, че нямаме достатъчно хубави думи, за да Ви благодарим . . . Живейте дълго и творете, скъпи поете . . .“[3]

Подобни писма е получавал и Яворов. Сред книгите на Пенчо Славейков е запазена картичка на ученик от Белово: „Господин Яворов, много ми харесват Вашите „Арменци“, „Сафо“ и много лирически откъси. Печатайте, моля Ви, по-често . . .“[4]

Славейков и Яворов са щедро насърчавани и чрез печата, чрез писма и отзиви на чужденци поети и литератори. Но твърде често и двамата е трябвало да преглъщат и непристойни закачки, и несправедливи обиди, и необосновани отрицателни оценки. Но те са ги приемали с бодър дух. Само от време на време, когато мерзостите на буржоазната действителност ги притиснат с особена сила, те дават израз на събралия се в душите им гняв.

„В какво неизказано печално време живеем ние“, пише д-р К. Кръстев. „Задушавам се!“, споделя Яворов. „В каква деменция живеем?“, пита Пенчо Славейков. Мене ми е чуждо това общество от мерзавци. Като могъщ вампир то изсмуква силите ни. Но аз вярвам в бъдещето и младежта. Младежта ще омие лицето ни, а дотогава — на работа! . . .“[5]

---

[2] АБАН, ф. „Д-р К. Кръстев“, арх. 47, арх. ед. 281.

[3] Музей „Петко и Пенчо Славейкови“. Архив „Пенчо Славейков“. ф. № 33, арх. ед. III43—45.

[4] Пак там, арх. ед. III100.

[5] Пак там, джобно тефтерче на Пенчо Славейков, арх. ед. №ЧIу7/3.

Наистина време на печали и тежки разочарования, на терзания и безизходица, но и дълбока вяра и устрем, на търсения на нови пътища, на боеви социалистически кръжоци, на идеалисти и неволници. В това бурно време живеят и се изявяват Пенчо Славейков и Пею Яворов.

Макар и двамата да са толкова различни по образование и култура, по темперамент и творчески кръгозор, а разликата във възрастта им да е почти 12 години, те са толкова сходни по същността и идейните измерения на своето творчество. И ако трябва в най-общи линии да очертаем онова, което роднѝ и сближава Пенчо Славейков и Пею Яворов и ги прави съзвучни с нашето време, трябва да посочим, че тяхното творческо дело е поредица от правдиви и преживени картини от живота, надеждите и страданията, възторзите и мъките на хората. И още нещо — и двамата са пламенни и страстни родолюбци. Умирайки далеч от родината, огорчен и оклеветен от сънародниците си, Пенчо Славейков горестно въздиша: „Ех, как обичам аз своя роден край! И как бих искал в него и пред него да се разкрият широки, светли хоризонти . . . А далеч от родината аз приличам на ранен дивак, на онзи, който е в Капитолийския музей, комуто римски нож е втъкнат в сърцето и той умира с яд, болка и псувня . . .“[6] А Яворов, също оклеветен и огорчен от сънародниците си, мечтае да изпее най-хубавите песни, които да завещае на бъдните поколения, и опипва с пръсти родната земя, за да усеща топлината ѝ, за да черпи сили за живот. В последното му писмо, отправено до другарката и приятелката на Пенчо Славейков Мара Белчева, той пише: „ . . . Отнасям вест на Пенчо от България . . .“

Освен като родолюбци Славейков и Яворов се изявяват и като пламенни хуманисти и интернационалисти. Честни, с високо чувство за отговорност, те никога не престават да се вълнуват от проблемите за бъдещето на човечеството и изкуството. Те страдат винаги с мъката на другите и остават верни на любовта към живота и човека, неизтощими във вярата в доброто. Именно заради това Пенчо Славейков става председател, а Яворов секретар на дружеството „Приятели на руския народ“ у нас, което има за цел подпомагането и защитата на жертвите от руската революция през 1905 г.

Пенчо Славейков и Пею Яворов, двама големи творци, се срещат, за да служат на живота и литературата чрез дълбоко творческо общуване.

В дружбата им удивляват грижите, предаността, уважението и обичта на Пенчо Славейков към Пею Яворов. Той е бил винаги готов най-безкористно да му помогне, да му услужи житейски и литературно. Изоставя дори своите работи, без да позволи да се почувствува, че също има неотложни грижи и неуредици. Известен е фактът, че той и д-р К. Кръстев уреждат идването на Яворов в София. И днес трогва писмото на Славейков до тогавашния министър на просветата д-р Иван Д. Шишманов, с което го моли да назначи поета в Народната библиотека, когато през 1903 г. той се завръща от Македония без работа, без средства за съществуване. „Уважаемий г. Шишманов — пише Пенчо Славейков. — Вий сте казали на г. Яворов да Ви съобща има ли място за него в библиотеката, и като за каква работа. Поне така той ми съобщи, а Вий сами сте видели какъв свенлив

[6] Музей „Петко и Пенчо Славейкови“. Архив „Пенчо Славейков“ ф. № 33, арх. ед. III 6.

и разсеян е той, та не зная доколко вярно е схванал Вашите думи. Тъй или не, аз мисля, че ще е добре да се намери работа на тоя момък, от чиито трудове българското слово не малко ще спечели . . .

Аз мисля, че г. Яворов би могъл да бъде назначен като командирован учител . . . Надявам се, че при назначението му Вий няма да обидите неговото поетско честолюбие с нищожна някоя плата. Нали? "[7]

В тяхната дружба удивлява още един факт: никога у Пенчо Славейков популярността на Пею Яворов, високите му творчески постижения и оценките за него като талантлив поет не предизвикват дребнава професионална завист. Със здравия си творчески усет, с огромната си култура, с широтата на духа у Славейков живее радостта на художника, способен да оцени друг голям художник, да го подкрепи и да се радва на възхода му. Нито капка дребнаво честолюбие! Наистина изключително чист и високо морален е образът на човека и твореца Пенчо Славейков.

Славейков практически отваря път в литературата на неизвестния даровит поет. Оказва силно въздействие върху Яворов с голямото си творческо дело, с дълбоката си връзка и проникновено познаване на народното творчество, с любовта си към народната песен. Той го подтиква към пресъздаване на произведения по мотиви от народната песен. Известен е облогът между Пенчо Славейков, Пею Яворов и Кирил Христов да разработят един и същ фолклорен мотив, от който се ражда прекрасното Яворово стихотворение „Павлета Делия и Павлетица млада", посветено на Пенчо Славейков.

Пак Славейков подава ръка на Пею Яворов, когато става директор на Народния театър, макар и само за един сезон — 1908/1909 г. Той използува голямото си влияние, авторитет и възможности, за да бъде назначен Яворов за драматург. /По правилника тогава се е изисквало драматургът на театъра да има висше филологическо образование./ Славейков запознава Яворов с магията на сцената, със законите на драматургията. Следи отблизо работата над първата му драма и съзнателно го подтиква към писане на драматургически произведения. В своите спомени Мара Белчева съобщава как с часове Славейков е говорел с Яворов за традициите на руския реалистичен театър, за модерните тогава съвременни търсения на немския театър. Тя разказва също с какво голямо внимание е следял у тях четенето на драмата „В полите на Витоша", за да подпомогне автора й със съвет. И като доброволен изгнаник той пак продължава да се интересува от това произведение. През 1911 г. Славейков пише от Швейцария на Яворов: „Какво стана с драмата ти, пиши ми по-подробно, ако можеш." Двамата поети заедно превеждат „Укротяване на опърничавата" и „Ромео и Жулиета" от Шекспир.

Как отвръща на тая дружба и подкрепа Пею Яворов? Недобросъвестни литератори и критици неведнъж са изтъквали, че Яворов не ценял Пенчо Славейков като поет, че с присмех съобщавал, че не е чел неговата „Кървава песен", че Славейков е виновникът за отклонението му от реалистичните традиции на нашата литература и др. Яворов не е оставил писмен документ за такова отношение. Завещал ни е само почит и възхита от Пенчо Славейков. И неговото уважение и дружески чувства не се дължат само

[7] Пенчо Славейков. Събрани съчинения. Писма. Т. VIII. С., 1959, с. 347.

на благодарност, породена от Славейковите грижи, нито пък са плод на поетовите „емоционални избухвания".

Борческата натура на Яворов, неговият необикновен интелект, способността му да наблюдава и се самонаблюдава не са могли да не оценят изключителните качества на човека и твореца Пенчо Славейков — остро развитото му чувство за човешко достойнство и морал, високото съзнание за културното му мисионерство преди всичко. Пенчо Славейков е бил принуден заради насъщния хляб да чиновничествува. За него остава чуждо обаче онова мерзко качество на чиновника — приспособленството, — което лишава човека от чест. Той никога не прекланя глава пред силните на деня, а за кариеристите, полуграмотните самозабравили се властници и парвенюта издига бич. Непреклонната воля и твърдостта на характера, бунтът на Славейков срещу тогавашната действителност не са могли да не привличат Яворов и да не предизвикват чувство на възхищение. Борбата на Славейков срещу „врявата на деня" и дребнавите чувства и сметки, вярата му, че там, където се пробуждат разумът и духовността, трябва да се издигне високо знамето на морала, са дълбоко променили от Яворов. Затова с такава болка той пише в некролога на Славейков: „Той бе нравствената съвест на нашето време, но колко мъчно всички ние възприемахме неговия остър поглед . . ., колко недостатъчно му връщахме за самия факт, че такъв един човек съществуваше в нашето време . . ."[8]

Възторгът си от творческите постижения на Пенчо Славейков Яворов изразява по различни поводи. Когато през 1910 г. излиза от печат „На Острова на блажените", Яворов е в Париж. Той получава книгата от автора със следния автограф: „Много здраве на Явор дърво високо." Яворов бърза да отговори с илюстрована пощенска картичка: „Гледам на „Острова..." и изпитвам чувство за нещо извършено въпреки времето и мястото. Разгръщам я и ми се струва, че нашата литература почва от днес. Едно лудо желание ме обзема да се кача на „Айфел" и да я покажа от там на цяла Европа. Хиляди, хиляди сърдечни поздрави . . ."[9] Малко по-късно Яворов изпраща за същата книга и писмо до издателя Александър Паскалев: „Пенчовата книга е великолепна по форма и съдържание . . ."

Ласкава е Яворовата оценка и за „Сън за щастие". В писмо до д-р К. Кръстев той пише: „В главата ми има една поетична критика на Славейковата сбирка „Сън за щастие" върху основата на моя сън за щастие. Когато дойде наред една книжка, в която би могла да влезе, яви ми да я напиша . . ." По-късно той написва една скица за писмо или критика за същата стихосбирка[10]: „Аз бих желал да беше изплетен от мен тоя благоуханен венец от лъчезарни цветя, за да го сложа като царствен дар върху главата на безименницата, която обичам. За да украся с него подобните на златни струи къдри, разсипани върху девственото кадифе на призивно обнажени плещи. И с душа, разтопена в неуловимите обещания на тъмния поглед — да я съзерцавам в по-сладка от смъртта притома, — Нея, единственото мое щастие — моя сън за щастие.

Или да не бяха ономува, комуто са — тия песни, — за да бъда техния критик. И очарован от дивните им прелести, да открия бездната съдър-

[8] Музей „Петко и Пенчо Славейкови". Архив „Пенчо Славейков", ф. III, арх. ед. I 12.

[9] Пак там, арх. ед. III 8.

[10] П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. IV, С., 1960.

жание — да посоча един вълшебник. Защото днес не бих могъл да отдам най-голяма чест на Пенча Славейков иначе, освен като го назова само . . .

. . . И аз бих желал да беше изплетен от мене тоя божествен венец от цветята на деня и нощта — цветя, украсили плещите на епическото дело, което се простира като гигантския ръб на Стара планина през държавата на българската литература . . .“

Така възторжен е и автографът на Яворов върху подарената стихосбирка „Подир сенките на облаците“, която се съхранява в личната библиотека на Пенчо Славейков в музей „Петко и Пенчо Славейкови“ под №142: „На протомайстора Пенчо Славейков“ от П. Яворов.

След нещастието с Лора Каравелова, оклеветен, смазан от страданието, Яворов отново търси опора в някогашната дружба с Пенчо Славейков чрез неговата другарка поетесата Мара Белчева. В писмо до кумата си Радка Бонева той пита Мара Белчева, която по това време е в Брунате, Италия, какво мисли тя за него и смята ли и тя, че той е убиецът на жена си. Мара Белчева отговаря чрез Радка Бонева: „Аз тъй съм виновна за дългото си мълчание, но и мен ми беше невъзможно доскоро да говоря за ужасната случка. И само при по-дълго размишление дойдох до следното възрение: Не всякой знай да умре навреме и си купи бъдещето. Хубавата и умна Лора се запечата жива в паметта на съвременниците си, които ще я предават на поколенията все по-хубава. Можеш ли си представи Лора стара, уморена от живота? Наша длъжност е сега да я запазим, както казах за бъдещето. Дето ще роните напразно сълзи, ако можете я отбелязвайте ред по ред спомени за нея: с това бихте ѝ изразили най-добре предаността си. Не мога да си представя и София без онова хубаво гнездо на ул. „Раковски“ . . . Поздравете г. Яворова и му кажете, че аз не вярвам, не вярвам той да е неин убиец. Но дълбоко вярвам, че той сега най-добре ще ни я възпроизведе. Че трябва цял преврат да е станал у него. Помните Пенча какво им казваше? Не бързайте да се свързвате с брак . . . Много сте различни. Две звезди, които съединени трябва да загинат . . .“

Не зная и доколко е вярно твърдението, че македонските приятели на Яворов услужили със средства, за да отиде във Виена и потърси помощта на видни специалисти, за да лекува очите си и за евентуална операция. Но в музей „Петко и Пенчо Славейкови“ се пази архивата на „Комитет Пенчо Славейков“, създаден в София непосредствено след неговата смърт от приятели и почитатели на поета. Целта на комитета е била да образува фонд за изграждане гробница на поета в кв. Лозенец при любимия му дъб, да се грижи за издаването и разпродажбата на Славейковите съчинения. Материалните средства комитетът добива от разпродажбата на издадените съчинения и от частни пожертвувания. За тази цел близките на Славейков, братята му Рачо и Христо Славейкови и сестра му Донка Славейкова отстъпват правата си от хонорара на комитета за всички съчинения на Славейков — оригинални и преводи. През 1913—1914 г. този комитет разполагал със солидна сума. От нея д-р К. Кръстев взема срещу разписка 3000 лв., за да заведе Яворов на лечение във Виена. Тази сума не се възстановява на комитета. По-късно при разтурянето на „Комитета Пенчо Славейков“ през 1928 г. върху оставената от д-р К. Кръстев разписка Рачо Славейков е написал: „Парите, употребени за лекуването на Пею Яворов. Да не се иска възстановяването им от наследниците на Кръстев.“

И след смъртта си Пенчо Славейков отново подава ръка на Яворов. Един факт, надраснал житейските си измерения, се превръща в светъл символ на една голяма творческа и човешка дружба.

Боян Пенев и Яворов

Иван Сарандев

Тяхното приятелство и отношения рядко са привличали вниманието на литературните изследователи. Защо и поради какви причини, от какви съображения са се ръководели те — това е друга тема за разговор. И на нея аз нямам намерение да се спирам. Едно обаче е несъмнено — без да се навлезе в тези отношения, без да се изследват сложните връзки, изпитанията и проверките, на които времето ги поставя, представата ни за поета и човека Яворов би била обеднена.

Изправени пред равносметката на едно приятелство, продължило близо осем години, ние не можем да не се съобразяваме със свидетелствата и документите, които то е оставило... Преминало през превратностите в личната съдба на всеки един от тях, усложнявано от грубостта на литературните нрави на времето, тяхното приятелство се издига над всичко: преодолява случайностите на всекидневието, злословието на противниците, малодушието на приятелите. Всичко това, взето заедно, ни го рисува като едно от най-забележителните духовни общения в историята на нашата литература.

Както всякога, когато се срещнат две ярки творчески личности, два могъщи характера, се пораждат енергии от висок порядък. Общуването се превръща в истинска поредица от озарения, от дълбоки прозрения за творчеството и съдбата, за бъдещето, за смисъла на човешкото съществуване, за любовта и възвишеното.

Ако се обърнем към литературните факти и свидетелства за тяхното приятелство, с пълно основание можем да кажем, че то е тъкмо от такъв порядък. И което е особено съществено в дадения случай — документите и свидетелствата са от първа ръка, оставени са от тях двамата, а не чрез посредничеството на трети лица.

Боян Пенев е записал впечатленията си от първата им среща и запознанство. Макар и доста фрагментарно, тази бележка ни дава възможност да уточним годината на тяхното първо виждане. „Запознанство в Борисовата градина. Заедно с Кръстев и Спиро. Срамежливост. Аз в кръга на „Мисъл". Той се е завърнал от Нанси. Една утрин в Кръстев. Яворов и тютюна. Весели разговори из пътя."[1] Известно е, че през 1906 г. Яворов е бил командирован във Франция, Париж. Той обаче прекарва само няколко месеца в Нанси и се завръща в България през април 1907 г. Вероятно тогава ще да е станала и въпросната среща. От този момент нататък

[1] Б. Пенев. Дневник. Спомени. С., 1973, с. 188.

връзките между двамата все повече и повече се задълбочават. В спомените си Боян Пенев ни го представя в най-разнообразни ситуации — от всекидневния бит до разговори, в които двамата разголват душите си, споделят най-съкровени мечти и помисли. Боян Пенев често нахвърля обстановката в стаята или помещението, в което се е водил разговорът: „Джезве, чаша и прочие. Кафе и захар, спирт, какао. Топла печка у Яворова. Разговор и кафе. Четене на френски стихотворения...“[2] И след като е нахвърлил така в едри щрихи обстановката, съобщава темата на разговора: душата като безсмъртна субстанция, събрала в себе си всички мелодии, които звучат у живия и остават нематериализирани; душата като вечност, която непрекъснато се възражда.

Пак в подобна обстановка в края на 1907 г. водят разговор за българската литература. Мислите са особено интересни днес не само защото отразяват мненията и оценките на двамата за най-изтъкнатите тогавашни писатели, но и защото отразяват до голяма степен мненията и вкусовете на широките литературни кръгове и читатели от тая епоха. В запис от 31 октомври 1907 г. Боян Пенев пише: „Пенчо Славейков като поет, който се е изказал. Кръстев: развитие на нашата литература и народното творчество. Каква цена представлява за това развитие нашето народно творчество и как трябва да се разбира мисълта да се отрази националната душа в българската литература. Моята мисъл за развитие на нашата поезия: ценни и съдържателни индивидуалитети... Нашето бъдещо списание: нова струя в литературата. Вазов: Яворовите симпатии. Нашето намерение да идем един ден двама на гости у Вазова.“[3] По-нататък в записката се дават интересни сведения за творческия процес у Яворов: „Едно стихотворение, написано на гърба на едно любовно писмо за 5—6 минути. Един действителен любовен роман, който може да се проследи в тези стихотворения...Яворов ми чете много от стиховете си нея вечер с особен тон и вдъхновение. Повечето от тях знае наизуст, също и цели места от спомените си.“[4]

В този начален етап от техните връзки и общуване Боян Пенев обръща по-голямо внимание върху литературните им възгледи, мнения и оценки, както и върху техните интимни увлечения.

В това отношение изключително интересна е бележката от 1 януари 1908 г., в която е описано как двамата са посрещнали Новата година. Случката характеризира преди всичко поета и по-специално неговите чувства към Мина. Достатъчно е споменаването на името ѝ, за да се преобрази изцяло. В края на записа Боян Пенев отбелязва: „Той беше твърде доволен от това посрещане на Новата година и постоянно ми благодареше, задето съм му напомнил за нея и съм станал причина да посрещне Новата година с чисти помисли.“[5]

Десетина дни по-късно Боян Пенев записва друго свое наблюдение върху техните отношения, даже е озаглавил бележката си „Яворов и аз“. Ако си послужим с термина, употребен от него, бележката е посветена на „сърдечните теории“. Но покрай колоритните подробности по този въпрос ние откриваме твърде съществени за характера на двамата приятели

---

[2] Б. Пенев Дневник. Спомени. С., 1973, с. 190.
[3] Пак там.
[4] Пак там.
[5] Пак там.

наблюдения и констатации. И не може да бъде другояче, защото „едва ли през месеца — пише Боян Пенев — ще се случи нещо интересно за разказване. Никакви приключения, случки, защото и двамата живеем сами; аз се срещам само с него и той само с мене. И за да разнообразим темите на разговора си, често измисляме и се лъжем. И тъй изкусно се лъжем, че и двамата вярваме в лъжите си.“[6] Разположени в кафене „България“ пред чашка капучино, те си разправят измислени истории за небивали сърдечни приключения. Ролите им по правило се менят — когато единият е Мефистофел, другият е Фауст и обратно. И какво друго им остава, след като действителността около тях е толкова сива и невзрачна, толкова убийствено еднообразна. Боян Пенев твърде точно е мотивирал тези невинни приятелски лъжи: „Най-сетне, когато истината е тъй прозрачна и нервираща, защо да не се лъжем, когато лъжата е тъй поетична и изразява всичко онова (тъкмо онова), което желаем, и то тъй като че ли вече се е сбъднало. Защото, като се повтори една лъжа няколко пъти, аз почвам да вярвам, че е истина.“[7]

В горната изповед съзираме в зародиш един конфликт, който по-късно ще се разрасне в истинска драма. И Яворов, и Боян Пенев са действени, активни личности. Техният духовен свят е изтъкан от ламтенията на могъщи творчески индивидуалности, нещо, което по необходимост с течение на времето щеше да ги сблъска с действителността, с нейната изостаналост, еснафска ограниченост, с нейното лицемерие. „Аз не живея — аз горя“ беше казъл поетът за себе си, но за да гори, му беше необходим кислородът на обществената дейност и революционната борба. В едно писмо до брат си от началото на века той сам постави диагноза на душевните си терзания: „Аз търся в македонското движение един идеен тласък, защото без такъв не мога да работя, не се чувствувам достатъчно силен да продължа литературните си занятия. Търся кипеж на чувства и страсти, в който да изкъпя душата си от наслоилия се върху нея дребнавожитейски прах.“

На 1 февруари 1908 г. поетът споделя с Боян Пенев своето намерение отново да се върне на активна работа в македонското революционно движение. За първи път след този разговор Боян Пенев прави опит да набележи основни качества в характера на приятеля си: един опит за цялостен духовен портрет. Прозренията му наистина са забележителни. От дистанцията на историята, на времето, което е изминало, ние можем да съдим до каква степен те са били реални и в каква степен са отразили съществени черти от характера на човека и поета. Според него у Яворов е заложена някаква тъмна разрушителна стихия, която го води към гибел — „в тебе има един тъмен, несъзнат вътрешен стремеж да си строшиш по някакъв начин главата“. Боян Пенев му напомня също, че той има задължения към българската литература и крайно време е да ги осъзнае. Накрая предупреждава: след като нито интересите на националната ни литература, нито възможностите всецяло да се отдаде на македонстването са осъществими, тогава всичко се обезсмисля в постъпките му. На тези констатации Яворов отговаря по един наистина забележителен начин: „Ти имаш право. Аз не съм сраснал с интересите на българската литература. Аз никога не съм се чувствувал български книжовник и изобщо не съм чувствувал поетическото творчество като главно мое призвание. Ти си прав донейде, като

[6] Б. Пенев. Дневник. Спомени. С., 1973, с. 192.
[7] Пак там.

мислиш, че в мене има някаква стихия, която ме подтиква да си строша някак главата."[8]

Оттук Боян Пенев стига до извода: бъдещите поколения, заели се с преценка на неговото революционно и творческо дело, ще бъдат принудени „да изградят цената на едното върху обезценяването на другото". Причините — оттеглянето в македонското революционно движение е резултат от обедняване творческите ресурси на поета, отслабване на творческите импулси в поетическата му душа.

В този пункт на своята психограма Боян Пенев очевидно сгреши. Днес никой изследовател на Яворов не противопоставя, за да омаловажи, а още по-малко, за да обезцени творчеството му за сметка на революционната му дейност в Македония. Нещо повече — съдбата на тази поробена българска земя беше не само факт от житейската биография на революционера Яворов, но тя се превърна в трайна и неизличима багра на неговото творчество. Но в едно Боян Пенев беше несъмнено прав — и за съжаление в най-страшните си прогнози. Със забележителен усет той долови у своя другар тъмната сила на стихията, която неумолимо го тласка към гибелта.

Животът и литературната дейност скоро изправи тяхното приятелство пред сериозни изпитания и проверки. А, както е известно от величината на изпитанията, които приятелството е в състояние да понесе, може да се съди и за неговите собствени измерения.

След отрицателната статия на Боян Пенев за Яворовата пиеса „В полите на Витоша" тяхната връзка за известно време се прекъсва. Нямам възможност да се спирам по-подробно върху този момент, но едно е безспорно, че за това са допринесли твърде много усърдието на литературните клюкари и злоезичието на литературната среда. Тя не е в състояние да си обясни една отрицателна критика с мотиви от принципиален и естетически характер, а винаги търси и открива подбуди, които отговарят на нейния собствен еснафски манталитет. Но когато в основите на една дружба са залегнали високи духовни и морални изисквания, валидни и за двамата партньори, тя трудно би могла да бъде разрушена. За известно време върху нея може да премине сянката на недоверието и огорчението, но в дълбоките си корени остава незасегната. Боян Пенев пръв подава ръка. Снимката на Пенчо Славейков, която изпраща на приятеля си, придружава с писмо. В него казва: „Чух, че си бил крайно недоволен от статията ми. Вярвам го. Но ти би заслужавал укор, ако мислиш, че статията е писана с тенденция да се унищожи драмата ти, като се премълчи нарочно всичко хубаво в нея и се изтъкват само недостатъците ѝ. Аз изтъкнах, което видях. Това, което казах, е мое дълбоко убеждение и моя най-искрена мисъл. Би било смешно да мислиш, че съм имал намерение да те унищожавам. Пази боже! Ако след Пенча ценя някого високо в нашата литература, то си ти. И мисля, че само ти от днешните наши писатели имаш да кажеш нещо *свое*, нещо *значително* — както си го казвал и преди. Нужно ли е да го казвам пак, че аз винаги ценя високо твоята поезия и че считам лириката ти за единствена в нашата литература . ."[9]

Яворов веднага се отзовава и от неговия отговор лъха същото достойнство, същата духовна извисеност, присъща на големите личности. „Драги

[8] Б. Пенев. Девник. Спомени, с. 193.
[9] П. К. Яворов. Събрани съчинения в пет тома. Т. V. С., 1960, с. 754.

Бояне, твоето писмо ми достави голямо удоволствие. Отдавна чаках да ми се обадиш, именно защото мислех, че няма съвсем нищо, за което да се сърдим един на друг. *Крайно* недоволен от твоята статия не съм бил; разбира се, и особено доволен не бях. Но в твоята искреност — и в твоето приятелство — не съм се съмнявал никога. Ти разбираш: аз не бях привикнал — и отрицанията, които чух така отведнаж, ме направиха да загубя равновесие и хладнокръвие за няколко момента. То мина."[10]

След това изпитание техните отношения ни поднасят все нови и нови доказателства и потвърждения за истинността на уверенията, разменени в писмата. Нещо повече, в бележките на Боян Пенев вече срещаме опити за цялостни характеристики на поета, за психологическо портретуване. Той вече е натрупал достатъчно наблюдения, видял е приятеля си в най-различни житейски и литературни ситуации, надмогнал е частичността на извода, почиващ върху отделния факт, и се домогва до черти, които засягат същностни страни от неговия образ на човек и творец. В един от спомените си Боян Пенев отбелязва: „Едно голямо богатство на човек. Силен стремеж към душевното и в същото време твърде много физическо. Примирение на едното с другото в последните му стихотворения . . . Една цялостна натура със своите недостатъци и предимства. Една рядка, изключителна и необикновена натура. Постоянно вътрешно движение. Това е неговата характерна черта (както на Ботев); волева натура, много воля, много чувство. Постоянно възбуден; вън от възбуждението и вътрешното движение за него няма живот. Емоционалност, афектираност."[11]

Но истинските изпитания на тяхното приятелство са предстоящи. Съдбата пожела да стори това, като го подложи на най-суровите и трагични проверки, с които разполагаше. След опитите за самоубийство на поета Боян Пенев е един от малцината, които му останаха докрай предани и заедно с това докрай изпълнени с готовност да го защищават от хулите на обществото, от омразата на дребнавата еснафска гмеж. Затова Яворов не го забравя в предсмъртните си минути. Едно от писмата, които остави, преди да изпие отровата и си тегли куршума, беше адресирано до Боян Пенев. Това беше един акт, който по достойнство увенча тяхното приятелство, за да го издигне до непомръкващ пример за бъдещите поколения. Ето тези предсмъртни думи, пропити с най-висока признателност и безгранична обич: „Мили стари приятелю! Отивам си. Ти оставаш — работи и расти. Една от моите радости е твоето светло бъдаще!"

А изправен над прясно изкопания гроб, живият от двамата със завидна пророческа дързост рисува картината на бъдещето, което очаква поета.

„Той ще бъде ценен, славен и обичан, но не през нашето, а през едно друго, по-далечно време, от едно друго поколение. Ще бъде обичан не от малцина, а от мнозина. Никой не ще хвърля тогаз камък върху неговата светла памет, защото всички ще видят и ще познаят у поета онова безгранично, велико страдание, за което нашето време бе сляпо."

Нашата действителност поднесе не едно доказателство в подкрепа на тия пророчески слова — налице са и новото време, и новото поколение, достойни да оценят великото страдание на човека и великата поезия на твореца Яворов.

---

[10] П. К. Яворов. Събрани съчинения в пет тома. Т. V. С., 1960, с. 280.
[11] Б. Пенев. Дневник. Спомени, с. 250.

Яворов и Вапцаров

Бойка Вапцарова

Пейо Крачолов Яворов е първият български писател, който се появява в пътя на Вапцаров. В зрелите си години Вапцаров разказваше понякога, че той го е учил да произнася правилно думата револвер. Известно е, че Яворов и Йонко Вапцаров са участвували заедно в сражения с турския аскер, описани в „Хайдушки копнения“, и дружбата им е продължила до трагичните дни на поета през 1914 г.

В своите спомени учители, съученици, приятели и близки на Вапцаров разказват, че той е бил под силното обаяние на Яворовата поезия и не е пропускал случай да издекламира някое негово стихотворение или да разкаже епизод из живота на любимия си поет.

И нашите първи срещи бяха обгърнати от лиричното настроение на Яворовата поезия. Нямаше разходка или дружеска сбирка, на които Вапцаров да не припомни някой куплет от Яворовите стихотворения. То ставаше твърде естествено, като реакция на произнесена реплика или под напора на някакво настроение, защото Вапцаров дълбоко чувствуваше поезията и виждаше в живота това, което другите не забелязваха. Предаваше го без риторика, просто като разговорна реч, създаваше се сърдечна атмосфера, спонтанно запявахме „Заточеници“, „Желание“, „Бежанци“, „Ден денувам“ . . . Той ни подсети благоевградската студентска компания да се фотографираме пред бюста на Яворов в Градската градина по случай 30-годишнината от Илинденското въстание. А веднъж ми изпрати картичка по весела поща със стиховете от „Вълшебница“:

„Душата ми е пленица смирена,
плени я твоята душа!“
Яворов[1]

Повечето от младежите бяха влюбени и Вапцаров поддържаше възвишеното им чувство с любовната лирика на Яворов. Понякога ни представяше цял рецитал от стихотворения на Яворов за любовта и ни изтъкваше как авторът със силата на словото е предал вълненията на влюбените в най-разнообразни емоционални дълбочини. Като голям артист Вапцаров

[1] Снимката и картичката се съхраняват в архива на Вапцаров при Института за литература, БАН.

влизаше в ролята на младия ковач от „Калиопа“, за когото слънцето не изгрява от небето, а:

Среща, хе — отзад пердето
нему то се навестява.

Или пък страдаше заедно с героите от „Луди-млади“, чиито родители са решили за други да ги оженят. Представяше ни бурната любов на „Павлета делия и Павлетица млада“, тревогата в душата на влюбения в „Овчарска песен“ и т. н.

Но Вапцаров не беше само рецитатор на Яворовите стихотворения. Неговите ранни творби показват какво огромно влияние е оказало художественото слово на Яворов върху начинаещия поет. Ако проследим темите на стихотворенията, изобразителните средства в произведенията на Вапцаров от този период, силно изпъква фактът, че те са се създавали предимно в духовната атмосфера на Яворовата поетика.

Много стихотворения Вапцаров е посветил на любовта, но и тук под влиянието на своя учител представя това чувство ту като светъл момент, възраждане и възвисяване на духа, ту песимистично — „по два различни пътища вървим“, „Аз не зная ти защо си влюбена“, „Отминахме, защото бяхме горди“ /от „Разтрога“/ и т. н.

В някои творби от младежките години на Вапцаров доминира безпокойното чувство на страдание и съмнение на духа:

О, аз съм сам, о аз съм вечно сам,
за мене няма радост ни наслада („Скръб“)
. . . . . .
„Душата ми е гробница студена,
душата ми е пуста пустота;“
. . . . . .
Аз съм бледен, изхабен и рухнал
още в своите двадесет години.
. . . . . .
и т. н.

В други случаи изкуствената студенина е надделяна. С бодри звуци са написани стихотворенията за родината. Той мечтае да измине пътищата на своя учител, описани в „Хайдушки копнения“. В „Розовата тетрадка“[2] И-та през 1927 г. записва:

За теб, родино, в борбата,
за теб, родино, в планината
хайдушка песен аз ще пея,
. . . . . .
за твоите синове терзани —
. . . . . .
На края ще кръв пролеем до един.

По подражание на Яворовите „Хайдушки песни“ в същата тетрадка са написани: „Първа ми севдо, първа изгоро, не жали“, „Сън“ (Късни нощи

[2] Институт за литература при БАН.

друм минувам), „Нощем ходя, нощем бродя“ и др. Темата родина е била обект на вдъхновение и през следващите години. В тетрадките му от 1928, 1929, 1930 г. се намират стихотворенията: „Зов“ („При първи зов, при първата покана“), „Обичам те, Пирин“, „Мъка“, „Носталгия“, „Ние тръгнахме, угасваше денят“, „Хайдушка песен“, „Мъка“ („Ех, да не беше жал по години“), „Смяна“ и др. Стихотворението „Предвещание“ е изпълнено с вяра, че пролятата кръв е отишла не напразно:

Аз вярвам майко — малък слаб поет,
аз вярвам, че ще дойде светъл ден. . .

(Голямата тетрадка)[3]

Както и у Яворов, в стихотворенията съвършено отсъствува шовинизмът и националистическата ограниченост. Но Вапцаров отрано се сблъсква с двете противоречиви разбирания за родината, за нейното настояще и бъдеще. Тревожните си размишления след няколко години той изрази в стихотворението „Родина“, в което великата любов към родината се слива с идеята за общочовешка справедливост:

И нося в сърцето си младо
тревожното знаме
и вечния устрем
на всички без покрив и хлеб.

Той се бе убедил, че творческият опит на великите предшественици не може да бъде пренесен изцяло във времето, в което живее, защото пред твореца стоят други задачи и се налагат нови естетически принципи. Но до края на живота си Вапцаров чувствуваше Яворовите произведения като творчески помощници. Нямаше стихотворение на Яворов, което той да не беше изучил, да не го беше „разнищил“, както обичаше да се изразява. Например той високо ценеше у Яворов релефното изобразяване на характерите и от честите повтаряния ние околните запомняхме цели стихотворения. Например пред нас живо изпъкваше старият ревнив съпруг от поемата „Калиопа“, но Вапцаров подчертаваше колко майсторски, как само с няколко щрихи Яворов го е представил в истинския му образ на зъл лихварин, който

Ще преброди, ще обходи
градските чегдани.
Ще се лута да набута
кожи недодрани. . .

Или пък ни показваше бащата-деспот от стихотворението „Луди-млади“, който „чашите целува сладко“, хока и кори дъщеря си, накрая заповядва:

„Слушай! Станча одобрявам,
с Хъков Станчо те главявам;
днес баща му — той ми рече,
аз му рекох. . . свърши вече!“

---

[3] Голямата тетрадка. Дом-музей „Никола Вапцаров“, София.

А след години Вапцаров при друга обстановка изобрази закостенелите разбирания на бащата в стихотворението „История“:

Мъдруваха бащите в къщи:
„Така било е и ще бъде. . “

Особено се възхищаваше Вапцаров от стихотворението „Край огнището“, в което според него Яворов е обрисувал с изключително майсторство характерите и сложната психологическа връзка между героите на едно скърбящо семейство. Той казваше: вижте колко наивни и добри са представени децата:

— Мамо, Божи днес видял
върнал се и Гойнин Злати;
ако да не би умрял,
ще си дойдеше ли бати?
. . . . . .

и по-нататък показваше как Яворов умело е предал страданието на бащата и майката по убития във войната син:

Млък-те! Жено, че и ти,
пак те мътната повлече.
Петра, бог да го прости,
няма да го върнеш вече.
Чуй ме. стига. . .
. . . . . .

Майката:

Станах снощи: гръд гори. . .
Взех най-новата му дреха
и над нея до зори
плаках, плаках без утеха.
. . . . . .

По-късно в стихотворението „Песен на жената“ Вапцаров отрази тревогата на Долорес от надвесилата се смърт:

. . .ала мене ме боли
и тежи ми, и тежи ми,
тая страшна пустота,
легнала във нашта стая.
Хлопна пътната врата —
Няма да се върнеш. Зная.

На една от тетрадките с ранни стихотворения Вапцаров е поставил общо заглавие „Скици“. В нея той е преписал на чисто стихотворения, отразяващи картини от природата: „Танцуват вълните, в кипежа си бесен“; „Някой се моли и стене в нощта“; „Смътно — сякаш, че миражи се прозират тъмни стволи“; „Чуй как сепнато в нощта стенат падащи листа“ и

др. Тук младият поет се е стремял да постигне майсторството на своя учител да съгласува човешките изживявания с природната картина.

Като разглеждаме тетрадките му с ранни стихове, откриваме една характерна черта в творчеството на Вапцаров — поетът отрано разбира, че формата е важна страна в поезията. Той преработва стихотворенията си по няколко пъти. Музикалността на Яворовия стих, богатството на поетичната реч, оригиналните образи, драматизмът, диалогът, вмъкване на разговорни народни думи са допринесли немалко Вапцаров да овладее тайната на стиха, а по-късно да изработи художествена форма, отговаряща на неговите идеи. Въобще може да се напише цяла монография за благотворното влияние на Яворовото творчество върху развитието на таланта у поета-революционер.

През 1934 г. по случай 20-годишнината от трагичната смърт на Яворов в печата се появиха статии, спомени от истински и мними приятели, скрити завистници и врагове на поета. Вапцаров се възмущаваше от грубата фелдфебелщина, проявявана спрямо Яворов — гордостта на българската литература. Когато прочиташе някоя нелепост, с болка рецитираше откъса от „Песен на песента ми“:

Ръце нечисти през ония дни
разплитаха, заплитаха, мърсиха
копринатa на твоята коса.
В кървавите на кръвник обятия
нима веднъж се ти превива?
Разврата ли не чух невинността ти да осмива,
и невинността да те обсипва
с хули и проклятия?

Той реши да изнесе сказката „Трагедията на Лора и Яворов“ пред работниците във фабриката в с. Кочериново и в читалищата на Благоевград и с. Рила. В моята памет е останало, че Вапцаров отхвърляше нападките, дребните интриги и разприте около самоубийството на Лора и Яворов и обясняваше катастрофата на големия поет като последица на голяма душевна болка на потиснатата творческа личност от едно враждебно общество, на неговия стремеж към доброто и високи морални идеали.

В тези дни, а и до края на живота си Вапцаров често мислеше за призванието на поета, за мястото на художника в живота на народа, за неговата отговорност пред времето и пред историята. Безкрайно скромен в оценката на своя талант, през 1935 г. Вапцаров започна да пише пиесата „Вълната, която бучи“, защото чувствуваше непреодолима душевна потребност да изкаже в художествена форма своето верую в епохата „на дива жестокост, пред прага на новия свят“. Вътрешно той сякаш искаше да поведе вече диалог със своя учител Яворов за философско-естетическите позиции на поета, за мястото на напредничавата интелигенция в живота. Двете произведения си приличат по разобличаването на грубата буржоазна действителност. Яворов и Вапцаров добре познават морала и социалните предразсъдъци на тази среда и безпощадно я показват в цялата ѝ голота.

Но на главния герой Христофоров от драмата на Яворов „В полите на Витоша“ Вапцаров противопостави в своята пиеса Андрей. И двамата

са честни, благородни младежи, искат да бъдат полезни на обществото. Но Христофоров мечтае повече за съвършенство на личността и обществото, отвратен е от партизанщината и корупцията, но това е декларативно. При първото изпитание — смъртта на любимата му, се самоубива. Вапцаров показва духовния стремеж на интелигента-скулптор и инженер Андрей Попов, който е дълбоко убеден, че ако иска да помогне на своя народ за справедлив и разумен живот, трябва да се бори заедно с трудовия народ, да бъде неделима част от големия човешки колектив. Пиесата завършва с увереност в победата.

През целия си живот Вапцаров се прекланяше пред поетичния талант на своя учител, дълбоко разбираше неговата душевна болка, тревогата за съдбата на човека, жаждата за щастие, свобода, но като поет от друго поколение той водеше открит или дискретен разговор с Яворов. На безнадеждността на „В часа на синята мъгла" Вапцаров противопостави стихотворението си „Не бойте се деца". На избраната от Яворов духовна самота, култ към страданието Вапцаров отговори с вярата в живота, в слънцето — непобедимия враг на мрака, синоним на висшето начало на живота, свободата, истината. В „Угасна слънце" Яворовата душа стене:

Угасна слънце, няма я луната,
в небо звезди не ще изгреят пак!
И аз лежа безсилен да се дигна
изпод нависналия леден мрак.

На този отчайващ стон Вапцаров се противопостави със стихотворението „Писмо". И заяви с топла вяра:

За мен е ясно, както че ще съмне —
с главите си ще счупим ледовете.
И слънцето на хоризонта
тъмен,
да, нашто
ярко
слънце
ще просветне.

В нашия дом често се говореше за Яворов, защото той беше оставил дълбоки следи в семейство Вапцарови и всички негови членове се отнасяха с благоговение пред автора на „Калиопа", „Арменци", „Нощ", „Хайдушки песни". А маската на Яворов бе окачена над леглото ни. Вапцаров подробно разпитваше баща си за срещите му с Яворов, интересуваше се от най-малките подробности — какво са говорили, кои са били приятели от средата на баща му, по кои улици се е движил Яворов, кои заведения е посещавал, в къщи кой му е отварял вратата, когато старият е ходил на гости, и още много битови подробности. В стаята настъпваше мъчителна тишина, когато свекър ми разказваше как Яворов със сълзи го е молил да му даде няколко патрона, защото няма вече сили да лежи в болницата и да понася ехидството и гнусните клевети на обществото . . . Кольо излизаше от стаята целият настръхнал, отиваше в спалнята и дълго не

можеше да дойде на събе си, не можеше да се помири, че е докаран до самоубийство един „от онези необикновени, които се раждат на векове един път . . .“[4]

По трагично стечение на обстоятелствата Яворов участвува в съдбата на Вапцаров до края. Мама Елена Вапцарова беше подала молба до министъра на войната за смекчаване на смъртната присъда, искана от прокурора.[5] Молбата завършваше със стихове на Яворов от „Заточеници“:

Рушители на гнет вековен —
продаде ни предател клет.
. . . . . .
А можехме, родино свидна,
ний можехме с докраен жар
да водим бой — съдба завидна! —
край твоя свят олтар.

[4] Из писмото на Н. Вапцаров до сестра му Р. Вапцарова от 24. X. 1932. Институт за литература при БАН.

[5] Възспоменателен лист „Никола Йонков Вапцаров“ — Горна Джумая, юли 1947 г.

Личната библиотека на поета П. К. Яворов — бележки и маргиналии

Златана Хлебарова

П. К. Яворов започва да събира своята библиотека[1] от оня момент, когато неговата майка, Гана Крачолова, през 80-те години на миналия век изкопава собственоръчно в кирпичния зид на къщата им в Чирпан малка ниша, където „Пейчо да си слага книжките". Първата книга е „Гарибалди — черти от неговия живот", на която 7-годишният Пею Крачолов се е подписал „Пейчо, 1885 г.". И от нея се е учел да чете. Втората книга, която ляга до първата, е „Записки по българските въстания" на Захари Стоянов — любимата книга на бъдещия поет.

През 90-те години библиотеката изведнъж се обогатява със социалистическа литература — времето, когато е ученик в Пловдивската гимназия (1893—1895) и е член на социалистическата група, а през 1896 г. като телеграфист в Чирпан, гара Скобелево, той е един от организаторите на голямата чирпанска социалистическа група. В този период Яворов си купува „Манифест на комунистическата партия" от Маркс и Енгелс, книги от Плеханов, като „Фердинанд Ласал — живот и дейност" (1895), „Основни въпроси на марксизма" без година на издаването, Добролюбов — „Роберт Оуен" (1895), М. Бакунин — „Парижката комуна и понятието за държавата" (1892), Пол Лафарг — „Август Бебел", Шумен, 1892, и др. През 1894—1895 г. се е абонирал за в. „Работнически другар", издаван в Сливен — в музея в Чирпан се пазят броеве номера 15, 16, 17, 19, 21—22,

[1] Понастоящем библиотеката на П. К. Яворов е разпределена между музеите „П. К. Яворов" в София и Чирпан. Христо Недялков в книгата си: Пейо Крачолов Яворов. Произход — живот — творчество. (София, 1943) на с. 136 и 145 съобщава по сведения на Атанас Крачолов, брат на П. К. Яворов, за разграбването ѝ след смъртта на поета. Днес констатираме различия между списъка, приложен в книгата му, т. е. от времето, когато музеят ревниво е пазен от сестрата на поета Мина Крачолова. Между изчезналите книги могат да се посочат например: С. Радев. Строители на съвременна България. София, 1910, с автограф „На Пейо спомен"; П. П. Славейков. Епически песни. София, 1907, с автограф „На Яворов"; Ив. Кирилов. Жерави (драма), с автограф „На Пейо", и Маяци (драма), с автограф „Един малък спомен от оня мил януарски ден, Пейо, когато ти четох ръкописа ѝ"; М. Арнаудов. Радковски като фолклорист. София. 1912, с автограф „На рицаря без страх и укор — в дните на театралните дуели; М. Кремен. Схлупените стрехи. 1913, с автограф „На милите приятели Лора и Пейо Яворови" и мн. мн. др.

25, 37, 38, 41, 44. Оттогава е брошурката без автор „Народът и революцията“, издадена в Габрово в 1889 г., „Борец — отбор статии, подлистници против Фердинанд, 1895 г.“ и т. н. През 1897—1898 г. до средата на 1899 г. Яворов е телеграфист в будния работнически център гр. Сливен и в с. Стралджа, Ямболско, откъдето често пътува до Ямбол, град, също известен с организираното си социалистическо движение от този период. Оттогава са книгите в библиотеката му „Социалдемокрацията в Русия“ (1898) от Плеханов, „Критически бележки върху българските социалисти и социализма в България“ от д-р Иван Балсамов (Ямбол, 1898), „Превземането на Бастилията“, превод на Георги Бакалов от библиотеката на сливенския клуб „Развитие“, издадена в Ямбол, 1896 г., Лев Толстой — „Черквата и господарството“ (Габрово, 1898), С. Степняк — „Революционни профили (Вера Засулич, П. Кропоткин, Дм. Лизогуб)“, 1895 г. Върху повечето от цитираните книги Яворов се е подписвал „П. Т. Крачолов“. За този период той споделя пред Михаил Арнаудов:

„Тези години бях организирал в Чирпан една социалистическа група от 30—40, гдето имаше работници, класни учители, и тази група беше похвалена в партийната ни преса тогава като най-здрава група. Имай предвид, че през този период — 97—98 г. — аз бях чел извънредно много . . . Чел съм Достоевски, Толстой, Гоголя, цялата социалистическа литература. Чел съм от сутрин до вечер, полунощ, до видиотяване.“[2]

Тази постепенно набъбваща библиотека е била пренасяна от бъдещия поет във всички градчета и села, където е работел като телеграфопощенец. Скътана в ламаринената ракла (съхранявана в музея „Яворов“ в София) — единствения багаж на поета — до оскъдните му дрехи и завивки, тя е пътувала с него. Младият човек живее с любов към книгата, която разкрива пред него непознати светове. Затова усилено учи руски, за да чете любимите си „учители“ (както той нарича Лермонтов, Пушкин, Тургенев, Гогол, Чехов, Некрасов) в оригинал. Една тревога блика в писмата до най-близките му — Пею Гарвалов, сестра му Екатерина, — че не му остава време да чете от „телеграфчилъка“, с безкрайното работно време от 15 часа. „Представи си, дежурим на две смени: дежурството е по 24 часа непрекъснато. Моля ти се! В свободния ден да си отспиваш ли или що? Едва ми остава време да туря нещичко в главата, за да не отвикна да мисля . . . Убива ме службата! . . . Усещам аз — как от ден на ден характерът ми, душата ми дребнавее.“[3] Какво необикновено влечение към книгата — един своеобразен български Горки, който е търсил възможност да чете и при най-невъзможни условия. Една нова издънка от Крачоловите, в която напират нови интереси, скъсала с патриархалното спокойствие, устремена напред по пътищата на душата, открити му от книгите. Ведно със задълбоченото изучаване на социалистическата литература той самостоятелно се труди над учебниците за 6-и, 7-и и 8-и клас (сега 10-и, 11-и, 12-и клас), решава задачи по математика, за да не изостане в образованието си от своите другари. Амбициозният младеж използува всяка свободна минута, когато апаратът мълчи. Пред него е отворената книга, очите жадно се впиват в редовете и той изчезва от този толкова „омерзителен“ свят, за да потъне в света на книгите до следващото оживяване на Морзовия апарат. Пред нас

[2] М. Арнаудов. Към психографията на П. К. Яворов. С., 1916, с. 24.
[3] П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. 5. 1960, с. 321.

е един непрекъснат стремеж към самоусъвършенствуване, издигане — един истински подвиг.

При работата си с библиотеката на Яворов съм принудена да потърся „формула“, по която тази библиотека постепенно се е изграждала. „Формулата“ притежава известна условност — изградена е в пряка връзка с периодите от живота на притежателя ѝ П. К. Яворов и годината, в която са издадени книгите. По този начин се оформят три списъка на книги:

I списък — книги, закупени включително до 1899 г. — времето до идването на Яворов в София, т. е. от престоя му в Пловдив, Чирпан — гара Скобелево, Сливен, Страланджа, Ямбол, Анхиало.

II списък — от софийския период (1900—1913).

III списък — френски книги на брой 62, събрани от престоя му във Франция (1904, 1907—1908 и 1910).

Както споменах вече, тази класификация притежава известна условност в нейното използуване. Причините:

1. Не всякога годината на издаването на книгата съвпада с годината на купуването ѝ. По тази причина много книги от първия списък до 1899 г. може да са били закупени по-късно, през така наречения софийски период.

2. Много от книгите нямат дата на издаването — характерен белег за нашето ранно книгоиздаване. И затова причисляването на книгите към първия или втория списък се определя от заглавието, правописа, външното оформление на книгата, с което още повече се засилва елемента хипотеза и затова повечето от тях остават в първия списък (изключение: „Драмите на Леонид Андреев“ и Пшибишевски — „Синовете на земята“).

3. Във френския списък фигурират книги с дата на издаването 1913 г., което означава, че те са закупени в София или по някакви неизвестни пътища са достигнали от Франция до поета.

Но независимо от изброените сериозни възражения срещу приетата схема по липса на исторически данни, какъв е източникът за снабдяване с книги (както например се знаят пътищата на Пенчо Славейков, по които се снабдява с книги)[4], ще се съобразяваме с това разпределение.

В Яворовата библиотека от първия списък влизат книги с необикновено разнообразен характер: художествени произведения на наши автори (Григор Пърличев, Ил. Р. Блъсков, Светослав Миларов, Иван Вазов и др.), на руски (Пушкин, Лермонтов, Толстой, Гогол, Тургенев, Некрасов и др.), западноевропейски (Юго, А. Дюма, Гьоте, Шекспир и др.). До тях ще срещнем книгата на Морган „Първобитно общество“, на Рене Декарт „Философски разсъждения“, „Чудесата на растителния свят“, много социалистически, исторически и други книги.[5]

Книгите са закупувани с оскъдните средства на бедния телеграфопощенски служител, който си е правел точна сметка за всяка стотинка, тъй като е отделял от бедняшката си заплата и за своите близки. Зимата е посрещал със скъсаните си обувки, подсушени с цигарени кутии. Младият човек е четял до „себеизтощение“ и често слънцето го е заварвало над книгата задълбочен — започвал е изморителният му, без прекъсване 15-часов работен ден.

В Анхиало разцъфтява талантът на поета. И последните месеци на 1900 г. младият Пею Яворов е наново на път със своя сандък, натежал

[4] Ст. Каролев. Жрецът-воин. Т. I. С., 1977, с. 79.
[5] Вж. списък №1 в края на статията.

още повече от новите закупени книги. Започва софийският период от живота му, когато обществеността ще надделее над поета и това личи от новото попълнение в неговата библиотека. През този период преобладава литературата с обществено-политически характер. Той приключва с книгите, издадени през 1913 г. като отзвук от националната ни трагедия след Балканската война. Тези сравнително нови, може би последните закупени от самия Яворов книги са: „Изложение по събитията на 16. 6. 1913 г." и „В защиту Болгарии" (откъси от намерени писма), София. Те изразяват една голяма болка от нещастието, сполетяло народа ни, поверил съдбата си на недостойна коронована глава. Тези книги не са били пренасяни по пътищата и имат живот с поета само няколко месеца. Но колко трудно се различават от останалите книги! Явно — много, много често поетът ги е вземал в ръцете си.

Третият списък — книги на латиница — потвърждава мнението за разностранните интереси на П. К. Яворов. А тук те са проявени още порелефно: антологии и обзорни литературни изследвания върху руската, италианската и английската литература, философско-етически произведения от Спиноза, Шопенхауер, Корана и книга за исляма, книги за Балканската война, политическа литература, издавана от „Общество за приятели на руския народ и присъединените народи" в периода 1905—1910 г.

Интересът у Яворов към тази литература не е случаен. Още през януари 1905 г. в писмо до приятеля си М. Янков той пророчески определя значението на тогавашните революционни събития в Русия:

„Революцията в Русия няма да спре при конституционни обещания. Социалдемокрацията там е сила, която ще изведе събитията по-далеч от най-смелите предположения. И тогава . . . Представи си този стоипетдесетмилионен народ, освободен от жестоката тирания и пробуден за идеалите, възвестени от най- добрите му синове. Той би бил сила, способна да преобразува света."

Затова, когато през 1911 г. македонският революционер Карайовов с писмо от Париж предлага на Яворов да се включи в „Общество на приятели на руския народ" като представител на България, отговорът е кратък и категоричен: „Всичко, което пишеш и искаш — прието. Ще направим каквото трябва."

Заглавията имат качеството да говорят, възстановяват, уточняват. Но все пак книгите мълчат. Книгите заговорват, когато ги разтворим и забележим поправките, бележките, маргиналиите, оставени от ръката на поета. Тогава вече всичко става ясно — и вкус, и мнение, и позиции на читателя-поет, и образът на чудака-мълчаливец вече се доразкрива пред нас.

Подчертавания, знаци, маргиналии намираме само в първия списък. И това е обяснимо. Тогава младият Крачолов задълбочено е усвоявал знания, усвоявал е непознати истини, проверявал е своите позиции — изграждал се е като личност. Съответствието между неговото мнение и мисълта на автора, изразено пряко или косвено чрез литературен герой, е довеждало читателя до радостна възбуда и моливът подчертава цялата мисъл или тегли отвесна черта в полето. Сведенията, важни, съществени за читателя, се отбелязват с няколко отвесни черти, често пресечени с малки хоризонтални, за да бъде забележката по-съществена и се отдели от останалата част, а понякога се прибавя и буквата „В", т. е. „важно".

По страниците на Тургеневия роман „В навечерието“, превод на И. Иванов от 1889 г., намираме редица интересни бележки. Несъвършенството в превода е предизвикало реакцията на бъдещия стилист и първите му подчертавания означават несъгласие с превода. Например на с. 6 е подчертано неуместно намереното сравнение, че лицето на Елена не се поддава на скулптора Шубин за моделиране „като гвоздей в камък“. На с. 7 е подчертано име, заимствувано от оригинала с падежните форми /Николая Артемовича Стахова/, несъобразено с особеностите на езика ни. По-нататък подчертаванията имат друг характер. Когато се изнесе подчертаният материал, той характеризира не толкова самия автор Тургенев, а преди всичко читателя Крачолов. Например, на с. 82 мислите на Елена Стахова са подчертани с червена отвесна линия: „Ето най-сетне един справедлив човек; ето на кого може да се облегне човек. Той не лъже; той е първият човек, когото срещам да не лъже: всички други лъжат, всичко лъже.“

С. 83: „Защо ли не е русин той? Не, той не може да бъде русин.“

С. 110: направен е паралел между България и Русия. „Там /в България — б. м./ истински живот, от живота даден идеал; а пък тук /в Русия — б. м./ даже няма чувството на дълга, ами една служебна честност и способност без съдържание.“

„Ти вярваш, а той не, защото само в себе си не може да вярва човек.“

С. 132: „Инсаров й стисна ръката. — О, вий, руси — рече той, — златни сърца имате вий. И той, той ме е наглеждал, той не е спал по цели нощи . . . Пък и ти, ти, ангеле мой . . . Нито едно помъмряване, нито двоумение . . . и всичко това за мене, за мене . . .“

С. 146: „Да! Да! Не трябва да приказва човек за себе си: не трябва да се хвали. Ний нямаме още никого, нямаме хора, накъдето и да погледнем. Всички са или дребосък, гризачи, хамлетчета, самоеди, или тъмнина и подземна глухотия, или диванета, празни води и тъпанарски топузи! Пък случват се и таквиз: до позорна тънкост изучили сами себе си, непрестанно пипат пулса на всяко свое усещане и сами се обаждат: ето например, какво усещам аз, ето какво мисля. Полезно, умно занимание! Не, ако да имаше измежду нас хора за работа, не би ни оставила тази мома, тази чувствителна душа, не би се изплъзнала като риба във водата. Какво е това, Увар Иванович? Кога ще дойде и нашето време? Кога ще се народят и у нас хора?“

Младият Крачолов е подчертавал тия пасажи в оня период, когато наблюдава от упор живота, проверявал е своите мисли чрез мислите на големите писатели, търсел е образното им осъществяване. Неслучайно той причислява Тургенев към своите учители. Как се е извъртял животът, че Яворов, потомъкът на Инсаров, е обсаждан с „дребосък, гризачи, хамлетчета, самоеди или тъмнина и подземна глухотия . . .“, та няколко десетиления след Тургенев да очаква в своята България едно ново „Накануне“? Какво преклонение пред справедливия човек, който не лъже, и ненавист към хората, у които „даже няма чувството на дълг, а една служебна честност и способност без съдържание“! И не го ли тласва всичко това към Македония, която все още раждаше своите „инсаровци“? И в отговор на Тургеневите думи „ . . . Ти вярваш, а той не, защото само в себе си не може да вярва човек“, като че ли Христофоров казва: „Моли се дете, моли се и за тези, които не могат да се молят“, а Яворов пише в писмото си до Никола Найденов, че търси нова религия. „Аз търся в ма-

кедонското движение един идеен тласък, защото без такъв не мога да работя, не се чувствувам достатъчно силен да продължа по-нататък литературните си занятия."

С. 151: подчертани с три отвесни черти са следните думи: „. . . а в тази минута, в тази стая умираше онова минало, за което той спомена, миналото на хората, които се бяха събрали в нея. То умираше за възраждане към нов живот, да речем, но все пак умираше."

Още тогава, в ранните си години, Крачолов — Яворов е чувствувал близка позицията на Елена — Инсаров, за да поеме след няколко години техния път „на истинска народна и човешка служба", а в творчеството си да развива образите им в една по-нова проекция — „В полите на Витоша", където хората „не убиват с игла от злато, а с дърварска секира". „В навечерието" е единственото художествено произведение от библиотеката на Яворов, върху което са оставени следи от внимателен прочит и лично отношение към поведението на героите от книгата.

Останалите бележки и маргиналии са върху книги с обществено-политически характер. Но те от своя страна попълват профила на общественика Яворов.

Книгата на М. Туган-Барановски „Великите утописти" (Роберт Оуен, Сен-Симон и Шарл Фурие) в превод на Георги Бакалов, Варна, 1902, е цялата изпъстрена с подчертавания — с една, две и три отвесни линии в полетата. Това прави невъзможно цитирането на всички отбелязани мисли. Ще посочим само по-значителните.

В раздела за Р. Оуен (с. 13—27) на всяка страница са отбелязани една четвърт от редовете — предимно тези места, които посочват положителните резултати от експериментите на Оуен. На с. 12 с две черти, като извод, е подчертан следният пасаж, преценен от Яворов като много важен: „За смяна на днешната стопанска система трябва да се създаде нова, за основа на която да се положи една разумна, планомерна организация на общественото стопанство в интереса на всички." По-нататък е подчертано: „Чужд на идеята за класова борба", „От гледище на Оуен формата на управлението няма никакво значение за икономическото положение на народните маси и за проектираните от него социални реформи". По повод неуспеха на експерименти на Оуен в Ню хармони е подчертан с две черти следният пасаж: „Техните нрави, навици, характери, симпатии, потреби са се развивали върху почвата на борбата за съществуване и на закона за конкуренцията — върховните заповедници на капиталистическия свят. Може ли в такъв случай да бъдат годни за създаването на едно ново общество, основният закон на което изисква безкористно служене на общите интереси?" И следва четворно подчертаване с две отвесни и две наклонени линии като голям диез: „Новата социална наредба изисква и нов човек, който не може да се яви при първия зов на един благороден мечтател."

Книгата щателно преценява и критикува утопизма на Оуен от марксистки позиции. Точно тези места най-често са почертавани от Яворов с две и повече отвесни линии, както например обяснението за свръхпроизводството при капитализма (с. 19).

На с. 20: „Единствената мярка за ценността е трудът!" И по-нататък с две черти при характеризираната работническа борса на Оуен: „Размяната се извършва без никаква намеса на парите и ценността на стоките се измервала само с труд" и т. н.

Книгата на Туган-Барановски информира Яворов за развитието на идеята за създаването на работнически кооперации в епохата на капитализма, „докато светът още не се е изменил“ (с. 24). „И така, първа стъпка към кооперативното производство е кооперацията на потребителите“ (с. 25) — отбелязано пак със знака # на с. 26, „. . . съвременното кооперативно движение всецяло е излязло от пропагандата на Оуен“ (знака #).

Младият социалист-марксист Яворов е прибавил нещо ново към своята теоретическа подготовка. В раздела за Сен-Симон (с. 28—64) забележките са на всяка страница по няколко. Ще се спра само на онези, отбелязани със специален знак.

С. 50: „Колко гениално е Сен-Симоновото посочване връзката на политическата уредба със състоянието на вътрешните сили в даден обществен организъм! И колко остроумно дълбока и бляскава е неговата критика на френската конституция . . . Тъй нареченото материалистическо разбиране на историята, свързано обикновено с името на Маркса, също е намерило гениалния си изразител много по-рано от Маркса в лицето на Сен-Симон.“

С. 54: „Никой други, а именно Сен-Симон е изказал гениалната мисъл, че истинската конституция на обществото не трябва да бъде измислена, а открита.“

С. 58: „Противоположност на Оуенизма Сенсимонизмът докрай е останал чужд на работническата класа. Той е бил едно чисто интелигентско движение, което обединило за известно време мнозина даровити хора от заможните люде“.

Статията за Шарл Фурие, с. 65—93, е също така почти цялата подчертана с единични отвесни линии и със същите диезоподобни знаци за отбелязване на възлови места.

С. 82: „Какво страшно разпиляване на човешка сила представлява дребното разпокъсано селско стопанство!“ След това са подчертани редовете, в които авторът споделя мисълта за големия икономически ефект от сливането на дребната собственост — селскостопанската и промишлената цивилизация „да ползува най-добре производителните сили на обществото“.

На с. 84 Яворов е вписал следното:

1) разпокъсаност

2) дезорганизация.

Задраскал е „дез“ и остава организация, с което явно е извличал от следващите редове за себе си качествата на дребното стопанство. С две черти е подчертал мисълта: „След последователно разкритата теория на Фурие за необходимостта от кооперирането на капиталистическото производство“ и „Но колко малко оставаше на Маркса да прибави, за да създаде своето знаменито учение за законите на развитието в капитализма“.

Запознат предварително с марксизма, Яворов има възможност да преоцени приноса на социалистите-утописти в създаването на марксическото учение и по този начин да покаже и пред нас чрез забележките си своята политическа зрелост.

Интересни бележки са оставени върху книгата на Писарев „Разрушение на естетиката“. Подчертаванията са многобройни. Ще се спра само на тези, които са отбелязани с повече линии.

С. 17: „Истинското изкуство е чуждо на разкоша, тъй като съществения характер на красивото е простотата.“ Цялото изречение е отбелязано с четири отвесни линии, като допълнително е подчертано с хоризонтална

„простота“. Яворов се е стремял към ясна мисъл и по възможност към просто изказване. Затова поетът не приема поезията на символистите, декадентите, защото у тях тъмнината е търсена. Яворов определя целта на поезията така: „Тъмнината не е цел, а най-голямата яснота на мисълта“ . . . „Аз съм се домогвал до яснотата; тъмнотата не е търсена, а е тъмнота на мисълта . . . материята не позволява да бъде изказана по-ясно“.[6] Тези негови изказвания са предназначени за „Безсъници“ и „Прозрения“, където всичко — и в структурно, и в тематично отношение — е усложнено. Затова мнението на автора има съществено значение за нас в определянето на неговите естетически позиции.

С. 27: С три отвесни черти и буква „В“ е отбелязана мисълта: „ . . . художникът, подобно на всички останали смъртни, заимствува из опита на всичкото свое вътрешно съдържание, и следователно, всичките мотиви на своето художествено произведение.“ От некачествения превод смътно долавяме мисълта на Писарев, но въпреки това явно Яворов я е схванал като нещо близо, преживяно и затова я отбелязва като израз на познато и отново открито.

За своето влечение към музиката Яворов говори единствено пред проф. Арнаудов. И никъде другаде. Затова странно впечатление прави тройно подчертаният пасаж с буква „В“, т. е. „важно“ на с. 28: „Когато говори за музиката, авторът преди всичко отделя натуралната музика от инструменталната. После като разглежда натуралната музика, сиреч пеенето, той отделя естетическото пеене от изкуственото. Той нарича естествено пеене това, което само по себе си възниква у човека в минутата, когато е радостен, или наскърбен и усеща пълна вътрешна потребност да излее онова, което го мъчи, а съвсем не от стремление към прекрасното.“

С. 29: „В поезията авторът намира този неизбежен кусур, че нейните образи винаги се оказват бледни и неопределени, щом като почнем да ги сравняваме с живите явления.“ „Образът в поетическото произведение точно тъй се отнася към действителния, живия образ, както думата се отнася към действителния предмет що означава: той не е нищо друго, освен бледно и общо неопределено напомнюване на действителността.“

В разговора си с Михаил Арнаудов Яворов споделя, че не е учил техниката на стиха нито по стихотворни сбирки, нито по учебници.[7]

Запазена е малка книжка от ученичеството може би — „Ръководство за стихосложението“ по руското издание на Бордовски, Пловдив, 1894.

С. 17: Върху стихотворния пример — стихотворението „Фар“ на Иван Вазов — Яворов е изучавал стихотворните стъпки, като отбелязвал ударените и неударените вокали и е вписал в полето: срещу първи стих — „ямб“, срещу втори стих — „ямб (с 1 проп. слов)“, трето — „амфибрахи“ (Яворов е допуснал грешка) и четвърто — „ямб“. Младият Крачолов още не е можел да разпознава ямба от амфибрахия и затова може би е направил грешката. Той по-късно не си спомня за тези първи свои опити и стъпки в усвояване на мерената реч.

Значителна част от библиотеката на Яворов заемат книгите, свързани с македонския въпрос. И това е съвсем естествено. Намерил смисъл и съдържание на своя живот в борбата за освобождаване на Тракия и Маке-

[6] Мих. Арнаудов. Към психографията на Яворов, с. 35, 40.
[7] Цит. съч., с. 35.

дония от робство, той се интересува от излязлата литература по този въпрос, като и сам активно пише статии и редактира вестник „Дело“ и хектографския лист „Свобода или смърт“. В тази борба Яворов участвува от позициите на марксист ведно с Гоце Делчев, Димо х. Димов, Даме Груев и други македонски революционери, възпитаници на БРСДП, оформили най-лявото крило на ВМРО. Книгата на П. Делирадев „Македонският въпрос и социалната демокрация“ №1 от библиотеката „Революционна социалистическа библиотека“ — Александър Антонов“, София, 1907, най-точно ни разкрива идейните позиции на поета и отношението му към македонската борба. Само може да се съжалява, че книгата е разкъсана и липсват почти половината от нейните страници. Но и това, което е останало /с. 1—16/ е достатъчно да разберем под чие знаме е застанал поетът П. К. Яворов в тази борба. В началото на брошурката авторът изброява предпоставките за превръщането на македонския въпрос в „един от най-популярните въпроси у нас“; „географската, историческата и националната близост на България“. На с. 4 с две отвесни черти в полето е подчертана мисълта: „Държавната политика с македонския въпрос у нас е заведена веднага с конституирането на българската държава. Но по-определена и систематическа държавническа експлоатация с този въпрос българската буржоазия е могла да заведе само след присъединяването на Северна и Южна България.“ Така „буржоазията превръща от въпроса за неосвободените турски провинции предмет за своята външна и вътрешна политика“. След това авторът разкрива позициите на социалдемокрацията по този въпрос, плътно подчертан от Яворов като много съществено място от книгата и като негова позиция. Преди да цитирам откъса, нека припомня, че книгата е издадена през 1907 г., т. е. в оня период, в който твърде много се говори за скъсване на Яворов със социализма, когато той изживява най-големия си идеен и творчески кризис. Следователно въпросната бележка е безусловно принос в изграждането на идейния профил на поета-общественик.

С. 6: „Социалната демокрация, като теоретическа и политическа представителка на най-онеправданата, но затова пък по силата на своето социално положение и най-революционната обществена класа в капиталистическото общество — съвременния пролетариат, се бори не само за освобождението на пролетариата от игото на капитализма. Тя е и решителна противница на всякакъв вид робство. Ето защо, социалната демокрация се бори с еднакъв ентусиазъм и решителност както за унищожението на класовото господство и на самите класи, така и против всякаква експлоатация и угнетение, насочено било против една класа, една партия, един пол, една раса, една нация . . . Изхождайки от това си принципно становище, социалната демокрация е имала близко до сърцето си интересите на революционните елементи в турската абсолютическа империя въобще и специално на македонското движение.“ Позициите на Яворов не съвпадат с позициите на балканските буржоазии, а с позициите на БРСДП за освобождението на Тракия и Македония от социален и политически гнет. Като потвърждение на тези позиции в малката брошура „Македония и где е надеждата?“ откриваме ново подчертаване: „ . . . не мисли, че с прекъсването на султанския гнет ти се освобождаваш от всякакъв гнет. Не, твоите родни братя ти готвят венец от тръни, с който ще покрият кървавата ти глава и ще турят началото на нова епоха от твоя страдалчески живот.“

Участието на Яворов в македонското освободително движение е резултат от политическите му позиции и антимонархически изяви, недвусмислено изразени в неговите статии по македонския въпрос от 1901 до Балканската война — 1912 г. Никога той не е бил наблюдател в борбата, а неин активен участник. Тази негова активност се чувствува и в четенето на литературата по македонския въпрос. Моливът е бил винаги в ръцете му и следите са оставяли най-често кратки подчертавания, драсвания в полето, което говори за пълна заангажираност с проблемите, с начина на описанието им, с употребените епитети, както например в книгата на Антон Страшимиров за македонския революционер Кръстю Асенов от Сливен, племенник на Хаджи Димитър.

Н. Кареев. Етюди върху икономическия материализъм, превод, Варна, 1897. Под икономически материализъм авторът разбира диалектически материализъм. Задачата на професор Кареев, известен по това време антимарксист, е да критикува учението на Маркс главно в постановките, че историята е наука за класовата борба, а икономическите отношения са базата за развитието на обществото. Книгата е четена много внимателно, много често подчертавана с химически молив /почти всяка страница, по няколко реда/. Тук вече се срещат и кратки маргиналии в полетата. Например: с. 168. В началото на страницата е поставен въпросителен знак до редовете: „Икономиката е била обявена за основа на целия културно-социален и исторически живот на човечеството, съвършено догматически, като особен род априорна аксиома, която не иска доказателства.“ Поставеният въпросителен знак означава недоумение, несъгласие с авторовото мнение.

Несъмнено по-интересна е следващата забележка на същата страница. С малка скоба са отбелязани критическите редове, че в „. . . икономическия материализъм . . . се е загнездила . . . една от най-метафизическите, философски системи . . .“ След това с отвесна права е отбелязана мисълта: „Той впрочем, и сега не иска да се раздели от хегелианството,“ след което следва критика към тази диалектическа философия, според автора „погребана навеки“ и т. н. В полето срещу тези две по различен начин отбелязани авторови мисли стои Яворовият маргинал: „Нали формално са свързани“, който очевидно се отнася не до формалното свързване на Марксовото учение, а до формалната критика, тъй като авторът не различава „метафизичното“ от „диалектичното“.

С. 171: „По кой начин обаче религията, философията, морала, *поезията, изкуството*[8] и науката възникват из икономиката или се пораждат от нея — това си остава тайна, в която последователите на икономическия материализъм не се опитват даже да проникнат.“ В дясното поле е маргиналът: „Теория на литер (атурата) и изкуств (ото) от проф. Фриче!“. В лявото поле „произход на литературата и изкуството“.

Мисълта по-долу: „Всичко това е съвършено непоследователно и противоречиво. Тук ние имаме работа с едно чисто механично съединение на крайния материализъм с еднакво крайния идеализъм.“ В полето отбелязано с голям въпросителен знак, изразяващ явно недоумението и несъгласието на читателя с авторовата критика. Явно е несъгласието на Яворов с критиката, която Кареев отправя към марксизма, и противоречията,

[8] Думите са подчертани в книгата с химически молив.

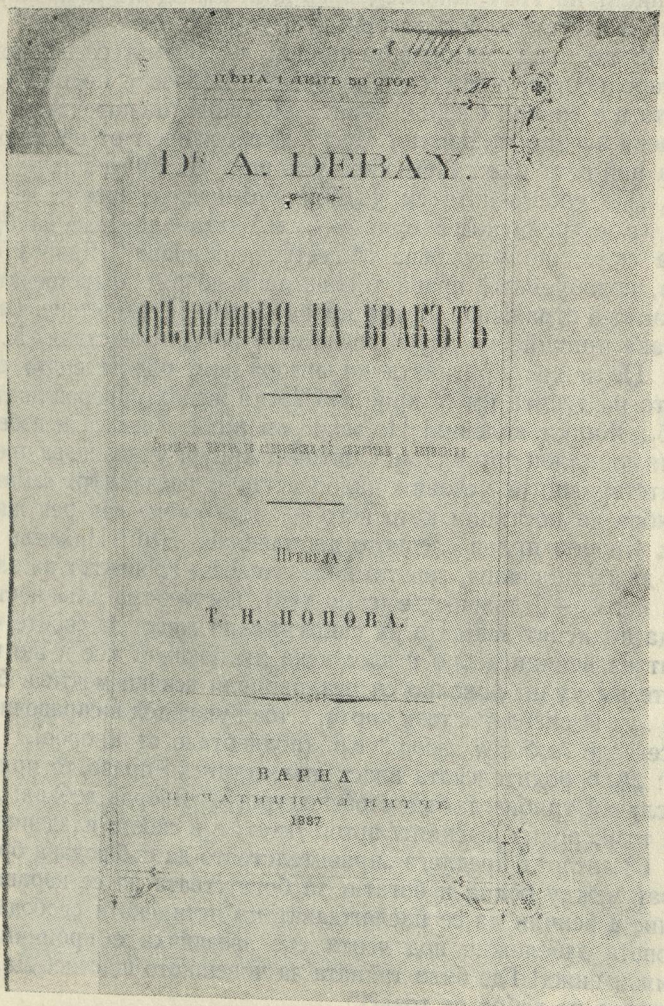
ЦѢНА 1 ЛЕВЪ 50 СТОТ.

Dr A. DEBAY.

ФИЛОСОФИЯ НА БРАКЪТЪ

Прѣведе

Т. Н. ПОПОВА.

ВАРНА

1887

Факсимиле на корицата от книгата „Философия на брака“ на д-р Дебай

които той открива в тази критика. Следователно можем да направим извода: вниманието, с което младежът четял, е неоспорим; той не се отнасял лековерно към мнението на автора колкото и авторитетно да е поднасяно. Свидетели сме на сериозна самостоятелна работа над книгата.

Несъмнено най-интересните маргиналии Яворов е оставил върху книгата на д-р Дебай Философия на брака. Варна, 1887. На корицата е подписът „П. Т. Крачолов“.

В книгата са подчертани с черен молив множество интересни факти — с хоризонтални линии отделни изречения, а с отвесни — цели пасажи.

Особено важни са обширните маргиналии, написани с мастило (под които стои и подписът на П. Крачолов), чрез които младият Крачолов изразява свое мнение и често спори с автора.

На с. 13 по повод авторовата мисъл, че „бракът се изменя заедно с времето, народността, климата и нравите“, Яворов е поставил звездичка след точката и е вписал следния текст: „По-вярното според мене е, че бракът се изменя заедно с нравите, които се обособяват от времето, мястото, климата, а най-вече икономическите условия. П. Крачолов.“

С. 34: „По собственото си дълбоко убеждение знаем, че само това освещение (т. е. религиозен брак — б. м.) може да даде на брака оная нравствена сила, що улучшава обществените нрави.“ Яворов отбелязва: „Напротив, подобрените[9] нрави трябва да подобрят нравствената сила на брака. Бракът е отражение на тия нрави. Бракът е следствие, като от своя страна /става причина на други следствия/ ражда следствия. К.“

С. 45: По повод критиката на автора към родителското становище, че щастието на децата им се крие в богатия жених, Яворов допълва следното: „Заб.: Жалки явления! Но може ли инък. Това са неизбежни рани на днешния социален организъм! Опитният хирург унищожава преди всичко благоприятствуващите условия на болестта и после лечи самата болест. И ние трябва да постъпим като него — за да имаме сигурен живот.“ Кр.

С. 55: Яворов прави следното допълнение: „Заб.: Никакъв авторитет не трябва да се признава, защото поразителен е процентът на злоупотребленията с него. — Длъжност е (само туй), неотменима длъжност на родителите е да подигнат завесата на съпружеския живот за своите чада: нека им посочат на всички добро и зло; нека им покажат кое и що ще събори въздушните им кули; доколко са реализирали всички мечти и блянове на младостта . . . И снабден с тази карта, с този указател и справочна книга — нека му се даде *свободен избор*.“ Кр. (подчертано от Яворов).

С. 57: „Ако родителската власт има истинско право, то приложението ѝ в този случай трябва да бъде особено строго.“ Яворов добавя: „В случая, какъвто е този, родит /елският/ автор /итет/ е в своето владение.“

На с. 63 авторът предлага „правителството да съблюдава браковете да се сключват между бедни и богати, та богатствата да се изравняват и да няма бедни, а всички да се наслаждават на истинската свобода“.

Яворовата забележка под черта със звездичка е ирония: „Ха-ха-ха-ха!? Вижд, вижд! Где била тайната за човешкото щастие! Да, да, лесен исап. Та какво по-добро от това?!“

В книгата са нанесени и няколко редакторски корекции, които не са с по-малко значение.

С. 15: Текст: „Само чрез женитбата те намират щастие и изпълняват дълга си към господарството, като му дават граждани.“

Яворова корекция: Заменя руската дума „господарство“ с „человечество“.

С. 35. Текст: „Тази симпатия ни заставлява да предпочитаме черноката мома пред сивата, високата — от ниската, а пълната от сухата.“ Корекция: „Тази симпатия ни заставлява да предпочитаме чернооката мома пред сивата, *или обратно*, високата — от ниската, а пълната от сухата *и наопаки*.“

---

[9] Яворов е редактирал фразата, като е заменил русизма „улучшава“ с „подобрява“.

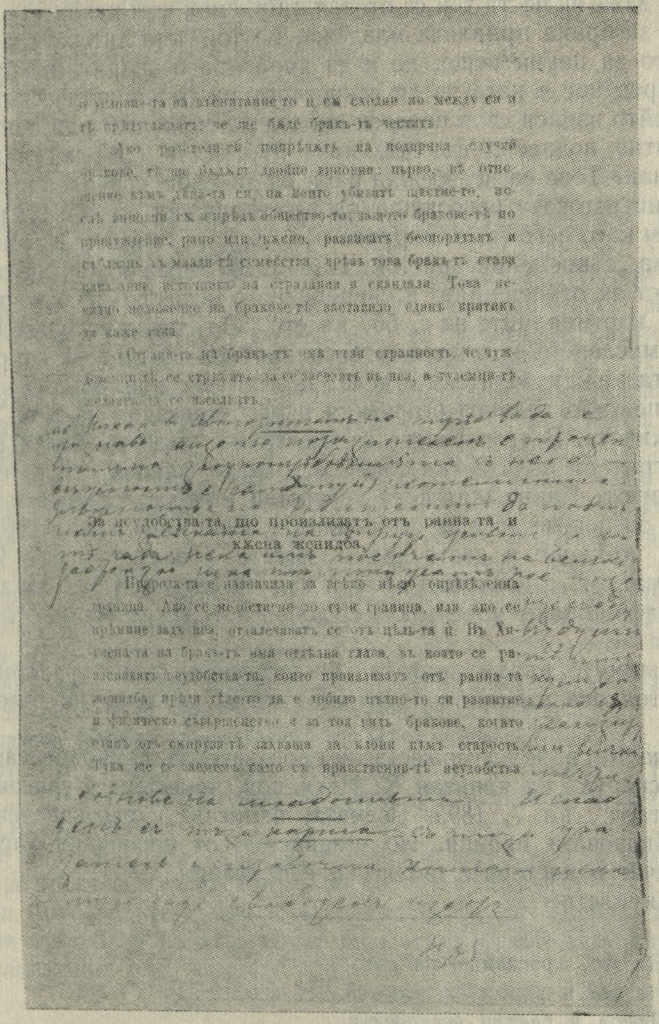

Факсимиле на с. 55 от книгата „Философия на брака“ на д-р Дебай

С. 45. Текст: „На място първата аристокрация се явява друга — сегашната богата аристокрация, която е много по-лоша от всичките.“

Корекция: „ . . . сегашната богата буржоазия, която е много по-лоша от другите“.

С. 47. Правописна поправка: „оближат“ коригирано в „сближат“.

Коментариите са излишни — пред нас са маргиналии с изключително голяма стойност. Подписът „Крачолов“ ни ориентира, че са писани около 1896—1898 г. — времето, когато активно се самообразова, чете марксистка литература. Маргиналиите са написани чисто, с мастило, прави редове и

издават една категорична убеденост в правилността на идейните позиции на Яворов; даже на места той се отнася с присмех към наивитета на автора. Проблемът за брака привлича младежа, но той чете литературата не само с желанието да научи нещо, но и да коригира позициите на буржоазния писател. Пред нас е като че ли секретарят на социалистическата група в Чирпан, който изнася своя пореден доклад на социална тема, емоционално-темпераментно поднесъл фактите пред публиката („Жалки явления! Но може ли инак? Това са неизбежни рани на днешния социален организъм!"). Удивлява ни неговата революционна категоричност (с. 45). „И ние трябва да постъпим като него (т. е. хирурга — б. м.), за да имаме сигурен живот!" Замяната на „съвременна аристокрация" с „буржоазия" определя неговата осведоменост за отношенията в съвременното общество. Изключително интересни са маргиналиите на с. 55, където 20-годишният младеж със зрелостта на мисленето и младежката си чистота апелира за откровеност в отношенията между родители и деца, за истинско приятелство между тях, което би спестило толкова огорчения и разочарования на тези, които навлизат в живота. В тези редове се чувствува стаената болка на младия човек, несгрят от родителска топлина, отрано останал сам в този „омерзителен" живот. Каква житейска зрелост и етичност струи в повика към родителите за повече доверие към техните деца! Това чувство ще срещнем претворено по-късно в двете драми, когато Крачолов — вече Яворов — поет и драматург, е извървял дългия път на своята душа. Доказателство за едно неафиширано човеколюбие, доброта и искреност в отношенията между хората!

Маргиналиите върху книгата „Философия на брака" разкриват нови страни от толкова странния и трудно уловим характер на големия поет Яворов.

Маргиналии върху художествени произведения намираме само върху поемата „Аспарух" на капитан К. Недялков, поместена в списание „Български преглед", кн. 7, 1895. Поемата, написана с високопарен език, е обект на Яворовата ирония. Но независимо от ироничния характер на редовете личат и поетовите творчески изисквания.

Срещу куплети:

На теб, красавице, на теб!
На теб и радост, и моленья,
Любов и сладки песнопенья,
и пълен с горести вертеп.
В полето — (!) и думата „посвешиванья"?

Нима да любя та е грях?
Кой теб не люби до умора? (!)

И ето с бащиний портрет
аз ида да те трогна сега, —
какъв, вижд, поглед и к'ва нега!

Срещу думата „*нега*" отбелязано: „Не си струва толкова глупости за една рима."

Така обидений баща,
изпъдил своя син развратний,
печален, денем и нощя
все вънкашните зре той вратни;
ослушва, моли се, топи,
детето свое чака мило,
и тялото му старо, хило
огън божествений крепи.

В полето: „И аз, приятелю, *вес* не те разбрах. По-добре би било да опростиш въобще това просвещение."

Един не по-малко интересен въпрос е, какво е състоянието на книгите. Разнасяни по пътища и квартири, те често приличат на знамена, излезли от боя. Сравнително по-запазени са френските книги, но не от библиотеката „Дружество на приятелите на руския народ". И още един много важен въпрос — има ли неразрязани книги в библиотеката на Яворов?

Неразрязани са следните книги: 1. Проф. Ю. С. Гамбаров. Политическите партии, тяхното минало и настояще. С., 1906; 2. Л. Толстой. Черквата и господарството. Габрово, 1898; 3. Леон Доннната. Експерименталната политика. С., 1888; 4. Ruskin. La religion de la beauté. Paris, 1904; 5. Alfred de Musset. Poésies nouvelles (1836—1852); 6. Scipio Signele. La foule criminelle. Paris, 1901; 7. L'évolution de la poésie lyrique en France. 19 s.; 8. L'occultisme et la conscience moderne, Paris; 9. Littérature anglaise, Paris; 10. La Comédie (évolution de genre); 11. Mohomet. Le Koran.

Странно впечатление прави малкият брой книги с автографи, подарени на Яворов от авторите им. В наличност са само:

1. Алфред Йенсен — изпратена до Народната библиотека; 2. „За свободата" от Ана Карима; 3. „От изток до запад" от Димитър Полянов; 4. „Разкази", 1911, от Елин Пелин; 5. „Очерки по философия на биологията" от проф. А. Златаров.

Може да се допусне, че ценните книги с автографи са изнесени, продадени или присвоени от частни лица. От тук и задачата — да се издирят, открият и приберат тези книги в библиотеката на Яворов, за да бъдат попълнени тези бели полета, които още зеят. И кой знае какви неизказани мисли крият те!

Списък на книгите от личната библиотека на П. К. Яворов днес.

1. Книги, закупени до 1900 г.

Гверази. Беатриче Ченчи. Русчук, 1868.
Мине. Животът на Франклин. 1874.
Блъсков. Лютите рани на България. 1878.
Гарибалди — черти от неговия живот. Пловдив, 1883.
История на французкий селянин. Видин, 1884.
А. Дюма. Краеноделецът (драма). 1884.
Спиро Гулапчев. Дядо Стоян. Киев, 1885.
Й. Карашевски. Бяха две повече. Ст. Загора, 1886.
Д-р А. Дебау. Философия на бракът. Варна, 1887.
Леон Доннната. Експериментална политика. София, 1888.

М. В. Шелбунов. Обществено-политическа ориентация. Търново, 1889.
Последните дни на Мюрата. Русе, 1889.
Тургенев. В навечерието. Пловдив, 1889.
Бойкинов. Събрани свободни мисли — поезия от различни автори, 1889.
Сервантес. Дон Кихот.
Гьоте. Херман и Доротея.
Л. Толстой. Крайцерова соната.
Испански рибар.
Еволюция на капитала.
Съгласен ли е социализмът с човеческата натура?
Св. Миларов. Спомен от цариградските тъмници.
Т. Рибо. Характерът (превод от руски), Разград.
Писарев. Разрушение на естетиката. Русе, 1890.
Начала от политическата икономия. В. Търново, 1891.
В. А. Каменьски. Джеймс Уат. Его жизнь и научно-практическая деятельность. С. Петербург, 1891.
Я. В. Абрамов. Т. В. Стэнли. Его жизнь, путешествия и географские открытия. С. Петербург, 1891.
В. А. Мякотина. Мицкевич. С. Петербург, 1891.
М. А. Энгельгарт. Гумобльдт — его жизнь, путешествие, научная деятельность. С. Петербург, 1891.
Ст. Заимов. Минало (бележки и исторически очерки из областта на българското движение 1870—1877 г.). Варна.
Гизо. История на цивилизацията в Европа от падането на Римската империя до Февруарската революция. Разград, 1892.
Т. П. Р. Иноплеменни бракове и лошото им влияние в челядно отношение. Ямбол, 1892.
А. И. Цомакион. Дж. Гарибальди, его жизнь и роль в объединении Италии. С. Петербург, 1892.
С. М. Брильанта. Фон—Визин. Его жизнь и литературная деятельность. С. Петербург, 1892.
Алан Кардек. История на спиритическото откровение. Сливен, 1892.
К. Фламарион. В небесата (Фантастичен роман). 1892.
Сборник "Ораторски речи". Свищов, 1892.
Иван Вазов. Т. II. Повести и разкази. 1892.
Ф. Р. Шпилхаген. С един камък зид не става. Шумен. 1892.
Антропология. Варна, издава М. М. Тимофеев. 1893.
Опит на д-р Исаая — Рубаянин. Сливен, 1893.
М. Ю. Лермонтов. Поеми. 1893.
Ричард III. 1893.
Л. Н. Толстой. Силата на мрака. 1893.
Иван Вазов. Хъшове. 1893.
По руското издание на Бордовски, съставител Н. Начов. Ръководство за стихосложенията. Пловдив, 1894.
В. Юго. Историята на едно престъпление. Пловдив. 1894.
Холо Раймунде. Манорат (роман). Габрово, 1894.
Гр. Григорович. Жертва на стачката. Чирпан, 1894.
Как живеят китайците. с. Мусина, 1894.
Тисандийе. Мъченици на науката. Пловдив, 1894.
Ф. Волховский. Чему учит конституция гр. Лорис-Меликого? Лондон, 1894.
Каталог „Фонда Вольной русской прессы". 1894.
Короленко. Воспоминание Н. Г. Чернышевского. 1894.
А. С. Пушкин. Сочинения (Бахчисарайский фонтан, Кавказский пленник). 1894.
Сбирка стихотворения, първи опит. Видин, 1895.
Митингите в княжеството за Македония. София, 1895.
Иван Икономов. Господин Крокодилов (комедия). Кюстендил, 1895.
Хлебов. „Историческите" думи и дела на г-н Стоилов. София, 1895.
История на 19 век с образи — Каролиди Павел. София, 1896.
Иван Вазов. Нова земя. 1896.
Чудесата на растителния свят. 1896.
Некрасов. Биографичен очерк (пр. Бояджиева). 1896.
А. Х. Биман. Стамболов, София, 1896.
Л. Бюхнер. Физиологически картинки. Варна, 1896.

Развой на женския въпрос до 19 век. Варна, 1896.
Св. Миларов. Иван Вазов като романист. София, 1896.
Гогол. Портрет (прев. Кирчев). Пловдив, 1896.
М. Н. Богданов. Готованци. София, 1897.
Гр. Пърличев. Биографически книжни чертици. 1897.
Брошура за историята на висшето училище. София, 1897.
Н. Кареев. Етюди върху икономическия материализъм. Варна, 1897.
Ф. Копе. Северо Торели (драма). Търново, 1897.
Сборник „Васил Левски — 25 години от смъртта му". София, 1898.
Лесигаре. История на комуната от 1871 г. Севлиево, 1899.
Превод от руски, Настоящето и бъдещето на руското общество (пр. от руски). Варна, 1899.
Г. Бон. Психологически закони за развитието. Лом, 1899.
Рене Декарт. Философски разсъждения. 1899.
Д-р Л. Х. Морган. Първобитно общество. Тутракан, 1899.
Пълен руско-български речник.

Освен тези книги П. Крачолов — Яворов — се е абонирал и за редица списания: Нива, 1892, Санкт Петербург; Българска сбирка, 1899; Български преглед, 1894—1899; Медицински беседи, 1898; Ден, 1892—1894; Библиотека за самообразование, Варна, 1895—1896; Глас македонски, 1897; Списание Ученически другар, 1898; Ново време, 1899; Селски глас (Мъглиж), 1895; Прогрес, 1894, и др.

2. Книги, закупени след 1900 г.

Рене Шатобриан. Мъчениците или победата на християнската религия. София, 1900.
А. Страшимиров. Българската интелигенция и македоно-одринското освободително дело. София, 1900.
Македонско освободително дело. Сказка в Лом, 1900.
В. Черно-Дрински. Македонска кървава сватба. София, 1900.
К. Каптерев. Идеали на женското образование. Варна, 1900.
Гете. Фауст (пр. Холотковски). Петербург, 1900.
Димох. Димов. Македонският въпрос. Дупница, 1901.
Х. Спенсер. Основанието на социологията. Шумен, 1901.
Един лъч върху разкола в македоно-одринската организация. Станимака, 1902.
Георг Брандес. Собрание сочинений. Т. 1. Киев, 1902.
М. Туган-Барановски. Великите утописти (пр. Г. Бакалов). Варна, 1902.
Решение на националните конгреси на БРСДП. София, 1902.
Д. х. Димов. Македонският въпрос и учителят. Дупница, 1902.
Гьорче Петров. Македонското освободително дело на българска почва. София, 1902.
Македония и где е надеждата. София, 1902.
Опасност от социализма. София, 1902.
Г. Бакалов. Юнските дни. Варна, 1902.
Солидарността и борбата за съществуване (пр. Г. Бакалов). Варна, 1902.
Т. Карайовов. Материали за изучаване на Одринския вилает. София, 1903.
Д-р Камионо. Опит за психология от армията. София, 1903.
Расин. Андромаха (трагедия в 5 д.). 1903.
Еврипид. Медея. С. Петербург, 1904.
Х. Спенсер. Умствено, нравствено и физическо възпитание. Габрово, 1904.
Земетресенията в България. София, 1904.
П. Кампфмайстер. Промени в теорията и практиката. София, 1905.
Каутски, Плеханов. Патриотизмът и социализмът. София, 1905.
А. А. Исаев. Съвременният социализъм. Т. 2. Тутракан, 1905.
А. Страшимиров. Кр. Асенов. София, 1905.
Дим. Йоцов. Политиката на Сърбия. София, 1905.
Ян Амос Коменски. Великата дидактика. 1905.
Из съчиненията на Белински. София, 1905.
Бальмонд. Живот-сън. София, 1905.

Проф. Гамберов. Политическите партии, тяхното минало и настояще. София, 1906.
Ибсен. Празникът на Солхауг. 1906.
Мунтер. История на живописта. София, 1906.
А. Дюма. Кин или гений и безпътен живот. Варна, 1906.
Лазаркевич. Лъкът. 1906.
Емерсон. Представител на човечеството. София, 1906.
Я. Сакъзов. Цезаризъм или демокрация. София, 1906.
Хр. Матов. Македоно-одринска революционна система. София, 1906.
Вечные спутники Д. Мережевского. 1907.
Н. Искров. Ти ще бъдеш социалист. София, 1907.
П. Делирадев. Македонският въпрос и социалистическата демокрация. София, 1907.
Я. Сакъзов. Защо се разтурил позиционният блок. София, 1907.
Ф. Брюитиер. Еволюция на родовете в литературата. София, 1907.
Елен Кей. Векът на детето. 1907.
Платон. Федон или за душата. София, 1907.
Революцията в Турция и социалдемокрация. София, 1908.
Хр. Борина. За родния край, София. 1908.
Ана Карима. За свободата. София, 1908.
Рогачевски. Леонид Андреев и неговото творчество. Плевен, 1908.
Драмите на Леонид Андреев. Попово.
Пшибишевски. Синовете на земята.
Из миналото на генерал Паренсов. София, 1909.
Скиталец — избрани стихотворения. София, 1909.
Я. Сакъзов. Пътят на реформите и пътят на сътресенията. София, 1909.
Кр. Раковски. Обединението и прогресивното движение. 1909.
Спомени на един офицер от Генералния щаб на България след 30 години. 1909.
Кр. Раковски. Славянофилството и социализма. София, 1910.
Я. Сакъзов. Международен социалистически конгрес в Копенхаген. София, 1910.
Михаелис Карни. Женщина в опасном возрасте (пр. с немецк.) Киев. 1912.
Изложение по събитията на 16. 6. 1913 г. от Централното бюро на Народняшката партия, София. 1913.
В защиту Болгарии (откъси от намерени писма). София, 1913.
София Иларионова Бардина (посвещава се на младата българка). Русе, 1913.
В. В. Вересаев. Полное собрание сочинений. С. Петербург, 1913.

3. Книги на чужди езици

Jean d'Agrève. Le Vogüé. Paris.
Ar. Schopenhauer. Pensées et fragments. Paris, 1908.
Ruskin. La religion de la beauté. Paris, 1904.
Henri Murger. Scènes de la vie de bohème. Paris.
Alain de Penenrun. La guerre des Balkans en 1912. Paris, 1913.
Alfred de Musset. Poésies nouvelles (1836—1852). Paris.
Marsel Prevost. Mussette. Paris.
Gustave le Bon. Psychologie des foules. Paris, 1913.
Scipio Signele. La foule criminelle. Paris, 1901.
Oskar Wald. De Profundis. Paris, 1907.
Marinetti. La bataille de Tripoli. 1911.
L'évolution de la poésie lyrique en France. 19 s. I. Paris, 1901.
L'évolution de la poésie lyrique en France, 19 s. II. Paris, 1901.
Ernest Haeckel. Les Enigmes de l'Univers.
Les richesses du Tong-kin; Les produits à l'importer. Paris, 1885.
Pierre Loti. Turquie agonisante. Paris, 1913.
St. Lauzanne. Au chevet de la Turquie. Paris, 1913.
Fr. Duraux. Le savoir-vivre dans la vie ordinaire.
L'illustration théâtrale: Sa soeur. Paris.
Louis Leger. Littérature russe. Paris.
G. M. Gatti. Littérature italienne. Paris.
Littérature anglaise. Paris.
Anthologie. Des écrivains français. I. Paris.

Anthologie. Des écrivains français. II. Paris.
Voyage de Gulliver.
Rh. Pagnat. Les rimes de François Pétrarque.
La philosophie zoologique.
Gui Chantepleure. La folle Histoire de Fridoline.
De Sérigne. Les plus belles lettres.
L. Levrault. La Comédie (évolution du genre). Paris.
Goethe. Werther. Paris.
S. François de Sale. Introduction à la vie dévot. Paris.
Dr. G. le Bon. La naissance et l'évanouissement de la matière. Paris, 1908.
Les cent meilleurs poèmes. Paris, 1911.
Les cent meilleurs poèmes. Paris.
Edouard Montete. L'islam. Paris.
Mohomet. Le Koran. Paris.
Spinoza. Ethique. Paris, 1902.
Laurent et Paul Nagour. L'occultisme et l'amour. Paris. 1902.
L'occultisme et la conscience moderne. Paris.
Blasco Ibanez. Terres maudites. Paris.
Méthode et traitement. La médecine naturelle. Paris.

Société des amis du peuple russe et des peuples annexés

Eugène Petit. Une Bastille russe. Paris, 1906.
André Mater. Le Juif russe. Paris, 1905.
André Mater. Le déficit russe. Paris, 1906.
André Mater. L'alliance russe. Paris, 1906.
André Mater. Les paysans russes. Paris, 1905
L. Bernstein. Les cent Noirs des nationalistes russes. Paris, 1907.
L. Bernstein. La première Douma. Paris, 1908.
L. Bernstein. Les origines de la Douma. Paris, 1908.
L. Bernstein. L'affaire Azeff—histoire et documents. Paris, 1909.
L. Bernstein. Térorisme en Russie. Paris, 1910.
Rudolf Matin. La banqueroute russe. Paris, 1906.
Le Pope G. Petroff. Lettres au métropolite Antoine. Paris, 1908.
Vl. Bourtzeff. La responsabilité du tsar. Paris. 1910.
Vera Figner. Les Prisons russes.
La première année de la Révolution russe (résumé d'événement). Paris, 1906.
Les Emprunts russes dénoncés du Parlement français.
Interpellation du parti socialiste. Paris, 1907.
Journal de la Révolution russe. Paris, 1907.
Fransis de Presens. La Révolution en Russie. Paris, 1906.
Camille Pelletent. La Révolution en Russie. Paris, 1906.
Lettre de Maxime Gorki sur les emprunts russes et la réponse d'Anatole France. Paris, 1908.

Яворов в живота на Лора[1]

Атанас Крачолов

За Лора Дрянков е бил неподходящ съпруг. Нейните стремежи далеко са надхвърляли неговите лични и социални възможности. Наистина той е бил симпатичен човек: физически добре сложен, добро материално положение, висше образование, добито в чужбина, докторско звание. Но не само това е търсела в своя бъдещ съпруг младата и амбициозна жена. Обаче майката, Екатерина Каравелова, е преценявала нещата от едно по-практично гледище и под нейно влияние и до известна степен дори натиск бракосъчетанието е било сключено. Вредните последици не закъснели. В живота на младите съпрузи още в първите дни се проявили различия, които с течение на времето се очертавали все по-ярко, без надежда за подобрение. Това подобрение не настъпва и тогава, когато Лора трябва да поеме майчините грижи за младенеца, с който е благословен бракът.

В развиващата се драма майката, Ек. Каравелова, взема живо участие. Тя не одобрява поведението на дъщеря си. Счита, че са налице условията за един добър семеен живот. Според нея правата страна в семейните спорове и конфликти не е дъщерята, а зетят и съвсем открито го брани срещу пристъпите на дъщеря си. С течение на времето различията между Лора, майка ѝ и съпруга се удълбочават все повече и повече.

Семейната обстановка не предлага на Дрянков кът за отмора, почивка и радост — и той не остава в дома. Отегчен и подтиснат, често пъти измъчен, той се заседяваше навън. Понякога лошите мисли са разпръсквани с чаша-две вино или с играене на карти. Тези обстоятелства подсилват недоразуменията. Все по-голяма взискателност предявява Лора към съпруга си, не искайки да види, че нейното поведение в голяма степен бе причина за това, което се случваше. Между тях стават инциденти, които са несъвместими с културното им ниво. Създава се омагьосаният кръг, чиято линия на няколко пъти Лора се мъчи да прескочи. Веднъж-дваж тя напуща дома си, но скоро се връща. Обаче тук вече е изчезнала всяка топлина. Най-сетне тя напуща дома, без да се върне повече. Лора замина за чужбина.

[1] Споменът на Ат. Крачолов се публикува за първи път. Публикацията е подготвена от Зл. Хлебарова.

По това време Яворов е в Париж. Тук е починала Минка Ю. Тодорова, която го бе дарила със своята любов. Това е девицата, която той бе срещнал в живота си, лъчезарна, чиста и невинна, капка роса, в която трептеше образът на ангел. Тя го бе вдъхновявала да напише безсмъртни стихове, в които биеше пулсът на най-възвишени чувства. И ето, тя почиваше тук в земята на чуждия край. По едно време скръбта на поета взема умопомрачителен характер. Той е готов да последва непрежалимата покойница.

Лора също е в Париж. Тя знае, че Минка е починала и колко Яворов тъжи по нея. Преди години между Лора и Яворов бе имало едно мимолетно увлечение. Сега, когато душата на поета бе опустяла и той е толкова скръбен, тя би могла да донесе утеха. Макар че Париж е голям град, Лора намира Яворов. Първата брънка на фаталната верига, която ще се развие в предстоящите няколко години, е изкована. Какви ли сънища и двамата са сънували?

По това време Яворов е само на 32 години. Той вече е увенчан със слава на поет, чието дело бележи шеметни върхове. Той е македонски революционер. Неговата мъжественост е силно подчертана. Това е човекът, който дължи всичко на себе си. Той иде от плебейска среда, беден, без образование. Суровата житейска борба, която трябва да води, за да намери своето място в живота, създава един силен характер. От физическата фигура на поета вее странна екзотика. Тя загатва за един произход, далечно свързан с горещите пясъци на арабската земя. Не е ли това един млад шейх, случайно облякъл дрехите на европеец? Това е настоящето, а какво ще бъде бъдещето? Тази силна воля не познава пречки. Какви неподозирани възможности крие това голямо дарование? Това бъдеще ще бъде такова, каквото той поиска. Една злочеста съдба отрицателно клатеше главата. . .

Младата жена е много нещастна и самотна. В нещастния си брак тя е претърпяла едно крушение, чиито вълни я бяха отхвърлили далече от угасналото семейно огнище. Тя търсеше заслон и нови опори в живота. Не би ли ги намерила в лицето на този човек, който сега живееше с палещите спомени за милото безценно същество, което почиваше в гробищата на големия град? Защо тя да не замести покойницата в душата на поета? В този случай би бил възможен и брак, поставящ край на едно минало, което обществото преценяваше не всякога благосклонно, а и сама тя ненавиждаше.

Такива бяха мечтите, които трябваше да се претворят в живот.

Първите стъпки не даваха надеждни резултати. Жива беше раната, която смъртта на милата Мина бе отворила в душата на поета. Престоят в Париж не помогна за появата на едно такова чувство у Яворов, каквото Лора желаеше. Време за това нямаше. Той пишеше една изповед — книга за това, което се бе случило в полите на Витоша и което може би ускори края на Минка. Без пощада за някого — и за самия себе си! — той искаше честно и правдиво да отрази трагедията на една любов, проблясната като неземно видение в помрачаващите условия на живота. Неведнъж той имаше илюзията, че сама покойницата води перото му.

Яворов се връща в София, носейки в куфара си между другото и новата си книга „В полите на Витоша“, трагедия в пет действия. След написването ѝ палещата мъка е уталожена. В София се е завърнала и Лора.

Тя носи в душата си вече силно, утвърдено чувство към Яворов. Изгледите за трайна взаимност се подобряват и до такава степен изявяват, че в „обществото“ започва да се говори за новата връзка на Яворов и Лора.

Двама или трима искрени приятели, които Яворов има по това време, не одобряват тази връзка. „Не е жена за тебе!“, така отсича направо П. Славейков. И доктор Кръстев споделя същото разбиране. Яворов получава предупреждения и от другаде. Обаче всички опити да бъде отклонен остават без резултат.

Върнала се у дома — в къщата на майка си, — Лора наново се излага на нейните упреци. Майката не е променила нито на йота гледището си към поведението на дъщерята. Напротив, то се е влошило и закостеняло. Майката знае за новата връзка на Лора. Тя прави последни напъни да възстанови невъзстановимото семейство. Как е могла да вярва тази жена, че нейните опити ще успеят — това не е много ясно. Какво е пречило да разбере, че за Лора бракът е отдавна разрушен! Безрезервната готовност на Дрянков да прости и махне ръка на миналото също не допринася нищо. Не допринасят нищо и мъките, които се явяват като последица от създаденото положение за отглеждане и възпитание на детето, което растеше и искаше своето.

Така майката има възможност да се увери, че новата връзка на Лора е реална. Падат всички надежди за закрепване на разсипаното семейство. Тази връзка Екатерина Каравелова преценява отрицателно. Според нея тя носи само зло. Излага се не само честта на семейство Каравелови, но и името на Лора. Не само майката, но и другите „близки“ на семейството се намесват в същия смисъл. В никое отношение Яворов не е пощаден. Човек без образование, беден, с тъмен произход, „драскач“ на някакви стихове“, македонски четник . . . Дали тези хора са вярвали в хулите, които са сипели върху Яворов, и дали наистина те са го считали толкова незначителен човек, изглежда не дотам сигурно. Обаче те са имали определена цел — да отклонят Лора от Яворов и да се остави „времето да извърши своето“ (дано Лора се възвърне към семейството си!).

Срещу упоритите упреци на майката се изправя не по-малко упоритата дъщеря. Двете ще се вчепкат в една борба, която ще продължи дори след жизнения край на дъщерята. Лора стои непоклатимо на своето становище. Ясно, определено и точно тя иска две неща: никой повече да не се меси как да нареди живота си и Дрянков„да даде развод“! Лора счита, че майката трябва да изкупи своята вина за устройване на първия ѝ брак, който завършваше така печално, и да помогне, като убеди Дрянков, върху когото има безспорно влияние, да се съгласи за развода. С присмех Екатерина Каравелова посреща това, което дъщерята иска, и е готова с цената на всички жертви да го не даде. — „Онзи“ /Яворов!/ няма да получи това, което търси — такъв бе нейният отговор.

В същност Ек. Каравелова в това отношение страдаше от някаква духовна слепота, която ѝ пречеше да разбере, че не Яворов „търсеше“. „Търсеше“ Лора и след като го намери, Яворов трябваше да плати скъпо и прескъпо . . .

Натискът на майката даваше отрицателни резултати. От ден на ден Лора търси Яворов все по-настойчиво. Тази настойчивост отива дотам, че поставя в учудване хазайката, у която Яворов наема квартира /на бившата улица Солун — Витоша, югозападния ъгъл/. Добрата стара жена в

дъното на душата си желае „дано господин Яворов устои . . .“. Изглежда, че и самият Яворов е виждал известни неща доста ясно и не е бил далеч от желанието, ако може „горчивата чаша да се отмени“. Обаче не е могъл да остане твърд докрай. Макар и бавно, обстоятелствата започват да се променят в желаната от Лора посока.

Мъката за Минка бе загубила своята острота. Яворов е вече на 33 години, зрял, здрав мъж. На неговия жизнен път се явява друга — не каква да е! — жена. Природата иска своето. Тази жена наистина няма оная кристална чистота на битието на милата покойница, но тя импонира със своите духовни и физически качества. В това време Лора е зачитана като една от хубавите жени на столицата с безспорен личен чар. Духовните дарби са несъмнени. Буден ум, дарена от природата интелигентност, очарователна обноска — това бяха качества, които задържаха вниманието на всеки, който влизаше и в най-незначителна връзка с нея. Светската шлифовка, добита в чужбина, предаваше на фигурата на младата жена особен финес. Тя говореше добре два езика и не бе чужда на най-добрите влияния на тогавашната западна култура. Лора е потомка на стар, свързан с историята на страната род. Любен Каравелов е неин чичо, а Петко Каравелов, нейният баща, е един от строителите на следосвобожденска България.

Лора бе дошла на белия свят с една свръхчувствителна нервна система. За това тя нямаше никаква вина. Върху тази нервна система е предстояло да се изгради нейната личност и нейното битие. Майката, макар и жена с образование, бивша учителка и пр., не може да разбере тази особеност на детето си и съобразно с нея да нагоди възпитанието му. Това възпитание е искало непрекъснати топли майчински грижи, отзивчивост, следене и подпомагане на всяка стъпка. Тази възпитателна линия не всякога е налице. Още в първите години на съзряването девойката има прояви, които безпокоят майката. Скоро ще проличи, че израсналата жена има мъчен характер.

Лора бе една нещастна и страдаща жена, която търсеше любов и топлина, тя искаше да бъде разбрана. В миналото — и то не далечно! — Яворов бе свидетел как обстоятелствата на живота, макар и при друга вариация, бяха смазали една жена, която също търсеше топлина, любов и разбиране и която той така горещо оплакваше във „В полите на Витоша“. Отношението на Яворов към Лора се комплицираше. Влечението у него към Лора вече бе налице. Сега то здраво навлизаше в неговата съвест и еволюираше в чувство от най-висок морален порядък. Съвестта подсказваше, че трябва да се поеме подадената ръка здраво и решително. Бързо отпадаха всякакви резерви и колебания. Лора и Яворов принадлежаха един на друг без остатък.

Изглежда, че д-р Кръстев наново привлича вниманието на Яворов, че трябва здраво и всестранно да обмисли всичко, преди да реши окончателно да свърже съдбата си „с тази жена“. Яворов слуша предупреждението без възражение. Езикът на стария приятел трябва да е бил доста хаплив. След деня на това обяснение той го отбягва и не търси дружбата му.

Реалната възможност за един брак между Лора и Яворов се очертаваше все повече и повече. Той би поставил край на несносното положение, в което се намираше тя, както и началото на един нов и сигурно по-щастлив живот. Следваше да се пристъпи към премахване на формалните препятствия за сключване на брака. Лора завежда бракоразводно дело пред то-

гашния духовен съд. Предприетата стъпка за разтрогване на брака усложнява още повече и без тъй усложнените отношения между нея и майката. Дрянков не е готов хладнокръвно да приеме разкъсването на брачната връзка. Ако не за друго — в процеса той ще се бори да пречи докрай на съпругата си да сключи брак с другия мъж. Между Дрянков и Лора започва драматична борба, която открива пред чисти и нечисти погледи интимни подробности от семейния им живот.

В същност друго решение на въпросите, които любовта на тази жена поставяше пред Яворов — освен брака, — нямаше. Яворов ясно разбира това и пише до близките си в Чирпан, че може да ги зарадва със снаха. Впечатлението, което остава у тях, е, че може „милият Пейчо сериозно да е замислил да се жени, но може и да се шегува".

Обаче съдбата е приготвила своята изненада, тя бе решила да ускори събитията. Годината е 1912. На Балканите зреят събития, които ще доведат до война за разрешаване на Македонския въпрос. През есента бе обявена мобилизация на въоръжените сили на страната. Македонската организация трябваше да вземе участие, като даде най-голям принос за подпомагане операциите на действуващата армия. На пръв план се образуват чети, чието войводство се поема от най-изтъкнатите македонски дейци. Яворов застава начело на чета, съставена предимно от интелигентни хора.

Че Турция ще бъде разгромена, това е вяра на целия народ, обаче каква ще бъде участта на отделния боец, включително и на войводата Яворов, това не се знае. В условията на новата обстановка трябваше да бъдат поставени в ред и отношенията между него и Лора. Сключването на брак между двамата Яворов счита като изпълнение на един дълг от висш морален порядък. Ако загине в борбата за свободата на Македония, за тази жена, в чиято любов той вече беше дълбоко уверен, трябваше да остане поне едно име. Събитията се развиват не от ден на ден, а от час на час. Всеки трябва да бърза с уреждане на личните си въпроси. Един свещеник-македонец в една от църквите в покрайнините на София извършва венчалния обред. Присъствуват само няколко най-близки другарки на Лора.

След ден-два четата със своя войвода поема пътя за Македония. Лора изживява един от най-възвишените моменти на своя дотогаз наситен само с горчивини живот. Тя слага гореща целувка върху челото на „своя Пейо", притискайки се стремително към него. Тя му шепне да се пази, защото вече не е сам . . . да мисли и за нея! Според дадения план на четата тя трябва да мине в Македония през Юндолския сектор. Обаче тук турската охрана е много засилена и няколко пристъпи на четата са сломени. Четата предприема нов маршрут, преустройва се в Кюстендилско и през дебрите на Осоговската планина минава границата. Няколко часа преди четата да напусне българската земя, Лора е щастлива да се срещне със „своя Пейо". Както се вижда от една снимка, Лора е в средата на четата до войводата. В следващите минути четата е на път . . . На път за София съпругата на П. К. Яворов — Лора П. Яворова държеше в ръцете си кърпичка, напоена със сълзи.

Така Яворов и Лора си подадоха ръце и тръгнаха към едно бъдеще, пълно с трагични събития, които те не подозираха. А и кой можеше да предвиди тези събития?

В навечерието на сключването на брака Яворов пише в Чирпан до баща си и съобразявайки се с традиционните изисквания на синовния

дълг иска „прошка“. Синът откровено и без заобикалки съобщава на стария си баща, че ще встъпи в брак с жена, която вече е имала мъж, дете от него, сега разведена, дъщеря на Петко Каравелов и пр. и пр. Бащата и старшата сестра на поета настръхват. Те са повлияни от най-консервативни схващания. Според тях как може този син и брат, който е толкова умен, да хукне и вземе тази жена /„която е пресница и има дете!“/. Те знаеха неговата любов към Минка, а преди това към една друга девойка, чийто портрет той им бе показвал, и ето сега какво става! Той е „оплетен“ и си е загубил ума. Трябва да се вразуми. Така бащата решава. Набързо се скътва той /облича новите дрехи/, поставя новия калпак, взема и бастуна и със старчески, несигурни крачки тръгва към гарата. Обаче „по-малките“ — син и дъщеря — са на друго мнение. Вятър и глупави са тези брътвежи на бащата и по-голямата сестра. Те винаги виждат нещата от лошата им страна . . . Бате знае какво прави и сега, когато отива да мре в Македония, не трябва да се допуска тези „стари гарвани“ да го огорчават. Какво има от това най-сетне, че жената е имала вече мъж, с когото се е развела и има дете от него. Важното е, че двамата се обичат. Пътните врати са ловко заключени и до тях — вътре в двора — става драматична разправия. В тази разправия по-младите /и по-силни/ вземат връх. Палтото е смъкнато от гърба на бащата, калпакът е захвърлен някъде . . . и докато трае още словесната престрелка, влакът за София прошумява край града.

Какво е могъл да направи старият човек, ако бе отишъл в София? Повече от сигурно е, че той нямаше да може да отклони събитията по друг път. Но все пак шансът да е бил едно към милион и повече, не е било безполезно да бъде поставен в движение. Това стана ясно по-късно. Докато почине, старият човек вярваше, че е могъл да стори нещо, и силно натякваше, че му е било попречено.

Скоро в къщи /Чирпан/ пристига вест от снахата. Тя се представяше на свекъра с едно топло писмо. Мили са и писмата, които получиха братът и сестрите. Било, каквото било, така мислят в Чирпан, сега има нещо по-важно, което заслужава мислене и тревожене. Какво става в Македония? Ето кое е важно! Всичко друго отпада от вниманието. Всеки отговаря със свое писмо, с което изразява голяма радост, че именно с нея „моят син“ и „нашият прекрасен брат“ е свързал съдбата си. Всички я канят най-настоятелно да прескокне в Чирпан, за да я видят и покажат на роднини, които също я поздравяват най-сърдечно. Лора ставаше мила и скъпа за всички.

* * *

Приключена е четническата акция в Македония. Яворов се завръща в старите предели на страната жив и здрав. Четата е разпусната. Сега предстои нов живот — дом и огнище.

Времето, което доведе до брака, имаше своя романтика, която сега отстъпваше място на семейния живот, изпълнен понякога с досадни грижи. Кой какво донесе със себе си, прекрачвайки прага на новия живот?

Зад себе си Лора имаше немалко мъки и неволи. Животът не е показал досега добро лице към нея. Неговите гримаси — при тези изтънчени нерви, които имаше — тя не понесе леко. Като черна нишка минаваше страда-

нието през изживените години. Устойчивостта на нервната система е силно засегната. Тя е толкова свръхчувствителна, че не обезпечава във всеки случай една нормална реакция срещу изпитанията, които предстояха и не закъсняха да се вестят под новата семейна стряха . . . Със своите интелектуални качества Лора би могла да бъде една ценна спътница на Яворов и в неговото литературно дело. Обаче той е чакал не само това от нея. Чакал е още — и преди всичко — любещата го жена да устрои един такъв семеен кът, дето той да намира спокойствие и тишина, които му бяха толкова необходими, за да се предаде на творчество. Имаше готови замисли, които напираха настойчиво.

И Яворов беше с изтънчена нервна система, но тази система се съчетаваше с един здрав характер. Волята, която животът бе калил, можеше да поставя здрава юзда на всеки афект. Тези качества липсваха у Лора.

И Лора, и Яворов бяха бедни. Те не разполагаха с каквито и да било имотни възможности. Обаче те имаха други неща, които можеха да им обезпечат един добър и здрав семеен живот. Яворов имаше талант и големи изгледи за писателска продуктивност. Лора бе високоинтелигентна жена. Тя бе културна личност, знаеше чужди езици, с които можеше да си служи прекрасно. Не беше мъчно за нея да се прояви било като ценен преводач, било в друга област — дори с оригинални, лично нейни работи. Така тя можеше да бъде и полезна за издръжката на семейството. Обаче понякога, в материалната страна на живота, Лора правеше неща, които поставяха съпруга в тревога до известна степен, върху когото сега лежеше грижата за издръжка на семейството. При една разумна икономия би могло да се живее добре.

Още в първите дни в атмосферата на семейството се почувствува отровният повей на средата, от която Лора идеше. В центъра на тази среда е нейната майка — Екатерина Каравелова. Тази жена — толкова непримирима! — считаше, че сега има едно ново основание да продължи да терзае дъщеря си. Тази преценка бе изречена с не по-малко лоши думи и за двамата — дъщерята и непризнатия зет. Дъщерята не оставаше длъжна и премерваше отговора си със същата мярка. Екатерина Каравелова имаше средства, с които да засегне основно дъщеря си, и тя използува тези средства. Малкият и много обичан син бе първоначално при майка си в новия й дом. Един ден детето бе отведено при „милата баба“ и тя не го пуща да се върне при майката. Следват остри разправии за мястото на детето. Каравелова счита, че „моралната атмосфера“, в която живее дъщеря й, не подхожда за неговото възпитание. Един ден Каравелова още по-силно укрепва своята позиция. В дома й се настанява да живее д-р Дрянков, първият съпруг на Лора, и новият ход на майката окончателно лишава Лора от възможността да взема детето при себе си. Бащата на детето стоеше пред нея и заявяваше еднакви права върху него. В бракоразводното дело не е бил повдигнат въпросът за мястото на детето след развода и сега важеше фактическото положение. Безпомощната Лора кърши ръце. Всичко, което може да бъде против дъщерята и новия й брак, майката включва във веригата на средствата, с които напада. Тя, жена интелигентна повече, отколкото трябва, с учителски и възпитателски опит, остава глуха за призивите на един дълг, който повелява по-друго отношение към нейната собствена рожба. Не само е глуха, но е и сляпа да види, че тази рожба не по своя вина търпи тези мъки и неволи.

На втори план идват роднините и близките на семейство Каравелови. В тяхната среда има хора с изтъкнато значение през онова време. Между тях има бивши и бъдещи министри и други политически дейци. В реда на нещата и добрия тон е било тези роднини и близки да поддържат правата страна в споровете, която се е представлявала от майката /кой би могъл или дръзнал да ѝ се противопостави!/. Всички те в хор са приглася̀ли и са се „трудили“ да не гасне огънят. Някои от тях ревностно са пренасяли от едната на другата страна и обратно „казаното и изреченото“.

Противоречията между майката и дъщерята от ден на ден чертаят дълбочината и ширината на една непреодолима неприязън. При всеки контакт, възбудени до крайни предели, те стрелят една срещу друга и често пъти с такива думи, които надминават пределите на най-елементарната толерантност.

Всеки, от първия до последния, от т. нар. среда на Лора, е против нея. В дъното на зрителното поле се хвърлят в очи и фигурите на някои нейни „приятелки“. Крайно услужливи, те ревностно носят на Лора това, що се говори „в обществото“, и изнасят за същото онова, което любопитните им носове са „подушили“ от нея.

Така спокойствието в семейството е тежко засегнато. Често съзнанието на Лора е прибулено от мъглата на трайни злотворни афекти. Тя искаше да брани честта и спокойствието на своето семейство, обаче, това се вижда, не е могла да разбере, че сама става проводник на влиянието на онези сили, които искаха да разсипят семейното ѝ щастие. Напразно Яворов се бори и мъчи да убеди нещастната жена да престане да се занимава с това, което иде отвън. Тя оставаше глуха.

Къде беше Яворов? Къде и каква беше неговата среда? Войната още продължаваше. Македонските приятели бяха там, дето ги зовеше дългът. Те не можаха да имат никакво отношение към семейния живот на своя другар. Приятелите от литературното поприще с малки изключения не бяха вече близко до него. Отношенията с д-р Кръстев бяха охладнели. Хладина вееше и от страна на Боян Пенев. Той бе подложил на остра критика първата драма на Яворов. Крепки връзки държаха с поета Александър Паскалев и Владимир Василев; първият бе вече основал издателство на културни основи и обещаваше да играе полезна роля в развитието на литературния живот. Звездата на втория като литературен критик вече ярко възхождаше на културния ни хоризонт. Той обича поета и пише прекрасни анализи на лириката му.

При поета е и младият учен Михаил Арнаудов. Спокоен и уравновесен, показващ голяма ученост, с бодър и крайно доброжелателен поглед за всичко, което утвърждаваше културното развитие на страната, този мъж има ясна представа за достойнствата на първата драма на Яворов и прозрение за нейното значение. Едното и другото Боян Пенев отричаше без остатък. Единствен той — Михаил Арнаудов — защищава труда на поета, представен за награда пред академичния съвет на Университета. Само неговият глас и този на един добродушен учен — професора-географ Иширков — са дадени в полза на Яворов. Така официално бяха отречени положителните качества на един труд, който при съдействието и на други фактори бе погребан за половин век, за да заблести след това на сцената, изнасян от един състав от първокласни артисти.

Около Яворов е и д-р Тихов, литературовед, наскоро завършил в Германия. Той често брани драмата на Яворов срещу злостните критики на звани и незвани.

В сянката на Яворов върви и един човек, който искаше еднакво да се утвърди и като белетрист, и като литературен критик. Този човек беше Михаил Грозев — псевдоним Кремен. В горещата литературна препирня, която се водеше около драмата на Яворов, Кремен бе на предна линия. Той написа правдиви и обосновани статии, с които показваше, че „В полите на Витоша“ не е само опит, но и един зрял труд, проява на безспорен талант. От тези статии вееше не само възторгът, предизвикан от делото, но и от човека.

Яворов не можеше да даде на семейството връзки за едно по-интимно и всекидневно общуване. Тихов и Кремен бяха семейни. Трите семейства скоро влязоха в една по-тясна връзка. Тихов със съпругата си не бяха хора с големи ламтежи. Домът им беше тих и спокоен. Кремен и съпругата му бяха нещо друго. Амбициите на Кремен бяха ясно очертани. Той се стремеше към утвърждаване на името си в литературата. Съпругата — Дора Конова — естествено не можеше да бъде чужда на стремежите на съпруга си. И двамата се стремяха да бъдат на пръв поглед близки и интимни хора, дори приятели на Яворов и Лора. Яворов отговаряше с едно открито и безрезервно поведение. Лора като че ли имаше по-верен нюх към искреността на семейството Кремен.

Претърпяла не едно крушение, преди да се срещне с Яворов, изпитала толкова надежди и тяхната гибел, капризните зигзаги на една лоша съдба, Лора търси у Яворов една непроменена напрегнатост на чувствата, която ѝ служи като единствено доказателство, че той е само неин, диша и живее за нея. Изглежда, че тя не е в състояние да разбере, че тази напрегнатост, в която само тя живее и която търси у Яворов, е едно ненормално състояние, че здравите, уравновесени и бистри чувства са най-сигурните основи на семейното щастие. Лора често губи пред вид обстоятелството, че Яворов не е само неин. Найнапред той принадлежи на своето призвание, на своето творческо дело, което трябва да развива и усъвършенствува; след това — на македонската организация, с която се бе свързал на живот и смърт, и най-сетне той има ред други обществени и служебни задължения, че всичко това не можеше да бъде пренебрегнато. Още в първите дни на връзката си с Яворов Лора даде да се разбере, че нейната психика не е чужда на едно чувство, което при определени обстоятелства можеше да има отрицателно значение за развитието на един благодатен семеен живот. В дъното на тая психика тлееше огнището на една злокобна ревност, чиито пламъци можеха да припламнат и опустошат и най-добрите намерения.

Лора иска да вмени на Яворов такива съпружески задължения, които се основаваха не на реалните човешки възможности, а на една емоционална метафизика, която съществуваше само в нейно въображение. Проектираше се издаването на едно описание /„Дума“/, чийто издател, Александър Паскалев, чакаше. Съставяше се дори списъкът на сътрудниците, дори се набелязваха материалите, които може да се отпечатат. Лора искаше да предприеме превода на френски език на втората драма на Яворов — „Когато гръм удари — как ехото заглъхва“. Имаше изгледи драмата да бъде поставена на французка сцена.

Това бяха хубави, топли дни! . . . Обаче скоро повеите отвън забулиха небето с облаци. Почти през еднакви интервали в семейството се получаваха анонимни писма . . . Коя беше тази мръсна ръка, която пишеше тези писма, които тънко и коварно бодяха ревността на Лора и я държаха във възбудено състояние? Не е мъчно да се разбере, че писмата се пишеха от човек, близък до семейството, който, след като изпратеше писмото, е идвал да направи визита и наблюдава с най-мерзко задоволство неговия ефект.

Както никогаш досега Яворов е самотен. Неговият жизнен път го е довел до висоти, под които остават много живи другари. Налице е едно дарование, в което се проявяват в най-изискана форма откровенията на националния дух. Името му е утвърдено в сърцето на всеки български интелигент. Неговата популярност е безспорна. Участието в македонското освободително дело безспорно му даваше и името на революционер. В лицето на някои братя по перо Яворов вижда ясно изразени петната на завистта. Други, спотаили това чувство дълбоко в душата си, едва могат да го прикрият. Фактите безсъмнено посочват това. Само единици обичат човека, който дължеше всичко на себе си, на своя талант, ум и воля. Той не бе търкал прага на който и да е било университет и нямаше какъвто и да било диплом дори за завършено гимназиално образование. И ето сега същият този човек освен другото бе и съпруг на тази жена, по която не един дори от приятелите бе тайно въздишал и хабил напразни желания. Обаче само той знаеше цената на тази жена, а също и колко е „лек“ животът с нея. От ден на ден тя губеше приспособимостта си към условията на живота. Тя беше нервно болна. Напразни остават грижите за здравето ѝ. Увещанията и молбите да се предприеме церене не бяха чути. Съвсем нерадостна беше картината на семейния живот. Дните с чисто небе ставаха все по-редки. Лора ревнуваше Яворов. Пламъците от ревността добиваха все по-голям размах и горещина. Алчното и зло чувство не търсеше основателен повод, защото в същност такъв нямаше. Факти от далечното и близкото минало, факти от настоящето се тълкуваха превратно и по посока на указанията на ревността. Вече бе очевидно, че нервната система е съвсем съкрушена. Съзнанието губи устойчивост, волята и разумът губеха контрола. Досега неведнъж тя беше заплашвала, че ще тури край на всичко. Заявяваше, че иска да умре.

Лора вече изпадаше в емоционална буря. Явяваше се немотивирано и без повод там, където работеше Яворов, с надежда да намери улики за своите подозрения. А имаше и случаи, които будеха недоумение със своята нелепост и алогичност. Съпругът напущаше сутрин дома в пълен ред и отиваше на работа, на обяд, завърнал се, заварваше всичко в безредие. Домашната прислужничка известяваше на „господаря“, че „госпожата“ е напуснала и заминала с багажа си. След ден-два Лора се връща в къщи и поставя в ред покъщнината.

Така минаваха дните на един живот, който в същност бе против волята и на двамата. Тези воли обаче бяха безсилни да ударят спирачка на това, което идеше отвън и гнетеше живота. Това, което ставаше, бе вън от всякакво очакване. То парализираше творческите сили на поета. Новата, трета драма, от която бяха написани само няколко страници, чакаше своето продължение. Лора не можеше вече да бъде отклонена от опасния водовъртеж, в който бе изпаднала и в който затъваше все повече и повече, увличайки след себе си и човека, когото наистина обичаше. Избухванията не бяха вече само бурни, те вземаха мрачен паталогичен характер, без всякаква свяст и целе-

съобразност. Злата съдба вече тропа на вратите на този дом, в който двама, изпълнени в началото с най-топло доверие един към друг, бяха желали да изживяват дните на един прекрасен и полезен съпружески живот. По силата на така стеклите се необходимости трябваше да се чака да настъпи денят, в който ръката на Лора щеше да отвори тези врати. Лора не закъсня да стори това. В един момент на безпаметна ярост Лора посегна на живота си. Така тя намери покой вън от границите на живота — в небитието. Лора падна жертва на онези зли сили, които фатално я тласкаха към това разрешение на проблемите, поставени пред нея от един живот, пълен с конфликти, породени не само от социалната среда, от която идеше, но и от онези дарби, добри и лоши, с които природата я бе надарила. Обаче всичко това има прекомерно скъпа цена, заплатена от човек без никаква вина. Чрез своята смърт Лора решително навлезе в живота на Яворов, свързва се с него и си осигури безсмъртие. В играта спечели само един — тя — Лора! Срещу нея губеше цял народ!

Чирпан, 30. VI. 1960 г.

Яворов и Лора

Бела Казанджиева

Със страхопочитание се връщам към спомените си за Яворов, за да дам малкото, което мога, за осветление на неговата богата и неизчерпаема личност.

Яворов беше силно мургав, с тъмна и гладка коса, с дълбоки тъмни живи очи, с бързоподвижна и изразителна мимика. Той беше нормално висок, но малко попригърбен и с малко хлътнали гърди. Приличаше да е дошъл от далечния Изток. Яворов беше винаги спретнат, но не контешки. Дори и през лятото носеше или кафяв, или черен костюм. Винаги със закопчана жилетка и сако. Никога не ходеше с развяна горна дреха. Седеше с прибрани колене, не разкрачен, нито с крак върху крак. Ръцете му бяха чисти, меки, топли. Когато седеше, той ги държеше успоредно легнали върху коленете си, а когато биваше прав, тогава палците бяха пъхнати в плитките джобове на жилетката. Яворов говореше с тих, приглушен, мек тембър, но темпераментно, без да жестикулира — раменете му и неговото изразително лице вземаха участие. Яворов се смееше от сърце, но не гръмогласно, пак приглушено и пак раменете му се тресяха. Сякаш че въздържа темперамента си, а в тия външни прояви нямаше и помен от поза. Той беше съвсем естествен, не се придържаше към никаква излишна външна форма на любезност. Неговата силна, богата, безкомпромисна, честна натура не допускаше никакъв фалш. Тая голяма личност налагаше пиетет, уважение, та дори и страхопочитание. Той беше много остроумен и наблюдателен, от очите му нищо не убягваше. А някоя пикантерия с удоволствие, по момчешки пришепваше на Боян Пенев и двамата се заливаха от тих смях. В София имаше един богат, прочут лекар-гинеколог. Неговата голяма триетажна къща беше на булеварда „Цар Освободител“ (сега „Руски“). Горните два етажа бяха негова акушерска клиника. Парадната врата почваше от тротоара, голяма и от двете ѝ страни имаше две полуголи мъжки статуи, които като кариатиди като че подпираха този извор на живота. Софиянци с години се разхождаха, спокойно минаваха край тия едри, каменни мъже, които никому не правеха впечатление. Един ден Яворов напечатва остроумен фейлетон в един вестник за тия две каменни фигури, загрижени за бъдното поколение. Вестникът се разпродал веднага, няколко дена хората се спирали със смях около статуите, издателят искал да пусне второ издание, а Яворов не смеел известно време да мине по булеварда. Познати и непознати още отдалеч почвали да му махат с ръце и да се смеят. Аз бях ученичка и не си спомням съдържанието на фейлетона, но от това, което се

говореше и у дома и чувах от други, разбрах, че Яворов така остроумно извъртял всичко, щото в скоро бъдеще и мъжете ще идват да раждат в тоя дом. А докторът бил си купил 10 броя от вестника.

Ако беше жив, навярно щеше да напише най-хубавата комедия у нас.

Голямото сърце на Яворов побра и мъката на братята-македонци. Той не я изля само в произведенията си, а даде реална помощ — влезе в организацията, като вземаше дейно участие и в сражения. Затова с болка се оплакваше на Боян Пенев, че завистниците му разправяли — бил позьор и затова станал македонствующ. „В голямата си злоба мене да уязвят, не виждат, че хвърлят кал върху това свято дело, което даде скъпи жертви (Гарвалов, Сарафов, Т. Александров и мн. др.). Никога организацията не би търпяла вътре фалшив човек.“ Че го обичаха и ценяха, се вижда от реалната помощ, която организацията му даде след нещастието, за да отиде във Виена, та дано спаси очите.[1] Яворов се върна съвсем съкрушен. Една сутрин, воден от брат си Атанас, тръгнали да отидат у Боян Пенев и Дора Габе, които живееха на ул. „Цар Борис“ близо до Яворовата квартира. На улицата Яворов чува вестникарчетата, че викат: „Делото на убиеца Яворов е насрочено.“ Яворов, ужасен, искал да се върне, но брат му се страхувал да останат в това страшно състояние сами и насила го доведе у дома. Непоносимо болно беше да видиш един Яворов почернял от мъка, съвсем съкрушен. Дора Габе го държеше за лакета и се мъчеше да го настани да седне на канапето. В това време запъхтян се втурна Кремен, пита ме тука ли е Яворов и извади фотоапаратчето си. Вратата между двете стаи беше отворена и аз казвам на Кремен да влезе в стаята, да не се мъчи оттук да фотографира. Той ми отговори: „Яворов се дразни и ми казва: „А бе, много често ме щракаш! А тия фотографии един ден знаеш ли колко скъпо ще струват!“ Дали в чудовищното си страдание поетът е разбрал, че неговото нещастие носи печалба на приятеля му . . .

Научих, че Лора е сериозно болна и трябва да пази леглото. Отидох да я видя. Звъннах и след малко Лора, зарадвана, в дълга бяла нощница, наметната с пенюар, ми отвори вратата. Не успяхме да се здрависаме, втурна се Яворов задъхан, на пресекулки, като заекваше, едва можа да извика: „Лора, ти . . .“. И след това бързо я взе с едната ръка под коленете, а с другата през кръста и като дете я сложи в леглото. Докато я завиваше, все повтаряше: „Ах, Лора, ах, Лора . . . Ето, оставям госпожица Бела за вардиан, нали? Аз имам да довърша нещо.“ И от прага на кабинета си той се обърна заканително към Лора с вдигнат показалец и заплашително клатене на глава.

Обичаше и четиригодишното дете на Лора — Петко. То ми разправяше как играели на земята с „чичо Пейо“, нареждали оловени войници и много се смели, като са събаряли войниците. „Много е добъл чичо Пейо, нищо че е челен, баба казва, че е челен.“

В трапезарията у тях, на едната страна имаше обтегнато червено сукно, по него бяха окачени множество старинни пищови, ками, ятагани, ножове, красиво изработени, някои от сребро, други от слонова кост и пр. До тях в ъгъла беше изправена пушката на Яворов, която той получи от организацията. На върха ѝ беше нанизан нов, красив червен фес с голям копринен черен пискюл. Често Боян Пенев и Яворов разглеждаха тия старини. Веднъж, когато бяха пак там, Пенев взе феса и го нахлюпи на главата на Яворов. Екзотичният му тип силно изпъкна и Пенев почна да се смее. Тогава Яворов

[1] По въпроса вж. и научното съобщение на Ст. Михайлова „Пенчо Славейков и Пейо Яворов“ публикувана в тази книжка (Б. р.).

бързо взе феса и го сложи на Бояновата глава. Яворов силно и спонтанно се изсмя — както не бях го чувала никога. Пенев имаше черна брада и мустаци, развян перчем и с феса съвсем заприлича на свиреп еничарин. Той откачи голям ятаган, застана на прага на гостната стая, развъртя като на кръвнина очите и ятагана и всички почнаха силно да се смеят. Лора се обърна към гостите и каза: „Тъкмо сега е карнавалната седмица, искате ли да се облечем като гейши? (У тях често се събираха гости, а тогава бяха Дора Габе, Славка Славейкова, Радка Бонева, Дора Конова и аз.) Аз имам цял сандък хубави японски кимона. Купих ги в Париж от международната изложба. Но те са още в избата, че не сме се уредили съвсем. Хайде да слезем и всяка да си избере." По една кафява дървена стълбичка слязохме. Лора отвори капака и всяка взе по едно кимоно и отидохме в спалнята на Лора. Бързо се облякоха и отидоха в гостната да се покажат. Останахме Лора и аз. Лора си оправяше косите пред огледалото, а аз бях попаднала на голям номер и все не можех да го държа. Попитах Лора: „Имате ли на лесно някаква карфица да ми дадете?" Тя се обърна и ми посочи чекмеджето на нощното й долапче до нейното легло. „Там има." Аз дръпнах полека чекмеджето и веднага уплашено извиках и се обърнах към Лора. Тя се обърна към мен, мигна един момент, като да си спомня нещо, с голямата си крачка дойде до мене, сложи ръката върху моята и така бутна чекмеджето с думите: „Нищо, нищо, това е моят най-верен приятел." Там лежеше един бял револвер, с късо дуло, непокрит и така сложен, че само с простиране на ръка и нощем може да се вземе. Нищо не си казахме. Лора много пъти е казвала при разговор, че животът не е толкова ценен, както мислят хората: „Аз никак не държа на него." При нейната хубост и младост човек мъчно можеше да повярва на думите й. Но тоя револвер до главата й сякаш беше приготвен от съдбата. А нея вечер тя беше облякла черен копринен пеньоар, бродиран с цъфнали розови ябълкови клончета. Беше невъобразимо красива, стилна. На няколко пъти ни се срещаха погледите нея вечер, тя ласкаво ми се усмихваше. Следеше ли ме дали не разправям някому за револвера. И при по-нататъшните ни срещи с нея тя разбра, че за него не говоря никому.

Станах съвсем случаен свидетел на съвсем кратка и мълчалива сцена между Яворов и Лора. Видях, че слугинята внесе кипящ самовар и бързо изхвърча, защото неделен ден имаха отпуск и се срещаха със свободните войници из града. Реших да помогна на Лора. Тъкмо отидох до вратата, а тя през това време протегна ръка с пълна чаша чай и каза на Яворов: „Пейо, поднеси на Софка тоя чай." Яворов бързо се обърна, за секунда втренчи строг и изненадан поглед към Лора и с невероятна бързина и съобразителност каза от вратата: „Лора моли гостите да дойдат тук да пият чай". Лора остана с протегната ръка като изненадана. Попитах Лора какво да й помогна. Тя мълчаливо ми подаде сгъната покривка и с тъжна усмивка ме погледна. Пиха чай, всички весело разговаряха. Понеже само аз бях свидетел на тая къса сцена, позволих си мълчаливо да ги наблюдавам, понеже те не забелязаха дори моето присъствие на вратата. Те не си продумаха цялата вечер, не се погледнаха, Лора дори не му наля чай. Към полунощ гостите си отидоха, но атмосферата между Яворов и Лора остана нажежена. Софка беше приятелка на Лора от години, но тя беше от висше общество (хайлайфа). Това ли раздразни безкомпромисния Яворов, като салонен кавалер да й поднесе чай, или някаква Лорина безтактност спрямо Яворов беше нейната постъпка — но то не мина като случаен инцидент.

Колкото външността на Яворов и да беше „харамийска“, както казваха хората, той имаше нежно и състрадателно сърце, богата и честна натура. Яворовата музикалност, така богата в произведенията му, била наследена от майка му. Тя пеела много хубаво и била съвсем руса.

Лора беше висока, стройна; вървеше с широка крачка и винаги носеше ниски токове. Движенията и бяха плавни, женствени. Обличаше се в тъмни дрехи, без труфила, скромно, но винаги от най-хубавото и скъпо качество. Обичаше да носи идеално ушит английски костюм-тайор. Роклите ѝ бяха също от тъмен плат, някои с тънка бяла жичка. Имаше много красива шия, но никога не я видях с деколте. Винаги с дълъг ръкав, понякога слагаше тънко дантелено жабо. Косите ѝ бяха тъмни и прави. Винаги гладко вчесана с кок на тила. Имаше малко отрязани крътми, които понякога спускаше на челото или ги вчесваше настрани а ла Гогол, или съвсем ги прибираше. На Лора всичко ѝ приличаше, но тя никога не излизаше от своя изящен стил. От натруфената мода на улицата тя не се влияеше. Лицето ѝ беше гладко и бяло като слонова кост. Тя не се гримираше, само слагаше съвсем тънък слой червило на устните си. Имаше умни, замислени очи. Много изразителна, женствена и кротка усмивка. Изобщо тя не беше шумна, гръмогласна и цялото ѝ същество издаваше благородство и финес. По нея нямаше бижута освен венчалната халка. Лора знаеше, че няма нужда да подпомага природата. Тя си знаеше цената. Въпреки всичко тя беше ревнива. Дали това чувство беше вродено у нея или при съжителството с големия човек Яворов тя губеше самоувереността си? Дора Конова му пращаше всеки ден цветя, пишеше анонимни писма, които минаваха през ръцете на Лора с цел да предизвикат разправии. Държеше се непристойно в дома ѝ. Тя беше апетитна: с хубав свеж цвят на лицето, с хубаво високо бедро, което винаги се мъчеше да бъде на показ — не сядаше на стол, а полуседяща върху канапето, под големия червен абажур, загадъчно мълчалива, тя искаше като във фокус да събира погледи. Въпреки всичко Лора я търпеше, защото служеше за пробен камък на болезнената ѝ ревност. Яворов се оплаквал на Боян Пенев: „Казвам на Лора — махни това същество от къщи, което служи само за раздори между нас.“ Но това същество си беше наумило да вземе мястото на Лора и с простени и непростени средства буташе съдбата към фаталния край. Лора често я викаше, поднасяше ѝ пълна чиния с пасти, като ѝ казваше: „Купила съм ги специално за тебе.“ Сякаш беше сляпа! Не виждаше ли Лора огромната разлика между себе си и нея?

София, октомври 1977 г.

По случай стогодишнината от рождението на П. К. Яворов редакцията се обърна със следните въпроси към българисти от чужбина:

Смятате ли, че поезията на Яворов и сега, и в бъдеще би била естетически актуална за читателите от Вашата страна? С кои свои качества?

Ако трябва да представите Яворов във Вашата страна, кои негови произведения бихте предпочели и защо?

Публикуваме отговорите на Дана Хронкова от Чехословакия и Дитмар Ендлер от ГДР.

Дана Хронкова

Поетичното дело на Яворов представлява в българската литература етап, осъществяван в другите литератури от цели поколения разнообразни творчески таланти. Като израз на този етап в Чехословакия бихме могли да посочим, от една страна, поезията на 80-те години — особено творчеството на Йозеф Вацлав Сладек — и, от друга, поетите-модернисти от 90-те години, измежду които особено близки на Яворов са Антонин Сова и Карел Томан. Тъкмо в този смисъл е възприеман Яворов от чешкия писател — като последен поет на националноосвободителните борби и като зачинател на новата поезия от XX в., поет на сложната драма в човешката душа, изпълнена с противоречия, самотно бунтуваща се срещу обуржоазеното общество и блуждаеща „подир сенките на облаците". Неговата поезия обединява няколко типа поетики (и тук срещаме толкова характерния за българската литература синкретизъм). Тази особеност изиграва важна роля за естетическото възприемане на неговата поезия у нас.

Духовната близост между Яворов и чешката романтична поезия е била почувствувана в началото на века. Още след излизането на първата му стихосбирка и след отпечатването на любовните му цикли в сп. „Мисъл" в нашия печат се появяват първите преводи на неговата любовна и рефлективна лирика, както и откъси от „Хайдушки песни". В този дух го представя на читателите и чешката славистика. Същевременно делото на Яворов се приема от неговия най-ревностен преводач Зденек Броман (псевдоним на слависта Франтишек Тихи, преводач на първото чешко издание на Ботевите стихове — 1913 г.) като продължение на борческата ботевска линия в българската поезия.

Едва след половин век чешкият читател опознава Яворов и като творец на социална поезия, и като автор, който оригинално претворява еле-

менти от народната песен, създавайки нов, своеобразен, силно индивидуален песенен стих.

Преди двадесет години по повод осемдесетгодишния юбилей на поета започна подготовката за първото чешко издание на негови избрани стихове. Издадохме ги с поетесата Ярмила Урбанкова, като имахме пред вид цялото поетическо творчество на Яворов с цел да отразим всички негови жанрове, а също и развитието на поетиката и поетическото му мислене. Книгата излезе през 1964 г. под заглавието „Аз не живея, аз горя" (Nežiju-hořóm). Урбанкова направи в този сборник едни от най-добрите чешки преводи на българската поезия изобщо. Изданието и до днес се препечатва, по него се съставят рецитали и пр., благодарение на което Яворов стана у нас един от малцината добре познати български поети.

Ако съдим за интереса към Яворов главно по препечатването на творби от тази книга, от рециталите или радио- и телевизионните предавания, ще стигнем по-скоро до преценка за литературния вкус и културните интереси на даден момент, отколкото до реална характеристика за естетическата актуалност на Яворовата поезия у нас. Но и тук се докосваме до любопитни факти. В началото предпочитанията бяха към социалната поезия и селските мотиви, които бихме могли да определим като своеобразен тип селски социални балади (в случая не е трудно да се открият типологични паралели между „На нивата", „Градушка" и чешката селска балада от последната трета на XIX в.). Едновременно с това се проявяваше интерес и към онези стихотворения, чиято поетика използува елементи от народната песен. Тези преводи, намерили опора в поетиката на чешката народна песен, дадоха възможност да се почувствува оригиналното използуване на българската фолклорна традиция. Интересът към тях продължава и до днес. Дори в тазгодишния рецитал на Яворов, подготвен от видния чешки режисьор Йозеф Хенке за поетическото кафене „Виола", основно място заеха стихове с народни песенни мотиви и елементи. Буколическото звучене на рецитала изместваше реалната представа за Яворов. Модерният поет бе изтласкан настрана. Рециталът се посрещна много добре. Затова с право можем да се запитаме: дали популярността на този именно Яворов не се дължи до известна степен на някогашното традиционно отношение към поетиката на славянската народна песен, макар връзката между новата чешка поезия и народното творчество да е несравнимо по-слаба, отколкото същата тази връзка съществува в литературата на славянския юг?

Но постепенно у нас все повече се обръща внимание на онази част от Яворовото творчество, с която авторът стои при люлката на новата българска поезия като неин „Йоан Кръстител", както Ф. Кс. Шалда нарече в чешката поезия Антонин Сова — поет, много близък на Яворовите „Безсънници" и „Прозрения". Този тип на емоционално-субективна изповедност е по-присъщ на нашето поетическо мислене.

И тъкмо поради това още при излизането на сборника „Аз не живея, аз горя", ние срещнахме въпроси (особено от страна на млади хора), защо сме се придържали така строго към литературно-историческия критерий при подбора на стиховете, а не сме наблегнали на онази част от Яворовото творчество, която е по-съзвучна на модерната литература, особено с драматизма, с проекцията на трагичното поетическо „аз", и е способна да трогне човешката душевност като голямо съвременно изкуство. Това са онези творби, които кореспондират с модерната европейска поезия, а що се от-

нася до чешката литература — със силната романтична традиция, водеща началото си още от поезията на Карел Хинек Маха. (Тази традиция заема в чешката лирика такова ключово място, каквото заема, бих казала, Яворовата лирика в България.)

Безспорно преводът не бива да бъде само обикновено запознаване с колорита на една литература. Като мисъл, форма, структура той трябва да намери опора в народния литературен процес, към който се приобщава, към тази част от неговата традиция, която е жива в дадения момент.

Повлияни от по-нататъшното развитие на поезията, днес бихме могли да кажем, че елементи на импресионизма, на символистичната поетика или похвати на сецесиона, които в Яворовата поезия звучаха като новост, вече са превъзмогнати. А някои откривателски прийоми на Яворов — например в областта на декоративната метафорика — поради честото използуване са загубили своята учудваща необикновеност.

И все пак, смятам, че поезията на Яворов ще привлича и занапред читатели и слушатели у нас. Импулсът за това ще продължава да бъде близостта ѝ с нашия литературен процес, музикалността и съвършенството на формата, своеобразния драматичен лиризъм и съзвучието ѝ с тези мисловни и естетически тенденции на европейската словесност, които подготвиха днешния етап на литературата. Но не само това. Поезията на Яворов ще вълнува с личната драма, с изповедта за трагичната лична съдба на човека от нашата епоха. Социалният фон на тази съдба — сблъсъкът на индивида с обществените злини, водещ поета поради последователната му непримиримост до отчаяние, раздвоение, до романтичен краен жест — прави Яворовата драма разбираема и близка на всяко общество, в чиято основа е залегнал хуманизъм и ненавист към социалното и духовното поробване на човека.

В това се състои и отговорът на втория въпрос от анкетата. След като при първото издание ние се опитахме да запознаем чешкия читател с Яворов в литературно-исторически план, то в новото, което ще излезе в най-близките години, ние вече можем да си позволим един по-съвременен поглед. Можем да търсим в поезията на Яворов най-съзвучното с днешното ни светоусещане. И същевременно трябва да доочертаем творческия профил на Яворов с откъси от неговата драма и проза, без които представата ни за една от най-големите личности на българската литература би останала непълноценна.

Дитмар Ендлер

Пътищата, по които името на един автор от дадена литература прониква в друга страна, сред чужда читателска публика, са понякога странни и представите, които по този начин се създават за него, невинаги отговарят на истинския му писателски облик. Всеки, който у нас, в ГДР, пише за П. К. Яворов, изтъква, че е голям поет, но въпреки това на нашите приятели на литературата той е известен едва ли не само като драматург. През 1973 г. театърът на гр. Зенфтенберг представи за пръв път „В полите на Витоша"; една година по-късно произведението бе включено в сборник български пиеси, издаден от Хеншелферлаг — Берлин /„Bulgarische Dramen"/. Поезията на Яворов досега у нас не е издавана, само в някои антологии се намират отделни стихотворения; така например в „Bulgarien erzählt" (1959, „България разказва") е поместена „Градушка" (в по-стар превод от Рода Рода). Преводачите и издателствата в ГДР полагат големи усилия за превеждането и популяризирането на произведения от български писатели и поети и факт е, че междувременно многобройни сполучливи преводи очертават вече пред нашите читатели богатата и внушителна панорама на българската литература. Това се отнася все пак и за поезията, макар тя да стои малко в сянката на романа и на разказа; напоследък излязоха хубави преводи на стихотворения от Христо Ботев, Христо Смирненски, Гео Милев, Атанас Далчев и на редица съвременни поети. Пред Яворов обаче сме още в дълг.

Дали поезията на Яворов би била естетически актуална за читателите в моята страна? Отговарям положително, защото действеното отношение към литературното наследство, и то не само на собствения народ, но и на други и особено на братските социалистически народи, е постоянна, винаги навременна задача, която в различни фази на общественото и литературното развитие повдига свои въпроси и чака свои отговори. При това значителни произведения на литературата и изкуството от миналото не се нуждаят от безплодно венцехвалене. За да обхванем техните духовни измерения, за да разберем по-дълбоко техния принос в обществения и литературния напредък, за да си изясним корените на тяхната жизнена сила, трябва да ги разглеждаме в тяхната сложност и противоречивост, обусловена от историческия ход на художественото познание.

Това важи и за противоречивата поезия на П. К. Яворов. Борческите му стихотворения „На нивата", „Градушка" и „Арменци" са върхове в българската поезия и в световнолитературния контекст. Тези прочути творби са проникнати от силно трагическо светоусещане, което после сред отблъскващите, враждебни на хуманистични идеали обществени условия в буржоазна България и Европа в началото на века в творчеството на Яворов се изостря, задълбочава и преминава в чувство на самотност, обреченост, безнадеждност. Но и много от тези произведения — проф. Д. Ф. Марков ги нарича „трагедийна лирика" — са живи в съзнанието на българския читател и сигурно биха предизвикали интерес и сред приятелите на литературата у нас. Разбира се, днешният читател не би могъл да се отъждествява безкритично с лирическия „аз" от стихотворения като „Лист отбрулен", „Край морето", „Без път", „Въздишка", „Сенки", „Теменуги", „Самота", „Копнение", „Една дума", „Угасна слънце", „Не бой се и ела",

„Пред щастието“, „Две души“ и др. Би било напълно неприемливо за нас тази изпълнена с „мирова скръб“ поезия на Яворов да се изтълкува като проявление на „вечния“ конфликт между индивида и обществото, като „доказателство“ за „вечната безприютност“ на човека в обществото, за непроменливостта на нещата. Яворов принадлежи към ония творци, които със силата на художественото си слово, както и с цялата си лична съдба се превърнаха в обвинител срещу стария свят и съдействуват за прокарване на пътя към обновление на човешкото битие. Не само бодрият зов за борба, но и трагедията на хуманиста, който се лута, блуждае и гине, отеква в нашите сърца, събужда състрадание, показва колко труден е историческият път на човечеството, кара ни по-остро да почувствуваме своята отговорност за хората около нас и пред обществото, прави ни по-мъдри.

Това се отнася според мене и за много от ония стихотворения, в които разочарованието е надделяло и е тласнало поета в примамливо-привидния свят на символистични видения /„Призраци“, „Маски“, „Дни в нощта“, „Видения“ и др./. Подобно на други поети в началото на века, изпаднали в идейна криза, Яворов търси самоосвобождение чрез уединяване в поезията /„Песен на песента ми“/. Но твърде здрави са нишките, които го свързват с реалния живот. Яворов действително се увлича от символистичната естетика, но не робува на нея. С огромна поетическа мощ той създава дълбоко съдържателна поезия, в която общочовешкото е ярко изявено. Той не престава да жадува за човешка топлота, за нравствена красота, справедливост и хармоничност. Искреността и задълбочеността на поетическата самоизява, драматизъм в преживяванията, изящният и във висша степен музикален език и стих, умението на поета да долавя най-нежните трепети на човешкото сърце, с пестеливи средства да загатва за състоянието на човека и на света (както ги вижда той) и да твори стихове, в които трепти и недоизказаното, неосъзнатото, „само“ почувствуваното — всичко това придава на поезията на Яворов обновяващо за развитието на българската поезия значение и (което е по-важно за днешния читател) трайна естетическа свежест. От настроението на читателя често зависи как възприема поезията. В личния живот на съвременника има естествено и трагически събития, разочарование, печал, неосъществен копнеж. Душевно богат е този човек, който в такива моменти може да общува с поет като Яворов.

Мисля, че с това съм отговорил и на втория въпрос. Не искам да посоча повече отделни стихотворения, които според мен би трябвало да бъдат подбрани и преведени, защото поетичният превод и без това има своите закономерности; понякога някои стихотворения просто не се удават на преводача, колкото и да са представителни за даден поет, но тук насила хубост не става. И в поезията на Яворов не всичко е равностойно, редица произведения, между тях някои крайно песимистични, както и някои стихотворения, чиято почти „нормативна“ символистична образност днес ни се струва малко старомодна, няма защо да бъдат предлагани за превод. Но, общо взето, Яворов би трябвало да бъде представен с най-хубавото от всички компоненти на неговото творчество: с борческите стихотворения, с ония стихотворения (включително символистичните), които разкриват терзаещата се и копнееща за светлина душа на търсещ хуманист, с любовната лирика, както и със стиховете в народно-песенен тон (макар да са особено трудни за превод). Само така ще може да се вникне в силата, обаянието и хуманистичните търсения на великия български поет.

Наш... и на света

Произведенията на П. К. Яворов в чужбина

Елена Фурнаджиева

Поетът на България, дал своя принос в световната съкровищница на високо художественото и хуманистично изкуство, с право наричаме „световен поет". Словото му звучи на много езици по всички континенти. Неговите книги се издават в хиляди екземпляри в различни страни, а навсякъде успоредно с тях се появяват и отзивите за разностранното му творческо дело. Още с появата на първите преводи на стиховете му литературната критика в близките славянски страни следи внимателно неговото развитие.

Първият превод на Яворова творба в чужбина срещаме през 1904 г. в сп. „Славянский век"[1], издавано на руски език във Виена. Това е стихотворението „Дева, не люби меня...", преведено от поета Иван Арнаудов, заедно с две стихотворения на Иван Вазов и Пенчо Славейков в рубриката „Из българските поети". Това събитие се отбелязва и у нас — в хрониката на в. „Вечерна поща"/№ 938, 2 март 1904/ между другото четем: „Ние поздравляваме тая хубава идея на г. Арнаудова да популяризира нашите поети измежду другите славяни, четци на „Славянский век", като вярваме, че той ще преведе и други работи и от други наши поети. По всичко личи, че той владее отлично руския език и стиховете са плавни и звучни."

През 1907 г. в чешкото списание „Славянски преглед"[2] са поместени „Хайдушки песни" и „Заточеници", превод на Зденек Броман. Същите стихотворения, заедно с „Посвещение", „Недей се връща", „Въздишка", „Две хубави очи" и „Ела", също преведени от Броман, намираме две години по-късно в сборника „Из българския Парнас"[3], издаден в Прага, който запознава чешките читатели със съвременната българска поезия.

От тези години е и първата по-сериозна оценка на Яворовото творчество в чужбина. В Москва в малка книжка К. С. Кузминский[4] прави преглед на развоя на българската литература след Освобождението, като се спира на Ботев, П. Р. Славейков, Пенчо Славейков, П. К. Яворов и Петко Тодоров. „П. К. Яворов — пише Кузминский — още млад човек е вече широко известен със своите великолепни стихове, сборникът на които вече е издаден във 2-ро издание с предговор на Пенчо Славейков. . . Този предговор е много интересен както за оценката на Яворов, така и за характеристиката на съвременното българско общество. . . Най-хубавите стихове на Яворов —

това са „Нощ“, „Арменци“, „Хайдушки песни“. Някои от тях по своята сила не отстъпват на стиховете на Ботев. Всички са проникнати от любов към народа, навеяни от неговата поезия, но напълно оригинални. Достатъчно е да се прочете макар и само „Арменци“, за да се оцени цялата сила на неговия талант. . .“ Още в тези ранни години Кузминский разбира, че това, което е направено от Яворов, ни дава пълно право да го причислим към най-изявените писатели не само в България, но и в Европа. „С Яворов аз завършвам своя преглед на съвременната българска литература. Би следвало да се засегнат и други писатели, които се изявяват със своя талант. Те също утвърждават мнението на всеки добросъвестен изследовател на българския живот, че българската литература е излязла от подражателния период, че тя вече е встъпила в самостоятелен път на развитие и че тя представлява самостоятелно явление, напълно заслужаващо внимание от страна на европейското и особено на руското общество.“ Друга проява на интереса на К. С. Кузминский към българската литература е издаденият от него през 1913 г. в Москва „Болгарский сборник“[5], в който очеркът за развитието на българската литература е даден като предговор, а отделна бележка за Яворов предхожда поместените там 4 стихотворения. Това са „Арменци“, „Минзухар“, „Не млъква вой! — стихийна буна. . .“ (Есенни мотиви, V,) тук под заглавие „Буря“, превод на Н. Гиляровский, и „Мене, моме, не люби. . .“ под заглавие „Песен“, познатият превод на Иван Арнаудов от 1904 г. в „Славянский век“.

През 1913 г. се появяват и други два отзива в Русия за творчеството на Яворов. Списание „Съвременна мисъл“[6] (1913, №8) у нас съобщава за статията на А. Погодин за съвременната българска литература в септемврийската книжка на „Русская мысль“ и цитира дословно значителна част от нея. В статията ясно са отразени идеологическите борби на времето, като отношението към отделните автори се определя не само от тяхната значимост в българската литература, но се влияе и от други фактори. Не без значение за автора например е поведението на разглежданите писатели по време на Славянския събор в София през 1910 г. Яворов е характеризиран като „прекрасен лирик. . . Той се изразява просто и свободно и основният тон на неговата лирика е меланхолията, понякога може би твърде прекалена . . . Всички тези настроения са познати от историята на литературата и са. . . твърде закъснели. . . Пею Яворов е байронист. . .“ След преценките за Пенчо Славейков и Петко Тодоров авторът на статията накрая все пак признава: „Всички те са величини далеч не първостепенни, но тяхното значение за развитието на България е твърде голямо. Те създават атмосферата на един по-издигнат в чувствата и мислите живот (сред младежта особено), интелигентни стремления и художествени интереси и вмъкват своята страна в кръга на европейските културни държави. В тоя смисъл изброените от мен поети съставляват едно органическо цяло с първото поколение от борци за свободата на България. . .“

Друга оценка дава сп. „Листопад“ [7] (1913, №11) в рубриката Литературни вести: „В един от последните броеве на вестник „Русския ведомости“ под заглавие „В болгарском театре“ срещаме следния отзив за най-новата пиеса на Яворова „Когато гръм удари“. . . Пиесата на Яворова за съвременната българска драма е явление необикновено: някаква първа лястовичка, която, макар че не създава пролет, все пак я предвещава, може би близка е вече. . . До това време българските драматурзи пишеха изключително на „явно-патриотични“, специално български теми. . . или пък

се опитваха да възпроизвеждат пред зрителите чисто етнографични, макар и с примес от социален елемент, сцени от народния селски живот, неговите вярвания, предания и легенди. . . „Когато гръм удари“ трактува въпроси общочовешки, решава ги от гледище, свободно от предразсъдъците на околната среда. . . Тези нови тук и за България може би даже парадоксални мисли бяха посрещнати от публиката с голямо внимание. . . Не може да не се отбележи тънката изящна постановка на пиесата, която ви кара да забравите относителната младост на българския театър и която му дава право да се счита на еднаква висота с европейските театри.“

Между прижизнените публикации на Яворови стихотворения в чужбина са стиховете му, поместени в сборника „Из южнославянската лирика“[8], преведени от Владимир Станимирович. Двамата поети са свързани с близка дружба и Яворов със задоволство посреща изпратената от преводача сбирка с автограф на 11 ноември 1909 г. Същият ден Яворов получава и писмо от Станимирович, който се интересува как Яворов намира преводите. Преведени са първите две стихотворения от „Хайдушки песни“, „Сонет“ и „Безмлъвна нощ и адски мрак. . .“ (Есенни мотиви, IV).

След смъртта на поета интересът към неговото творчество в чужбина нараства. Между войните в различни страни се появяват отделни стихотворения в сборници, антологии и периодични издания. Издават се първите негови самостоятелни книги в чужбина.

В Германия от 1915 до 1918 г. Яворовите стихове са поместени в 4 книги: „Хайдушки песни“, превод на Георг Адам в сборника „България, каквато е и каквато ще бъде“ [9], 11 други стихотворения, превод на Ото Мюлер-Нойдорф в сборника „Цветя от Балкана“ [10], 8 стихотворения в сб. „Страната на розите“ [11], съставен и с преводи от Александър Рода-Рода, и отново „Хайдушки песни“ в книгата на Херман Шиндлер „България“ [12]. Стихове на Яворов са появяват и в някои немски списания и вестници.

През 1918 г. в Швеция излиза книгата „Българите“ [13], съставена с участието на известния приятел на България Алфред Йенсен, в която са поместени „Есенни мотиви“ (Безмлъвна нощ и адски мрак. . .), „Май“ и „Към върха“.

Във Виена се появява първото самостоятелно издание на Яворова творба в чужд превод. На немски език излиза със съкращение биографията на Гоце Делчев [14] (1925), превод на Мели М. Шишманова.

През същата година в съставената от Енрико Дамиани антология „Български поети“ [15], издадена в Рим, са поместени преводи на стихотворенията „Нирвана“, „Недей ме пита“, „Дни в нощта“ и „Хайдушки песни“, направени от Дамиани. Тези преводи поставят началото на един траен интерес към Яворов в Италия. Най-видните българисти в тази страна се спират в своите изследвания върху творчеството му и сами превеждат значителен брой негови стихове. Първа обширна студия помества Ренато Поджиоли в сп. „Ривиста ди литературе славе“ [16] през 1928 г. В нея той се изявава не само като добър познавач на Яворов, но и като вещ поет-преводач. В текста цитира „Смъртта“, „Песен на човека“, „Две души“, „Аз страдам“, „Тома“, „Маска“, а накрая на студията са преводите на „Калиопа“, „Павлета делия и Павлетица млада“, „Благовещение“, „Теменуги“ и „Две хубави очи“. Поджиоли разглежда поетическото творчество на Яворов, като се спира на неговите интимни подбуди, на идейните му стремежи, в основата на които проличават първите проблясъци на българския символизъм. „Този е духът, който вее в поезията на Яворов, обаче, за да се разбере и почувствува

напълно техният чар, бих казал — пише Поджиоли, — че това, което го отличава от другите, е неговият тон и особено неговата ритмичност, която, ако и да не съставлява само един външен елемент на обаяние, все пак притежава едно чувство на сърцето и крайно живо внушение. Тъй както душата на поета е цяла изтъкана от вдъхновение и копнежи, така и неговата поезия е преизпълнена с отзивчивост и благозвучие."

В Рим през 1939 г. излиза книжката „Лирика" [17] на Яворов, Лилиев и Траянов като приложение на сп. „България". В нея намираме Яворовите „Тома", „Нирвана" и „Недейте я разбужда", превод на Луиджи Салвини. Три години преди това Луиджи Салвини издава своята книга „Българската литература от Освобождението до Балканската война" [18], в която като добър познавач на нашия език и литература живо, темпераментно и задълбочено проследява литературните явления у нас през този период. Отделна глава от своята книга „Поетичната революция на Пейо Яворов" посвещава на поета. Според него Яворов открива нова страница в историята на българската литература. Той се спира повече върху живота на поета, за да подчертае органическата връзка между живот и поетическо творчество при него. Разгледано е сродството между Ботев и Яворов, същността на онази революция, която Яворов донесе в нашата лирика, за да разкрие по-нататъшните възможности за усъвършенстване на българския стих. В книгата се загатват известни паралели между италианския поет Леопарди и Яворов.

Пак като приложение на сп. „България" в Рим през 1940 г. излиза книгата на Енрико Дамиани „Един поет на мрака — П. К. Яворов" [19], в която отделни откъси от Яворови стихотворения са послужили за илюстрация на постановките на автора. Проф. Дамиани започва със следната характеристика за Яворов: „В плеядата на поетите на скръбта от световния Парнас Яворов е между най-типичните. Злочест поради нещастието на един живот, обстрелван неумолимо от съдбата, злочест поради непреодолимото разстояние между неговия дух, идеали, цел и действителност, злочест поради неразбирането и малодушието на другите. Даже и малкото бледи проблясъци на светлина в неговия мрачен хоризонт и в цялото му поетично творчество са обагрени със скръб." След анализа на значителен брой стихотворения Енрико Дамиани пише: „Съвсем естествено такава чувствителност и такъв поетичен талант при подобна противоречива външна и вътрешна действителност намират в символизма най-подходящия си израз. Яворов е най-цялостният поет-символист между българите. Неговата поява бележи голям етап в развитието на националната поезия. Чрез него българската поезия разширява хоризонтите си, тръгва по нови пътища (които ще бъдат продължени по-късно от други), стреми се към нови цели, става все повече европейска."

Докато в Италия интересът към Яворов се ограничава предимно върху неговата поезия, в същите години в Будапеща Държавният театър поставя „Когато гръм удари" — първа българска пиеса на унгарска сцена. Премиерата е била на 25 февруари 1938 г. Пиесата е преведена от Дора Тьорок, навярно само за постановката, тъй като такова издание на унгарски не е известно. Режисьорът Георги Паткош прави някои съкращения в текста — премахва епилога и променя края — Бистра не заминава, а Попович преодолява трагедията. В някои от отзивите се намира, че от тия съкращения пиесата само е спечелила, станала е сценично по-стегната, действието по-издържано и материалът за актьорите по-благодарен" [20]. Стихове на

Яворов през тези години се превеждат на унгарски за двете издания на „Антология на българската поезия“ [21] от 1937 и 1940 г. В превод на Димо К. Бойклиев са дадени: „В часа на синята мъгла“, „Заточеници“, „Нирвана“, „Арменци“, „Желание“, „На един песимист“ и „Градушка“.

Във Франция отзиви за творчеството на Яворов по това време бихме могли да намерим в изследването на Жорж Ато „Панорама на съвременната българска литература“ [22] „. . .именно чрез него започна да се утвърждава под влиянието на някои руски и френски образци науката за новите ритми и идеята за внушаващата размисъл музикалност. Именно чрез него по-най-общ начин символизмът и по-специално френският символизъм започна да прониква в българската литература, върху която той оказва преди и след голямата война твърде значително влияние. . .“

Истинското широко разпространение на творчеството на Яворов в чужбина започна от началото на 50-те години, когато отново с успокоението, настъпило след кошмара на войната, във всички страни се търси допир със световните поетични съкровища. Показателно е, че точно в Германия още през 1948 г. се издава антологията „Световна лирика“ [23], в която само вторият том с чуждестранни поети е над 900 страници. От българските поети са представени Людмил Стоянов, Теодор Траянов, П. К. Яворов (с „Нощ“, превод на Ганка Найденова, и „Две души“, превод на Карл Зелингер), Димчо Дебелянов, Любомир Весов, Никола Фурнаджиев, Елисавета Багряна и Николай Лилиев.

В началото на 1958 г. се организира повсеместно честуване на 80-годишнината от рождението на Яворов. Вестниците от това време у нас почти всекидневно съобщават за състояли се тържествени събрания по този случай не само в социалистическите и другите европейски страни, но и в Китай, Корея, Индия, в някои от латиноамериканските държави. Навсякъде се изнасят доклади за неговото творчество, рецитират се негови стихове на различни езици, определя се мястото му на поет и драматург в българската и световната литература. Честувания се устройват и в цялата съветска страна.

По това време става и преоценката на Яворовото творчество в СССР и се издава първата самостоятелна книга с негови произведения „Избранное“ [24]. Тя включва 52 стихотворения, два очерка от „Хайдушки копнения“ и пиесата „В полите на Витоша“. В предговора към изданието виднияг българист, съставител на сборника, Дмитрий Ф. Марков проследява жизнения и творчески път на Яворов. Някои от оценките на изследователя са повлияни от продължителното едностранчиво възприемане на късната Яворова лирика. Но в същото време в статията си „Произведенията на П. К. Яворов в Съветския съюз“ (Септември, 1958, № 2) и в много от по-късните си изследвания той отчита погрешното тълкуване на поезията на Яворов след 1903 г. като „напълно реакционна“, „упадъчна“ и това, че през съветския период от 20-те до 40-те години името на поета само се споменава в отделни прегледи на българската литература, но произведенията му не са превеждани.

Ролята на този сборник е изключително голяма. Чрез него и най-вече чрез преводите на руски език творчеството на Яворов прониква не само сред всички националности на съветската страна, но и далеч зад нейните граници. Голяма заслуга за приближаване творбите на Яворов до съветските читатели имат преводачите-българисти като М. Павлова, В. Вино-

градов, М. Зенкевич, В. Соколов, А. Ладинский, П. Семинин и др. Преди 1958 г. някои от тези преводачи са дали негови стихове за сборниците: „Болгарские поэты“ (М.—Л., 1952) — 12 стихотворения, „Поэзия западных и южных славян“ (Л., 1955) — „Градушка“ и „Май“, Шестинский, О. „Друзья навеки“ (Л., 1965) — „Овчарска песен“ и в голямата „Антология болгарской поэзии“ (М., 1956) — 17 стихотворения — всички подбрани из творчеството на поета до 1903 г.

След издаването на този том с избрани произведения на Яворов се появяват преводи и на другите езици на съветските народи: на чувашки в сборника „Българска поезия“ [25] (Чебоксари, 1960) — „Хайдушки песни“ и „Павлета делия и Павлетица млада“, превод на Н. Сандров; на белоруски в сб. „Да бъде ден!“ [26] (Минск, 1973) в превод на Нил Гилевич и в сп. „Полымя“; на молдавски в сб. „Балканите пеят“ [27] (Кишинев, 1963), превод на В. Белистов. Особен интерес към Яворов се проявява в Съветска Армения. Там още от началото на петдесетте години се превеждат отделни стихотворения във вестници и списания. В Ереван през 1966 г. е издигнат паметник на поета като благодарност за неговото безсмъртно стихотворение, възпяло тежката съдба на арменския народ; уредена е изложба, отразяваща неговия живот и творчество; Арменският драматичен театър поставя пиесата „В полите на Витоша“; едно училище е назовано с неговото име.

През 1970 г. в Москва излиза нова двутомна „Антология болгарский поэзии“, в т. 1 на която Яворов е представен с 14 стихотворения, половината от които са от сбирката „Безсъници“. Следващото по-цялостно представяне на Яворов в Съветския съюз е в „Антология на българската поезия“ [28], издадена на украински език в 2 тома през 1974 г. Съставена под редакцията на Дмитро Билоус с предговор от Ефрем Каранфилов тя дава представа за развоя на българската поезия от народните песни и неизвестните български автори на IX в. до наши дни. В първия том след кратка бележка за поета от Елена Шпилевая са включени 21 Яворови стихотворения, превод на известните българисти Дмитро Билоус, Микола Бажан, С. Реп'ха, Р. Лубкивский. Подборът е направен сполучливо с оглед представянето на цялостното поетично творчество на Яворов.

Започнатото от Д. Ф. Марков дело по разкриване творчеството на Яворов пред съветските читатели намери въплъщение не само в посочените издания на другите националности, но и в следващия сборник на руски език „Лирика“ [29], издаден през 1972 г. като пореден том от забележителната серия „Съкровища на лирическата поезия“. „Наред с Гьоте и Пушкин, Мицкевич и Ронсар, Байрон и Петрарка ще бъде издадена в руски превод и лириката на великия българин“ — пише Лев Озеров, преводач на Яворов и автор на предговора към книгата. „Когато превеждам Яворов, аз мисля за него“ — в тези „Мисли за Яворов“, дълбоко развълнуван, Лев Озеров продължава: „Искам да навляза в дивния свят на неговата поезия. . . По-добре е да кажа как възприемам аз, руският литератор, неговата поезия, какво дава тя на моето сърце. . . Христо Ботев показа вулканическата природа на българина — възрожденеца, бунтаря. Пейо Яворов разкри света на самовглъбената мисъл, способността да се проникне в заветните тайни на душата. Разбира се, у него има и друго: яростна, широка хайдушка песен, ликуване от природата, упоение от живота. И все пак неговите върхове — това е лириката на проникновената човечност, на страданието, на безответността. Диапазонът на чувствуването на този поет е огромен.

Резки тонове, мажор, гръмогласно хорово пеене и жалба на цигулка, шепот, язва на самоунищожението. Яворов улавя тътнежа на гърма и следи сенките на бягащите облаци. Отзивчивост, мекост, трепетност са преходи от едно душевно състояние към друго. . . Стиховете на Яворов са написани не с мастило, а с кръв. Той не е имал работа с думите, не се е занимавал специално със съчиняване на стихове. Яворов напрегнато е следил тревожния живот на душите на своите съвременници, както следят бойното поле. Като е изразявал самия себе си, Яворов е давал израз на своето време и на народа си." Същите мисли намираме и в предговора към сборника „Лирика", написан от Озеров. Неговите преводи са из късната лирика на Яворов — „Две хубави очи", „Ледена стена", „Копнение", „Аз страдам", „На Лора", „Две души", „Зов" и др. Останалите стихотворения са преводи на известните вече от другите стихосбирки в СССР преводачи на Яворов. Нови са преводите на В. Виноградов „Благовещение", „Дни в нощта", „Посвещение"; на Д. Самойлов — „Ела", „Видения", „Все пак", „Угасна слънце", „Възход", „Нирвана", „Слова", цикълът „Шепот насаме"; на М. Петрович — „Есенни мотиви", „Не си виновна ти", „Наяве и насън", „Насаме"; на В. Корнилов — „На сестра ми", „Среднощен вихър", „Мечта"; на Борис Слуцки — „Славата на поета", „По здрач", „Песен на човека"; на А. Наль — „Смъртта", „Самота".

Сборникът „Лирика" на Яворов се посреща много добре. В рецензията за него в „Литературная газета" (№ 46, 4. XI. 1973, с. 15) четем: „Съставителят на сборника — българският поет Веселин Андреев — и авторът на предговора и преводач на много от произведенията Лев Озеров заедно с колектива от преводачи с голяма грижовност и отговорност са се отнесли към своята работа." Няколко рецензии за него излизат и у нас.

Ако трябва да проследим написаното в съветската страна за Яворов, трябва да изминем дълъг път по страниците на предговорите на сборници и антологии, на вестници, списания, научни трудове. Най-голям е броят на тези изследвания през 1958 г., те се появяват равномерно и досега.

Специално отбелязване заслужават многобройните публикации на Дмитрий Федорович Марков [30]. Последователно в продължение на 20 години той се спира върху творчеството на Яворов в статии и студии или в отделни глави от общите си изследвания върху българската литература. Пътят, който изминава този задълбочен и сериозен изследовател на Яворов, е път на все по-дълбоко и проникновеното му навлизане в спецификата на поетичното Яворово творчество. Той характеризира по нов начин късната Яворова лирика. Тези постановки намираме още в статията на сп. „Септември" през 1958 г. Според него Яворов се отличава от декадентите по това, че „неговият песимизъм и голяма част от стихотворенията му не са сантиментален хленч, а изгаряща душата скръб." Същите мисли авторът развива по-късно в книгата си „Генезис на социалистическия реализъм" и в другите си изследвания — нека не забравяме и последната му статия „Ярка звезда в поезията" (Раб. дело, №12, 13. I. 1978), публикувана в деня на стогодишнината на поета, когато той беше в България сред всички наши и чужди почитатели на поета в родния му град. За стиховете на Яворов Д. Ф. Марков пише: „Творчеството му намира жив отклик в сърцата на милиони читатели, защото е проникнато от дълбок демократизъм и е високохудожествено постижение. Звездата на Яворов все по-ярко свети на небосклона на световната поезия."

Изследвания върху Яворов в Съветския съюз има и от Виталий И. Злиднев [31] в трудовете му върху българската литература и по-специално върху българската поезия; на драматургията на Яворов се спира още през 1950 г. Константин Державин [32], а по-късно А. Н. Михеева [33] (1974) и Н. Пономарева [34]. Широк отзвук намери гостуването на нашия народен театър „Иван Вазов" в Москва (1962) и в Кишинев (1967) с пиесата „В полите на Витоша". Специална глава за Яворов „Я не живу — я горю. . ." посвещава Б. Брайнина в книгата си „На Старой планине", развълнувана от срещите си с Яворовите места в България.

В Армения най-последователен популяризатор на Яворовото творчество е К. Джингозян [35]. В редица статии в различни периодични издания той проследява неговия живот и творчество, както и историята на армено-българските литературни връзки.

С кратки статии се отбелязват животът и творчеството на Яворов в двете издания на „Большая советская энциклопедия", в т. 8 на „Краткая литературная энциклопедия" и в т. 5 на „Театральная энциклопедия" (Москва, 1967). За запознаването на съветските читатели с Яворов допринасят и редица изследвания на български учени като Велчо Велчев [36], Мария Гургулова [37], Стоян Илиев [38], публикувани в СССР, както и преводите на някои основни трудове върху българската литература на Михаил Арнаудов и Пантелей Зарев, преведени на руски език. Подробно изследване на разпространението на Яворов в СССР и на литературата за него в Съветския съюз направи Л. П. Лихачева [39], известна българистка и преводачка, в подготвената за печат у нас биобиблиография на П. К. Яворов — съвместно издание на Народната библиотека „Кирил и Методий", Националния музей за българска литература в София и Всесъюзната държавна библиотека за чуждестранна литература в Москва.

Друга страна, в която произведенията на Яворов намират най-топъл прием още от първите години на века, е Чехословакия. След войната там излизат 4 негови издания. Драмата „В полите на Витоша" се появява през 1958 г. в Прага, превод на Х. Райнерова [40], и в 1959 г. в Братислава, превод на Ян Михалко [41]. Единични преводи на отделни стихотворения излизат още от 1948 г. — например Павел Хоров превежда на словашки „На нивата", Иржи Шотола — „Хайдушки песни", Ярмила Урбанкова и Дана Хронкова — също „Хайдушки песни" и „Павлета делия и Павлетица млада" на чешки. През 1964 г. в Прага е отпечатан сборникът „Аз не живея — аз горя" [42] с Яворови стихове, превод на поетесата Ярмила Урбанкова при сътрудничеството на Дана Хронкова, която е написала и послеслова към изданието. Сборникът съдържа 55 Яворови стихотворения.

Отзиви за това издание дава словашкият поет Ян Кошка, станал по-късно сам преводач на Яворов — „Радващо е, че преводите на Яворов от Урбанкова задоволяват не само с подбора, с усета за цялостен културно-литературен контекст. . . Поетесата е опитна преводачка, която освен редица от западните литератури е превеждала Е. Багряна и българска народна поезия. . . В повечето от преведените стихове Урбанкова се е добрала — ще употребим собствените ѝ думи от списание „Нови книги" — „до кристалната чистота на любовните му песни, до неговото горене в името на правдата и справедливостта. . .". При срещата с Яворовата поезия Урбанкова е обзета от желанието „да преведе непреводимото". Поетът ѝ става близък с величието си. Той е „един от ония, върху които, както върху най-

високите дървета, най-често пада гръм. . .“ С искрено удивление можем да проследим как поетесата, без да бъде вярна на буквата, е успяла да остане вярна на поезията и да създаде илюзия за оригиналност на Яворовите стихове в чешкото им звучене“ [43]. А в една дописка от Прага в нашия печат четем: „Буквалното разграбване на сборника с избраните стихотворения на нашия голям поет дойде, след като предварително във вестниците бяха публикувани някои стихотворения на Яворов, като „Песен на песента ми“, „Две души“ и др., които трогнаха сърцата на чехословашките читатели“ [44].

Последната книга на Яворов в Чехословакия е „Две хубави очи“ [45], издадена през 1974 г. в Братислава. Подборът, преводът на словашки, и послеслова „Съвременен творец на българската поезия“ са от Ян Кошка с корица и графично оформление на Вацлав Блаха. Тук са включени общо 32 стихотворения — 10 от периода до 1903 г., оформени в цикъл „Безсъници“ („Непокой“), и 22 стихотворения от късната лирика в цикъл „Две хубави очи“. По тези преводи през есента на 1977 г. в Братислава е изнесен поетичният рецитал „Сън сънувах“.

Освен това издание Ян Кошка има и други изследвания върху Яворов. В книгата си „Съвременна българска поезия“ [46] (1972) в отделен очерк той проследява жизнения и творчески път на Яворов, за да го представи на словашките читатели в неговата цялост и да определи мястото му в българската литература. В статията си „Някои словашки преводи от българската поезия“ [47] Ян Кошка се спира на превода на Павел Хоров на Яворовото стихотворение „На нивата“ с конкретни примери от оригинала и превода. По време на своето гостуване в България за 100-годишнината от рождението на поета Ян Кошка неколкократно заяви: „Не си спомням точно кога за пръв път съм чул или прочел името на Яворов. . . но истински започнах да се занимавам с неговото творчество преди двадесет години. . . Опитах се да преведа някои от стихотворенията му. Започнах с „Градушка“, но по това време още не ми достигаха познания по езика. . . Почувствувах таланта на Яворов, преди да мога да го преведа. Това направих 15 години по-късно. Естествено аз не съм доволен от всичките си преводи. Има стихотворения, които не могат да се преведат за часове и дни, а за години. Такива са онези Яворови творби, които Атанас Далчев сравнява в своите „Фрагменти“ с бродерията. Харесват ми много — като пламтящи Яворови поетични бродерии — „Хайдушки песни“ и понасям тежко загубите, които се обуславят от превода. Сравнително „по-лесни“ за пресъздаване на друг език са стиховете, в които доминира прилагателното — например в покъсното му творчество“ (Лит. фронт, № 3, 19. I. 1978).

След интереса, който се поражда в Унгария в края на 30-те години с поставянето на Яворова пиеса на будапещенска сцена, произведенията му отново започват да се превеждат на унгарски от 1951 г. до наши дни. В четири последователно издадени антологии на българска поезия се появява „Градушка“, превод на Андраш Фодор, като в последната антология от 1966 г. [48] са дадени и преводите на „Заточеници“, „Хайдушки песни“, „Две хубави очи“, „Недейте я разбужда“, „Маска“, „В часа на синята мъгла“, преведени от Мортон Калас и Ласло Надь. Пет негови стихотворения, превод на Андраш Фодор и Ласло Надь, с кратка бележка за поета са поместени в представителната антология със скромно заглавие „Малко огледало на българската литература“ [49], издадена през 1969 г. На следната

година излиза самостоятелно издаденият сборник с 53 стихотворения на Яворов „В часа на синята мъгла“ [50] с преводи на Андраш Фодор и Ласло Надь и послеслов на Петер Юхас. В статията на Юхас въпреки някои спорни постановки и недокументирани сведения намираме възторжени думи за Яворов: „Този слаб и чувствителен човек в началото на века и в цялата българска литература е един от най-големите и най-оригиналните таланти. Той е водеща фигура в обновената българска лирика на XX в. . . .Неговите стихове, макар и късно, ще звучат и на унгарски език. Очарованието на изкуството, което струи в неговите рими и ритми, ще доловят и унгарските читатели и ще им се насладят.“ В унгарския печат излизат няколко рецензии за това издание, между които и рецензията на младия българист и преводач Тошо Дончев [51].

През 50-те години Яворов е все още малко познат в Полша. Това се изтъква в статия на Зджислав Кемпф [52] от 1958 г., в която се проследява жизненият и творчески път на поета по повод 80-ата годишнина от неговото рождение и организираните честувания. Тук познават Яворов от няколко стихотворения, поместени преди войната в сп. „Ружица Полска“ през 1938 г., от преводите на Ванда Смоховска в цялостно издадения сборник на Яворов „Избрани стихове [53] на полски език в София през 1947 г. и от преводите в съставената от Северин Полак „Антология на българската поезия“ [54] през 1954 г. В Антологията са поместени: „На един песимист“, „На нивата“, „Арменци“, „Градушка“, „Хайдушки песни“, „Ще дойдеш ти“, „Родина“, „Заточеници“, „Маска“ — превод на Богдан Остромецки, Леонард Подхорски-Околов, Еугениуш Житомирски, Анатол Стерн, Зджислав Йежи Кемпф. Поради това почитателите на българската литература в Полша и широката читателска публика посрещнаха много добре сборника със стихове на Яворов „Избрана поезия“ [55], издаден през 1972 г. Подборът на стиховете и уводната статия под заглавие „Трагичният поет“ са на Анна Каменска, биографичната бележка в края на книгата — от Ханна Карпинска. Поместени са 72 стихотворения, като с този подбор съставителката е искала да представи значителна част от Яворовото поетическо творчество. Между преводачите личат имената на Северин Полак, Владимир Слободник, Хана Карпинска, Артур Сандауер, Леополд Левин, някои от известните вече преводачи в „Антология на българската поезия“ и други. При този разнороден преводачески състав отделни преводи остават далеч от оригинала.

В Германската демократична република преводите на Яворов са сравнително малко на брой, но те показват разностранността на неговото творчество. През 1959 г. в Берлин излезе сборникът „България разказва. Поглед върху българската литература“ [56], съставен от Любомир Огнянов и Хорст Гьорш, в който е поместен преводът на „Градушка“ от Ал. Рода-Рода, а две години по-късно в антологията „Български разказвачи“ [57], съставена от Норберт Рандов, намираме очерка „Едно сражение“ из „Хайдушки копнения“, превод на Георг Адам. С „В полите на Витоша“ започва сборникът „Български драми“ [58], съставен от Волфганг Кьопе през 1974 г. Преводът е пак на Норберт Рандов. В послеслова съставителят на сборника определя пиесата като „едно от най-значителните произведения на онази епоха“. Според него с „В полите на Витоша“ Яворов създава първото психологo-социално произведение в българската драматургия, той улучи „душата на нашето време“, както дори един противник на Яворов трябваше да признае. . . И наистина това произведение, което може да се сравни с

някои от творбите на Ибсен, означава за времето си върха на класическата българска драматургия."

Една хубава новина за честването на 100-годишнината от рождението на Яворов донесе румънският преводач на негови стихове, поетът Виктор Тулбуре [59]. В Румъния току-що е издаден отделен том със стихове на Яворов, дело на младия поет Александру Иванеску. С това самостоятелно издадените книги с произведения на Яворов в чужбина стават вече 13. „Превеждал съм отделни произведения от него за различни издания у нас — казва В. Тулбуре. — Това, което ме е поразявало винаги, са кратният жизнен път на поета и дългият живот на неговата изключителна поезия. Привлича ме и нейната революционност, проявена не само от твореца Яворов, но и от гражданина Яворов, взел участие на дело в борбата за свобода и социална справедливост. В това отношение той напомня много на великия български поет-революционер Христо Ботев." След първите преводи от Яворов на румънски от 1934 г. в сп. „Хиперион" в Клуж 5 негови стихотворения са включени в „Антология на българската поезия" [60], издадена през 1957 г. За нея Тудор Мъйнеску превежда четвъртия откъс от „Хайдушки песни", „Заточеници", „Луди-млади", „Арменци" и „На нивата".

След дълго прекъсване през 1969 г. Яворови творби се появяват в сборника „Българска поезия от XX в." [61] с предговор от Милан Джурчинов, който помества значителен брой стихотворения на Яворов в превод на Влада Урошевич — това са: „Градушка", „Нощ", „Май", „Аз страдам", „Не си виновна ти", „Две хубави очи", „В часа на синята мъгла" и „Среднощен вихър". Хубави думи за Яворов са казани в предговора. „На чело на плеядата български писатели стои бунтовната и с борбен дух личност на Пейо Яворов — пише Джурчинов. — С неголямо, но твърде разнородно по характер творчество Яворов характеризира цяла епоха в съвременното преобразяване на българската поезия, даже и нещо повече. Влиянието на този изключителен поет, неоспорим и силен още по времето на неговия кратък и трагичен живот, съпътствува пътеката на българската поезия десетки години, вижда се неоспоримо и днес. . . Нито един от българските поети от новото време не е оставил след себе си такива дълбоки следи на величаво, почти митическо излъчване, както той. Яворов отива още по-далече, като осъществява на дело процес на естетическото равноправие на поезията в оная част, която му се вижда най-важна — в езика. Той създава нов език на големи пластични възможности с твърде чувствително напрежение и никога досега непочувствувани музикални резонанси." През 1974 г. Драматичният театър в Баня Лука поставя Яворовата пиеса „В полите на Витоша".

На албански език Яворов е превеждал още в началото на 50-те години. В Тирана излиза „Антология на българската поезия" [62], в която поетът е представен със стихотворенията „Арменци", „На нивата" и „Заточеници", превод на поета Стерио Спасе.

В друга „Антология на българската поезия" [63], съставена от Арис Диктеос в Атина, са поместени: „Хайдушки песни" (I, II), „Павлета делия и Павлетица млада", „Две хубави очи", „В часа на синята мъгла", „Чудак", и „Градушка".

В Италия и след войната продължава традицията Яворови творби да се включват в почти всички сборници и антологии на българската поезия. В „Антология на съвременната българска поезия [64], издадена в Неапол

през 1950 г., Енрико Дамиани помества някои от своите известни преводи. В друг сборник „Орфей. Съкровище на световната лирика“ [65] са включени „Калиопа“, „Павлета делия и Павлетица млада“, „Благовещение“, „Две хубави очи“, превод на Ренато Поджиоли, и „Нирвана“, превод на Луиджи Салвини. В този обемист том (от 1853 с.), издаден във Флоренция през 1950 г., от българските поети са представени само Христо Ботев, Иван Вазов, Пенчо Славейков, Пейо Яворов, Димчо Дебелянов, Кирил Христов и Николай Лилиев. Десет години по-късно се появява двутомната „Антология на българската лирика“ [66] на Луиджи Салвини с негов предговор и някои преводи. От Яворовите стихове са подбрани същите, които намираме в „Орфей“, заедно с „Чудак“, „Хайдушки песни“ (I, III, IV), „Недейте я разбужда“, „Тома“ и „Дни в нощта“ — преводи на тримата най-бележити популяризатори на българската поезия в Италия — Ренато Поджиоли, Енрико Дамиани и Луиджи Салвини.

На френски език в чужбина Яворов се явява първо в антологията „Букет от рози. Избрани български стихове“ [67] в превод на Шарл Моас, която дава произведения на 34 български поети от Ботев до Павел Матев. Яворов е включен с „В часа на синята мъгла“ и „Копнение“. Много по-пълно той е представен в „Българска поезия. Антология на произведенията до наши дни“ [68] на издателство Сегерс в Париж с предговор от Ефрем Каранфилов, подбор и бележки от Невена Стефанова и преводи на Йорданка Босолова. Тук намираме: „Родина“, „На нивата“, „В часа на синята мъгла“, „Хайдушки песни“ (I), „Песен на песента ми“, „Дни в нощта“, „Може би“, „Аз страдам“, „Стон“. Тази антология допринася твърде много за запознаване на френските читатели със значителен брой български поети, известни дотогава само на специалистите. А това, как някои от хората на науката във Франция оценяват творчеството на Яворов, можем да съдим от становището на проф. Роже Бернар, изразено в разговор с Николай Дончев: „Между поетите, дошли след Ботев и Вазов, безспорно Яворов ме възхищава най-много. Смятам, че никой поет не е изтръгнал от българския език такива мелодии, както Яворов. . ., когото смятам за най-крупен поетически гений на България! Ако съпоставим Яворов с неговите съвременници, достатъчно е да се позовем на облога, за който е дума в „Павлета делия и Павлетица млада“. . . Яворов е съумял да създаде в няколко часа един от най-крупните шедьоври не само в своята собствена поезия, но на българската поезия изобщо през вековете. „Да целуна порти, ще избухне пламък!“ Ако аз искам да представя България на някой чужденец, питам се като Йордан Иванов, дали да започна с „Хаджи Димитър“ или да започна с „Павлета делия и Павлетица млада“. В същност едното и другото, мисля, че представляват това, което един голям поет е съумял да изгради върху народната песен — това огромно богатство на България, — и то високо над постиженията на тази народна песен“ [69]. Значителен брой статии и изследвания на нашия литературен критик Николай Дончев върху Яворов или общо върху българската литература с отбелязване мястото на Яворов в нея бяха публикувани във Франция в различни списания или на френски език в други страни.

На немски език в Мюнхен излиза през 1959 г. сборникът „Български песни“ [70] в превод на Сава Унгерер-Манолова. В него са включени произведения на 9 български поети, между които Теодор Траянов е представен с най-голям брой стихове. От Яворов са дадени с кратка биографична бележка „Заточеници“, „Павлета делия и Павлетица млада“ и „Недей ме пита“.

В Англия Яворови произведения са отпечатани от Вивиан Пинто на български език в неговата христоматия „Българска проза и поезия“ [71], подготвена като учебно помагало за училището по славянски и източноевропейски проучвания. В предговора на английски език той проследява творческото развитие на поета, като се спира на отделни стихотворения. Като примери са включени: откъс из „Калиопа“, „Чудак“, „Пролет“, „Градушка“, „Есенни мотиви“ (I—V), „Хайдушки песни“ (I) и „Видения“.

Като учебно помагало в Ню Йорк излиза „История на съвременната българска литература“ [72] от Кларънс А. Маннинг и Роман Смол-Стоцки. Някои от българските автори са представени в отделни очерци. Текст за Яворов е включен в главата „Началото на модернизма“. Във втората част „Образци на българската поезия“ са дадени български народни песни и стихове на П. Р. Славейков, Христо Ботев, Иван Вазов, Пенчо Славейков и П. К. Яворов — „Пролет“, „Обичам те“, „Зов“, превод на К. А. Манинг.

И в Канада през 1976 г. се появява подобен сборник под заглавие „Балканът. Българска христоматия“ [73], съставен от Джон Роберт Коломбо и Никола Русанов. Тук в отделна част след няколко изречения за Яворов е поместен превод на „Заточеници“. Един надпис след заглавната страница обявява: „Тази книга е посветена на паметта на българите, които взеха участие в Априлското национално въстание през 1876 г. и написаха една епична страница в историята на България със своята кръв.“

През последните години и в Куба беше издадена антологията „Българска поезия“ [74] (1974), в която са поместени Яворовите стихотворения „Аз страдам“ и „Две хубави очи“, превод на Педро де Ораа.

Словото на Яворов прониква и до латиноамериканските страни. В Аржентина през 1969 г. излезе самостоятелен сборник с негови творби на немски език под заглавие „Стихотворения“ [75]. Преводът е направен от Аврам С. Вентура, който прибавя и няколко свои стихотворения.

Ако се придвижим диаметрално противоположно по земната шир, пак ще попаднем на следи от Яворов. През юли 1955 г. индийското литературно списание „Растраб харати“ публикува в юнския си брой на видно място статия, посветена на Яворов. В нея се изтъкват художествените достойнства на неговото творчество и мястото му в българската литература.

През 1958 г. в Корея и Китай са организирани честувания на 80-годишнината от рождението на поета. Списание „Чосън Мунхак“ (Корейска литература, № 3) помества статия за творчеството на Яворов от Ко Джън Иък, в която се отделя особено място на неговата драматургия: „Българската литература може с право да се гордее с такъв велик драматург, какъвто е авторът на „В полите на Витоша“ П. К. Яворов.“ В същия брой на списанието е поместено и стихотворението „Заточеници“, преведено на корейски. През същата година в Пекин е уредено тържествено събрание, организирано от Съюза на писателите и пекинската библиотека с доклади за значението на Яворовото творчество и рецитации на някои от стихотворенията му. Материалите от това честуване излизат в отделна брошура на китайски език „П. К. Яворов — български поет. По случай 80 години от рождението му“ [76], в която са преводите на „Заточеници“, „Май“, и „На нивата“.

Петнадесет години по-късно словата на Яворов прозвучаха и на японски език. През 1962 г. в Токио излезе сборникът „Българска поезия“ [77], съставен от Кадзуо Яширо с негови преводи. В обширната студия на предговора отделна страница е посветена на Яворов. След портрета на поета са поместени стихотворенията „Лист отбрулен“ и „Заточеници“. Една млада

японска поетеса, Йоко Яоита, идва на специализация по български език и литература у нас. Тук нейното внимание е привлечено от завладяващото творчество на Яворов и в продължение на няколко години тя го изучава задълбочено, за да поднесе един от най-скъпите дарове за 100-годишнината на поета. През 1976 г. в Токио излезе сборникът с 27 стихотворения на Яворов „Две души“ [78] — дело на Йоко Яоита. Стиховете са неин директен превод от български език. Към книгата тя дава в приложение бележки и коментар: Стихотворенията на Яворов и България; Из историята на България; България след Освобождението от Османско иго; Биография на Яворов — за да направи поета по-близък и разбираем за японските читатели. Сборникът е илюстриран с портрети и снимки. Предговорът е написан от известния японски поет Шипней Кусано, който между другото казва: „Духът на Яворовата поезия са меланхолията и противодействието, мизерията и революцията, любовта и лиризмът. Неговите стихове са многообразни по форма, но всички те са пропити от любов, дълбока любов.“ Книгата е отличена с награда на Съюза на японските писатели за най-добър превод.

Прегледът на разпространението на Яворовите произведения в чужбина би бил непълен, ако не обърнем поглед и към малкото на брой, но с голямо значение публикации на Яворов на други езици у нас. Самостоятелните издания са само 3, но негови стихове са поместени в няколко сборника, станали известни далеч зад нашите граници. На първо място трябва да поставим преводите на отделни стихотворения в периодичните издания, които излизат у нас на френски, немски и есперанто още от началото на 20-те години, а след 1945 г. и на английски, испански, италиански и арабски. Те са живите и действени представители на нашата култура по света.

През 1924 г. в България се издава на руски език „Антология болгарской поэзии“ [79], съставена и с преводи на А. М. Фьодоров, в която са включени 10 стихотворения на Яворов. Критиката признава, че преводите на Яворов са най-сполучливите. Преводачът, също поет, лауреат на руска държавна награда, е успял да се доближи до оригиналите. Някои от тези стихотворения са включени и в съветското издание на Яворов от 1972 г. „Лирика“. Друг сборник „Български поети“ [80] излиза на френски език у нас през 1927 г., съставен от Георги-Асен Дзивгов. Негови са преводите и на осемте Яворови стихотворения. През последните години агенция „София-прес“ подготви цялостно издание с негови преводи на Яворов. Сборникът „Подир сенките на облаците“ [81] (1974), превод на френски, съдържа 48 стихотворения и е достоен представител на нашата страна в чужбина. Друго представително издание е „Събрани стихотворения“ [82] на Яворов на немски език, издадено пак от агенция „София-прес“ през 1974 г. Преводач е Аврам С. Вентура — съставител на сборника с Яворови творби в Аржентина, поради което и книгата е означена като второ издание. Тя е разширена с нови творби и съдържа 150 стихотворения на поета. Преводачът е извършил своята работа с изключителна прецизност — в много от стиховете той постига не само предаване на смисъла и съдържанието на оригинала, но и подходящо римуване.

Последният сборник „Из болгарской поэзии“ [83], издаден на руски пак от агенция „София-прес“, съставен от Лев Озеров, съдържа неговите преводи на 12 Яворови стихотворения, повечето публикувани преди в „Лирика“ (Москва, 1972).

Да се очертае и покаже целият дълъг път на Яворовите творби по света е трудна и непосилна задача. Основните прояви бяха посочени. Но има и много други. . .

Бележки

1. Славянский век (Виена), 1904, № 75, с. 96.
2. Slovanský přehled, 1907, № 1, 1—2; No.5, 193—195.
3. Z bulgarskeho Parnasu. Cast 1. Praha, 1909.
4. Кузминский, К. С. Очерк развития новой болгарской литературы. М., 1907, с. 30, 33—34.
5. Кузьминский, К. С. Болгарский сборник. М., 1913.
6. Руският печат за българската съвременна литература. — Съвременна мисъл, 3, 1913, № 8, 579—580.
7. Листопад, 1, 1913, № 11, 71—72.
8. Из Југословенске лирике. Словеначки и бугарски песници. Београд, 1919.
9. Bulgarien. Was es ist und was es wird. Berlin, 1915.
10. Blumen aus dem Balkan. Berlin, 1917.
11. Roda-Roda. Das Rosenland. Hamburg—Leipzig, 1918.
12. Schindler, H. Bulgarien. Dresden, 1918.
13. Bulgarerna. Red. av M. Ehrenpreis och Alfred Jensen. Stockholm, 1918.
14. Jaworoff, P. K. Gotze Deltscheff. Wien, 1925. 25 p.
15. Poeti bulgari. Roma, 1925.
16. Rivista di letterature alave, 1928, No.4—6, 317—337, 338—350.
17. Javorov, Peju, Nikolaj Liliev, Todor Trajanov. Liriche. Roma, 1939.
18. Salvini, L. La letteratura bulgara dalla liberazione alla Prima guerra balcanica (1878—1912). Roma, 1936, 131—148.
19. Damiani, Enrico. Un poeta delle tenebre — P. K. Javorov. Roma, 1940, 5—6.
20. Василев. Вл. Българска пиеса на будапещенска сцена. — Златорог, 19, 1938, № 5, 245—247.
21. Bolgàr költök antológiàja. Budapest, 1937; 2. kiadàs. 1940.
22. Hateau, G. Panorama de la littérature bulgare contemporaine. Paris, 1937, 123—124.
23. Lyrik der Welt. Bd. 2. Ausland. Berlin, 1948.
24. Яворов, П. К. Избранное. Составл. и вступ. статья Д. Маркова. М., 1958.
25. Палхар поэзийе. Шупашкар, 1960.
26. Хай зорыць дзень! Выбр. старонкі класічнай балг. поэзіі. Мінск, 1973.
27. Кынтэ Балканий. Дин поезия Булгарией. Кишинэу, 1963.
28. Антологія болгарськоі поезіі в двух томах. Т. 1. Київ, 1974.
29. Яворов, Пейо. Лирика. М., 1972.
30. Марков, Д. Ф. Мятежный искатель правды. К 80-летию со дня рождения П. Яворова. — Славяне (Москва), 1958, № 1, 26—27; Болгарская поэзия первой четверти XX века. М., 1959, 100—126; Генезис социалистического реализма. М., 1970, 125—127, 181—187; 190—200; както и в сборниците: Очерки истории болгарской литературы XIX—XX вв. М, 1959, 210—226; Исследования по славянскому литературоведению и лингвистике. М., 1960, 342—345; Реализм и его соотношение с другими творческими методами. М., 1962, 223—229; и др.
31. Злыднев, В. И. Пейо Яворов. — Болгарская поэзия. Т. 1. М., 1970, 141—142; — Основные произведения иностранной художественной литературы. 3. изд. М., 1973, 117—118.
32. Державин, К. Болгарский театр. Очерк истории. М. — Л., 1950, 166—174.
33. Михеева, А. Н. Болгарский театр. — История западно-европейского театра. Т. 6. М., 1974, 564—567.
34. Пономарева, Н. Современная болгарская драма. М., 1974, с. 6, 8, 11.
35. Джингозян, К. А. Пейо Яворов и армяне. — Изв. Акад. наук Арм. ССР. Общ. науки (Ереван), 1960, № 5—6, 173—184; Из истории армяно-болгарских литературных связей. Ереван, 1966, 238—239 (на арм. яз.), и др.
36. Велчев, В. Лермонтов в творчестве П. К. Яворова. — Русско-европейские литературные связи. М.—Л., 1966, 171—179.
37. Гургулова, М. Восприятие творчества Лермонтова в Болгарии. — Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. Т. 1. Л., 1976, 336—338.
38. Илиев, С. Русский символизм в поэзии П. К. Яворова. — Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. Т. 2. Л., 1977, 116—140.
39. Лихачева, Л. П. П. К. Яворов в СССР. — П. К. Яворов. Библиография. С., 1978 (под печат).

40. Javorov, P, K. Pod Vitoši. Drama o 5. d. Přel. H. Reinerová. Praha, 1958.
41. Javorov, P. K. Na úpaři Vitoše. Prel. Ján Michalko. Bratislava, 1959.
42. Javorov, Pejo. Nežiju-hořim. Praha. 1964.
43. Кошка, Ян. Яворов на чешки. — Лит. фронт, № 36, 2. 9. 1965, с. 4.
44. Яворов на чешки. — Нар. младеж, № 41, 19. 2. 1965, с. 4.
45. Javorov, Pejo. Dve pekné oči. Prel. Ján Koška. Bratislava, 1974.
46. Koška, Ján. Bulharská básnická moderna. Bratislava, 1972, 153—168.
47. Koška, Ján. Niektoré slovenské preklady z bulharskej poézie. — Slovensko-slovenské literárne vztahy. Bratislava, 1966, 213—215.
48 Bolgár költök antológiája. Budapest, 1966.
49. A bolgár irodalom kistükre. Budapest, 1969.
50. Javorov, Pejo. A kék köd órájában. Budapest, 1970.
51. Doncsev, T. Pejo Javorov. A kék köd órájában. — Nagyvilág, 1971, No.5, 775—776.
52. Kempf, Z. Pejo Kracsołow Javorov. — Pamietnik słowianski (Warszawa-Wrocław), 1958, No.8, 33—65.
53. Jaworow, P. K. Wiersze wybrane. Sofia, 1947.
54. Antologia poezji bułgarskije. Warszawa, 1954.
55. Jaworow, Pejo. Poezje wybrane. Warszawa, 1972.
56. Ognjanow, J. und H. Görsch. Bulgarien erzählt. Ein Einblick in die bulg. Literatur. Berlin, 1959.
57. Bulgarische Erzähler. Berlin, 1961.
58. Bulgarische Dramen. Hrsg. mit einem Nachwort v. Wolfgang Köppe. Berlin, 1974.
59. Литературен фронт, № 3, 19. 1. 1978, с. 8.
60. Antologia poeziei bulgare. Bucureşti, 1957.
61. Bulgarska poezija XX veka. Beograd, 1969.
62. Antologjia e poezisë bullgare. Red. Sterjo Spasse. Tiranë, 1951.
63. Dikteos, A. Antologia vulgarikis poiseos. Atina, 1971.
64. Antologia della poesia bulgara contemporanea. Napoli, 1950.
65. Orfeo. Il tesoro della lirica universale interpretato in versi italiani di Vincenzo Errante e Emilio Mariano. Firenze, 1950.
66. Antologia della litrica bulgara. Trad. e pref. di Luigi Salvini. T. 2. Roma, 1960.
67. Un bouquet de roses. Choix de poèmes bulgares. Transcr. de Charles Moisse. Bruxelles, 1958.
68. La poésie bulgare. Anthologie des origines à nos jours. Paris, 1968.
69. Дончев, Н. Разговор за българската литература с проф. Роже Бернар. — Септември, 1970, № 6, 246—247.
70. Bulgarische Gesänge. Antologie bulgarischer Dichtung. Übertragen v. Sava Ungerer-Manolova. München, 1959.
71. Pinto, V. Bulgarian prose and verse. London, 1957.
72. Manning, Cl. A. and R. Smal-Stocki. The history of modern Bulgarian literature. New York, 1960, [2. ed.] Westpoint, 1974.
73. Colombo, J. R. and N. Roussanoff. The Balkan range. A Bulgarian reader. Toronto, 1976.
74. Poesia bulgara. La Habana, 1974.
75. Jaworow, Peju. Gedichte. Ubertr. Avram S. Ventura. Anhang: Eigene Gedichte. Buenos Aires, 1976.
76. П. К. Яворов — български поет. По случай 80 години от рождението му. Пекин, 1958 (на кит. ез.)
77. Българска поезия. Съст. Яширо Кадзуо. Токио, 1962 (на японски ез.).
78. Яворов, П. К. Две души. Прев. Йоко Йоита. Токио, 1976 (на японски ез.)
79. Федоров, А. М. Антология болгарской поэзии. София, 1924.
80. Poètes bulgares. Préf. Notes Georges-Assen Dzivgov. Sofia, 1927.
81. Javorov, P, K. En suivant les ombres des nuages. Trad. Georges Assen Dzivgov. S., 1974.
82. Jaworow, Pejo. Gesammelte Gedichte. Übertr. Avram S. Ventura. S., 1974.
83. Из болгарской поэзии. Состав. сб., пер. Льва Озерова. С., 1976.

Научна сесия за Яворов

Българското литературознание показва траен интерес към големия поет на нацията П. К. Яворов. В отзивите, критиките, проучванията на няколко поколения литературни работници се откроява едно творчество, което все още поставя проблеми, личност, която продължава да тревожи духовете с вътрешната си сложност. Съвременната наука оценява сериозността на въпросите, които има да решава във връзка с Яворов, вижда проблематиката в нейната действителна широта и значителност. Основният стремеж е да се постави и прецени творческата индивидуалност на поета в процеса на националното литературно развитие, да се види като момент от усвояване и създаване на традиции. Своеобразен преглед на постигнатото беше направен на юбилейната научна сесия, посветена на 100-годишнината от рождението на поета. Състояла се на 10 и 11 януари 1978 г. в аулата на Софийския университет, сесията включи 17 доклада и научни съобщения, изнесени пред многобройна и разнородна публика. Организаторите — Института за литература при БАН, СДУ „Климент Охридски", Съюзът на българските писатели — предоставиха думата на известни литературни историци и млади научни работници, така че беше възможно да се наблюдава и известно методологическо обновление в изследванията, да се правят заключения за разместване на акцентите в общата заинтересуваност към поета.

Сесията беше открита от акад. Георги Цанев, след което акад. Петър Динеков изнесе въвеждащия доклад. Под заглавието „Яворов в развитието на българската поезия" П. Динеков развн основната си теза — Яворов е поет не на една школа, а на една нация, неговата роля в българската литература е ролята на обновител. Мястото му в литературната история е „изключително важно, защото се касае за такъв исторически момент, когато се изоставят старите пътища и се тръгва по нови, когато се пречупва литературното развитие. Яворов даде нова насока на българската поезия, откри пътя на XX в. Той е поет-новатор в най-хубавия смисъл на думата. Но неговото новаторство имаше особен характер, защото Яворов излезе от големите граждански революционни и социални традиции на българската литература през XIX в., за да ги доведе до високо развитие. . ., разгърна тези традиции до техния предел. Изчерпал сякаш всичките им възможности, той направи усилие да ги преодолее." Акад. Динеков подчерта особено Ботевата традиция в творчеството на Яворов. „На Ботев Яворов дължи — каза П. Динеков — най-силните си граждански пориви, намерили блестяща поетическа форма." Докладчикът обърна вниманието върху значението на Яворов в общата тенденция за сближаване на българската литература с „големите естетически и философски идеи", за преодоляване на „тясната национална ограниченост", за „разработване на общочовешки теми и мотиви", за издигането на българската литература на европейско равнище. Той определи новата поезия на Яворов преди всичко като психологическа, изтъкна силното влияние на поета върху по-нататъшното развитие на българската поезия. В заключение отбеляза, че истинското значение на Яворов в развитието на родната култура може да се определи, ако творчеството му бъде разглеждано в „светлината на световната поезия".

Докладът на проф. Тончо Жечев „Прозата на Яворов" даде да се разбере, че на сесията ще бъдат разисквани нови проблеми. Прозата на Яворов е оставала неизследвана и Т. Жечев обоснова твърдението си, че тя представлява значително дело, свързано с освободителните борби на македонските българи. Двете самостоятелни прозаически произведения — биографията на Гоце Делчев и „Хайдушки копнения", —

според него „по място и значение в историята на българската литература" се доближават до големите постижения на поета. „Яворовата биография на Гоце Делчев — каза докладчикът — и сега си остава най-доброто признато у нас и зад граница произведение за великия водач на националноосвободителното движение в Македония края на миналия и началото на сегашния век. . ." Т. Жечев направи интересен паралел между отношенията на Гоце Делчев с Яворов и на Левски с Христо Ботев. Подчерта мемоарната основа на произведението, липсата на дистанция във времето. Създаденият вече в националното съзнание култ към героите от Априлската епопея е дал на Яворов сигурност в пресъздаване образа на Гоце Делчев. За да се вникне в това произведение , за да бъде оценено то в дълбочина, необходимо е да се познава изобщо „проблемът Яворов като революционен деец в Македония".По отношение на „Хайдушки копнения" Т. Жечев отбелязва, че тази мемоарна проза е създавана в „болезнена" за Яворов ситуация. Непреходното в тази творба е „живото и непосредствено свидетелство на един поет за характера и насоките на едно историческо движение, на една всенародна борба". С доклада „Прозата на Яворов през погледа на критиката", прочетен по-късно, Йордан Василев продължи разглеждането на подхванатата от Т. Жечев тема. Й. Василев направи аналитичен и критичен преглед на появилите се отзиви за двете книги — „Гоце Делчев", 1904 г. и „Хайдушки копнения", 1908г., като потърси обяснение за подценяването на творбите при тяхното появяване. „Главните духовни търсения — каза той — на малобройната, но с високи нравствени и социални стремежи българска интелигенция в периода до Първата световна война са съсредоточени в поетическото творчество." „Жанровото предубеждение" според докладчика оставя за дълго време в сянка прозаическите работи на поета. Внимателно бяха посочени обаче първите, по-късни и най-нови опити да се видят качествата на тези творби, да се поставят те в общата картина на българската литература.

Проф. Васил Колевски също посвети доклада си на недостатъчно проучвана тема „Яворов — критик и публицист". Той разгледа проявите на поета в областта на литературната критика и публицистика с изричната уговорка, че те са плод не на професионализъм, а на отзивчивост при наложителна потребност на момента. В литературно-критическите си преценки, твърди Колевски, Яворов показва идейно-художествен усет за значимите явления. Показателно е отношението му към Максим Горки, чието високо място в световния литературен процес съумява много рано и точно да определи. Според докладчика Яворов оценява творчеството на Горки от „висотата на постиженията на световната литература и изкуство и същевременно от позициите на идеологическата, на класовата борба". Яворов съумява да схване и своеобразието в драматургията на Чехов — което доказва в рецензията си за пиесата „Вуйчо Ваньо". Качествата на поета като критик Колевски проследи и в оценките му за български творци — Петко Славейков, Ботев, Каравелов, Иван Вазов, Пенчо Славейков. Втората част на доклада постави въпроса за публицистиката на Яворов в тясна връзка с неговата революционна дейност за освобождаването на останалите в робство българи в Македония и Одринско. Особеностите на Яворовата публицистика са нейният експресивен, емоционално-лиричен характер, документалната основа.

По въпроса за влиянието на социалистическите идеи върху творчеството на Яворов говори проф. Пеньо Русев. Неговият доклад „Социалистически тенденции в драмите на Яворов" съдържаше както сведения за биографията на поета, за мирогледното му развитие, така и наблюдения върху двете пиеси „В полите на Витоша" и „Когато гръм удари".

Проф. Велчо Велчев беше изградил доклада си върху документални източници. „Яворов и Руската революция от 1905—1907" се оказа един проблем, по който могат да се посочат доста факти за безспорен интерес към революционните събития. Докладчикът искаше, както сам се изрази, да проследи отношението на Яворов към революцията от 1905 г., „отношението на Яворов към социализма, но в негови актове, жестове, поведение". Българският поет не само проявява стремеж да се информира пълно за събитията, но се отзовава дейно — участвува в международно начинание за подпомагане на безработните в Русия, секретар е на учредения през 1911 г. в България филиал на „Дружеството на приятелите на руския народ" и т. н. Проф. Велчев смята, че Яворов се чувствува свързан с идеите на социализма до края на своя живот.

„Яворов и националните традиции в българската литература", доклад, изнесен от ст. н. с. Величко Вълчев, беше между тези доклади на сесията, които разглеждаха вече поставени въпроси, но с желанието да се доизяснява, да се конкретизират постановките. Нови факти и съответно нови възможности за характеристика на Яворов предоставиха трите докладчици, които разглеждаха близостта на поета с изтъкнати български писатели. Иван Сарандев проследи взаимоотношенията между Яворов и

Боян Пенев — трайно и драматично приятелство между големи личности, „едно от най-забележителните духовни общения в историята на нашата литература". Позовавайки се на писмени свидетелства от двете страни, Сарандев отбеляза проявите на двете индивидуалности в различни жизнени ситуации. Вниманието на Елка Константинова при темата „Яворов — Лилиев" беше насочено към творчеството на двамата поети, което дава материал за литературен паралел. Авторката намери общи черти у двамата творци— — преди всичко, сливането на живот и творчество, драматична съдба. Що се отнася до „стила" на творчеството им, Е. Константинова посочи, че „и двамата са поети на поетическата реалност", в лириката им съществува здрава връзка между обективно и субективно — поезията им не е дакадентска. У Лилиев авторката вижда „изчерпване" на лирико-романтичния стил. Бойка Вапцарова имаше друго основание да развие темата „Яворов — Вапцаров" — трайният интерес на Вапцаров към личността на поета-революционер, обичта му към неговата поезия. Вапцарова припомни факти от биографията на пролетарския поет, които свързват името му с името на Яворов. Тя цитира ранни стихове на Никола Вапцаров, за да посочи влиянието на Яворов при оформянето на поет от нова литературна генерация.

Специфични въпроси от поетическото творчество на Яворов бяха поставени в редица доклади. Стоян Илиев, автор на едно от най-новите изследвания за Яворов, говори на тема „Яворов и символизма". Той обоснова тезата си за „стихийно" приобщаване на българския поет към естетическите принципи на символизма.

Интерес предизвиква докладът на Петър Велчев „Към философията на Яворовата лирика" — един опит да се даде представа за философския модел на Яворовата лирика. „Яворов е преди всичко поет-мислител", подчерта докладчикът, след Пенчо Славейков, който „начерта програма за философска поезия", Яворов е първият български поет, за когото основен творчески импулс е философската проблематика. В неговото вдъхновение гносеологическият елемент е активен. Драмата на познанието при него е драма на творчеството му. Стиховете му изграждат „своеобразен лирико-философски модел на света", в чиято основа е диалектиката. На този стремеж се подчиняват възможностите на поетическото слово, образната система. В същност според докладчика философският модел на Яворовата поезия е типичният модел на лириката в строгия смисъл на думата.

Забелязваната от всички почитатели на поета музикалност на стиха беше предмет на доклада на Златина Хлебарова — „Музикални форми в поезията на Яворов". Авторката изложи конкретни наблюдения върху стихови и строфични структури, върху композиционни особености, които водят до обяснението за музикалността на стиха.

Никола Гайдаров, който дълги години е събирал материал за живота на поета, говори на тема „Житейската драма на Яворов". Христо Йорданов посвети изказването си на „Психографията на Яворов".

Към докладите, които обогатиха Яворовата проблематика в българското литературознание, трябва да се причисли и проучването на Михаил Неделчев „Проблемът за автобиографизма в творчеството на Яворов". Авторът съсредоточи вниманието си върху един етап от живота и творчеството на поета (1904—1908), за да изясни формирането на „литературната личност" Яворов. Позова се на мемоарния очерк „Спомен", 1905 г., на стихотворните цикли от 1905—1906 г. „Самота", „Дневник", „Писма", „Признания", на кореспонденцията на Яворов с Дора Габе и Мина Тодорова, на очерка „От обсерваторията до гарата", 1907 г. и на „Философско поетически дневник", писан в Париж, 1910 г., писан след смъртта на Мина. Това са литературни факти, които според докладчика очертават субективно-автобиографичния период в творчеството на Яворов. Тенденцията към автобиографизъм у Яворов докладчикът проследи и в ситуацията на кръга „Мисъл" — Яворов не е единственият автор, чието творчество е стилизирано в тази насока. М. Неделчев разгледа „особеностите и функциите на Яворовия автобиографизъм в контекста на тогавашния литературен живот и на живота на българската интелигенция въобще". Той подчерта, че именно автобиографизмът има съществено значение за превръщането на Яворов в „мащабна персонификация на общи процеси в живота на българската интелигенция".

Резултат на обстойни издирвания в печата от времето на Яворов беше докладът на Елена Фурнаджиева „За авторството на някои от Яворовите публицистични статии". Изнесеното коментираше конкретни случаи и имаше за цел да намали трудностите при изследването на публицистичното наследство на поета. Конкретен случай от определяне на Яворовото авторство имаше пред вид и доц. Стефан Елевтеров. Неговото научно съобщение причисли четири стихотворения към поезията на Яворов. Творбите са печатани в сп. „Листопад" през 1914 г., подписани са с инициалите П. К.

Научната сесия приключи с решението изнесените доклади да съставят сборник, посветен на П. К. Яворов.

К. Янева